

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

Filozofski fakultet

Odsjek za arheologiju

**Ranosrednjovjekovna fortifikacijska arhitektura u gradovima bizantske
Dalmacije**

Diplomski rad

Mentorica: dr. sc. Mirja Jarak

Diplomantica: Marijana Klasni

Zagreb, 2016.

SADRŽAJ:

1. Uvod	3
2. Urbanizacija, povijesni razvoj i gradovi op enito	4
3. Kvarnerski otoci	31
3.1.Krk	33
3.2.Osor	59
3.3.Rab	76
4. Trogir.....	86
5. Zadar	99
6. Split	141
7. Dubrovnik	162
8. Zaklju ak	184
9. Bibliografija	186

1. Uvod

Ovaj diplomski rad pod nazivom „Ranosrednjovjekovna fortifikacijska arhitektura u gradovima bizantske Dalmacije“ pod istim naslovom pokazuje opširnost tematike. Gradovi koji su odabrani kao primjeri komparativnog i samostalnog proučavanja su gradovi o kojima postoji najviše povijesnih i ostalih izvora, kao i arheoloških ostataka. Gradovi koji vuku naseljenost iz prapovijesnog doba i nastavljaju svoj život sve do današnjih dana upravo radi svojega kontinuiteta su kod proučavanja dvojaki. Mnogo je toga pregradnjom uništeno i potrebno je uz onaj mali preostali postotak zalijepiti slomljene dijelove iz ranosrednjovjekovnog razdoblja koje je dosta često najnezahvalnije za istraživanje.

Interesni gradovi će biti analizirani pomoću svih dostupnih izvora, znanstvenih članaka i ostalih stručnih radova koji su o njima napisani. Ponekad ni to ne bude dovoljno da bi se dala neka konkretnija rekonstrukcija ranosrednjovjekovnog grada. Djelomična rekonstrukcija će biti moguća na svim gradovima.

Ovaj rad ima svrhu prikazati trenutno stanje istraživanja gradova u bizantskoj Dalmaciji od početka 7. stoljeća do kraja 11. Svi gradovi su u tom razdoblju proživjeli promjene, neki više, neki manje, i cilj je ovoga rada utvrditi i povezati te promjene u prijelaznom razdoblju. Svaki će se grad prikazati što je jasnije moguće i naglasiti što je u centru istraživanja, kao i ono što je zanemareno. Prikazane će biti i razne teorije razvoja urbanizacije koje se ne mogu izostaviti. Grad će se pokazati prema urbanim cjelinama i tako pokušati napraviti što jasniju sliku njegovoga cjelokupnoga urbaniteta kroz povijest fokusirajući se na ranosrednjovjekovno razdoblje.

2. Urbanizacija, povijesni razvoj i gradovi op enito

Prou avanje gradova važno je za o uvanje kulturne baštine, ali i otkrivanje klju nih elemenata identiteta. Oni su spomenik individualnog karaktera i kulturno-povijesnog identiteta preko vidljivih simbola u prostoru. Tijelo je to koji se sastoji od cijelog niza živih i drevnih podataka. Fortifikacijska arhitektura koja je u centru zanimanja ovoga rada esto je regulatornim osnovama i transformacijama u korza, šetališta i parkove vidljiva jedino preko katastarskih planova.¹ Vrijeme prou avanja je rani srednji vijek, doba žestokih sukoba, oštih i vidljivih suprotnosti te krhko uspostavljenih uprava. Okružen zidinama, grad je bio država u državi, oaza koliko-toliko mira i sigurnosti koja je prkosila zonama bezakonja izvan zidina. Grad može imati mnogo definicija jer se promatra u kontekstu društvene, gospodarske i prostorno-organizacijske pojave.² On je dio procesa razvoja velikih civilizacija koje su stvorile urbane kulture. Njegove po etke treba tražiti u pojavi anti koga doba. Grad se kao fenomen treba istraživati unutar procesa razvoja odre ene kulture. Ta emancipacija omogu ava daljnji razvoj duhovne i materijalne kulture. Kod prou avanja razvoja gradova, prvenstveno treba napraviti sintezu same urbanizacije i prou avati je interdisciplinarno. Me u primarnim znanostima su svakako arheologija i povijest, a slijede ih etnologija, lingvistika, geografija, tehni ke znanosti, sociologija i filologija.³

Prostor i vrijeme su polazišne to ke pri samom prou avanju. One ponekad nisu potpuno fiksne jer se mogu prou avati iz razli itih gledišta. Prostor koja se razmatra u ovome radu (isto na obala Jadrana) je apsolutno odre en, povijesno i geografski. Pri samom pojmu „grad“, Sui navodi nekoliko ekspresija koji tvore tu cjelinu. Individualnost i zajedni ke odlike su dva suprotna pojma i kao takvi pokazuju koliko je opširan razmjer prou avanja. Ostali navodi su sam pojam centra grada, me uzavisnost stanovništva, progres, suprotnosti me u gradovima, gradski standard, fortifikacije kao primarni element sigurnosti i prostorno oblikovanje grada.⁴ Sui referira pojmove za anti ki grad, ali sve navedene to ke u ve em ili manjem omjeru se protežu i na vrijeme od po etka 7. do kraja 11. stolje a.⁵

Urbanizacija i njezino istraživanje se temelji na izvornoj gra i, ali i na materijalnim dokumentima. Pisani izvori, uz koje spadaju i epigrafski, omogu avaju kompletnije

¹ Balog, Zdenko. *Gradovi jadranske Hrvatske. Stil grada – tragovima identiteta hrvatskih gradova*. Križevci: Veda d.o.o., 2014., 11.

² Ravan i , Gordan. „Grad u hrvatskom srednjovjekovlju.“ *Hrvatska revija* 5, 2 (2005.): 103-113.

³ Sui , Mate. *Anti ki grad na isto nom Jadranu*. Zagreb: Golden marketing, 2003., 67-71

⁴ Sui , *Anti ki*, 19.

⁵ Vremensko prou avanje urbanizacije u radu.

analiziranje. Arheologija postaje sve usmjerenija na urbanisti ki razvoj, ali i dalje nije donijela dovoljno podataka i potpuno kompletnu sliku o razvoju pojedinih gradova.⁶ Po eci razvoja grada na prou avanom prostoru sežu u eneolitik i bron ano doba. Iz anti koga doba prvi nastaju gr ki gradovi, a najbrojniji iz toga vremena su svakako oni rimski. Ranobizantska urbanisti ka slika u Hrvatskoj je me u najslabije istraženim temama kasnoanti kog razdoblja. Po etna istraživanja urbanizacije kre u od faktografije arheoloških dokaza u bolje istraženim jadranskim gradovima te pomo pronalaze u bizantskom fortifikacijskom kompleksu na Jadranu.⁷

Gradovi u koje e se udubiti u ovome radu imaju anti ki kontinuitet te svakako treba spomenuti njihove po etke. Obalni rub dalmatinske obale u antici je bio veoma dobro urbaniziran. Carstvo u vrijeme najve eg sjaja podiže gradove koji su povezani dobrim cestama, komunalnim objektima, mostovima i postajama. Limes je jam io mir, a državna se organizacija brinula za opskrbu i red. Grad je bio odraz u ogledalu Carstva. Najbolje su sa uvani ostaci fortifikacija. Njih je bilo najteže srušiti te su oni atribut srednjovjekovnog grada koji je izravno ili neizravno povezan s anti kim.⁸

Prou avani gradovi su aglomeracije iji razvoj preživljava pad Zapadnog Rimskog Carstva 476. godine. Oni nastavljaju život pod protektoratom Bizantskog Carstva. Teritorij isto nog Jadrana obilježavaju tri zone, a interesni gradovi se nalaze u primorskom pojasu i oto ju.⁹ To su gradovi na otocima Krku, Cresu i Rabu i gradovi Zadar, Trogir, Split i Dubrovnik. Pri promatranju spomenutih gradova treba istaknuti kako se oni mogu istraživati na nekoliko na ina; unutar regije, stavljanjem u širu prostornu sredinu ili postoji mogu nost samostalnog prou avanja svakog grada, a unutar njega njegove pojedine gra evine.¹⁰ Prou avanje svakoga grada prvenstveno e ovisiti o raspoloživosti materijalnih i pisanih podataka.

Usprkos svim promjenama, gradovi s kontinuitetom se reinkarniraju i postaju sve razvijeniji. Kontinuitet u ranom srednjem vijeku je dvojak. Prvi je kulturno-etni ki i topi ki te samo kulturno-etni ki. U prvu grupu spadaju Krk, Osor, Zadar, Trogir i Rab, a u drugu Split i Dubrovnik.¹¹ Kod razumijevanja kontinuiteta valja naglasiti kako dva faktora imaju važnu

⁶ Sui , *Anti ki*, 33.

⁷ Kara , Zlatko. „Tragovi bizantskog urbanizma u Hrvatskoj.“ *Prostor* 3, 3 (1995.), 285.

⁸ Sui , *Anti ki*, 43.

⁹ Tre a zona je „zagora“ koja ne spada u interes istraživanja.

¹⁰ Marasovi , Tomislav. *Dalmatia Praeromanica*. Split – Zagreb: Književni krug Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Arhitektonski fakultet Sveu ilišta u Zagrebu, 2008., str. 19.

¹¹ Sui , *Anti ki*, 285.

ulogu; kasnoanti ko-ranosrednjovjekovna dekadansa i „domaće specifičnosti“. Pod općem okolnosti spada kriza i praktičko nestajanje gradskog života, onoga kakav je postojao u antici. Treba nadodati i smanjenje prometovanja Jadranom, a za „domaće specifičnosti“ na prvom je mjestu dolazak Hrvata te što je taj dolazak promijenio na Jadranu.¹² Kada se govori o kontinuitetu moguće je višeznašno razumjeti taj pojam, ovisi iz kojega se kuta promatra, tj. radi li se o kontinuitetu političke vlasti, vojne nazornosti ili pak kontinuitetu naseljenosti ili etničke slike.¹³

Tijekom raznih vremena gradske zidine poprimaju različiti značaj, od simboličnog do prijeko potrebnog obrambenog elementa. Njihova izgradnja je imala posebnu važnost za urbanu zajednicu. Bedemi stoje na početku procesa urbanizacije. Za vrijeme Carstva građeni su društvenim sredstvima, a isto i uz novčanu pomoć careva, ali je održavanje u kasnijim vremenima padalo na teret pojedinaca.¹⁴

Razvoj gradova unutar rimske države dug je i postepen proces koji se mijenjao, ali veoma polagano. Promjene se počinju nazirati u 3. stoljeće kada se u državu uvlači ekonomska kriza. Centri su se polagano pomicali u periferiju i osjećase jače ekonomsko razbijanje Carstva. Tada se država započinje cijepati na istočni i zapadni dio. Počeci su to i opće barbarizacije, nestaje *Pax Romana*, te počinje opća invazija barbara u sve većem broju.¹⁵ Cjelokupna situacija u državi dovodi do ponovne aktualnosti gradskih utvrda. Atmosfera nesigurnosti dovela je do buđenja defenzive stambenog prostora. Grad je prvenstveno morao zadovoljiti stanovništvo sigurnošću.

U kasnoj antici gradu se mijenja struktura iako su neki gotovo potpuno oduvali antičku osnovu. Gradske su se zidine isto obnavljale, a u obrambenu se strukturu uključuju antički objekti poput teatra i amfiteatra. Svi se vanjski dijelovi grada, predgrađa, monumentalni objekti, vile rustike i ostale građevine izvan zidina napuštaju ili ruše, a gradovi unutar zidina su djelomično naseljeni.¹⁶

Prije analize fortifikacija valja objasniti tehnike gradnje. U doba uspostave rimske vlasti i razvoja urbanizacije na istočnoj jadranskoj obali sve strukture i tehnike graditeljstva su

¹² Goldstein Ivo. „Diskontinuitet-kontinuitet u hrvatskoj povijesti od 6. do 9. stoljeća“. *Starohrvatska spomenika baština; Razvoj prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*. Zbornik radova znanstvenog skupa održanog 6.-8. listopada 1992. Zagreb: Exegi Monumentum, 1996., str. 25.

¹³ Goldstein, „Diskontinuitet“, 25.

¹⁴ Sui, *Antik*, 188.

¹⁵ Sui, *Antik*, 341.

¹⁶ Milić, Bruno. *Razvoj grada kroz stoljeća 2: srednji vijek*. Zagreb: Školska knjiga, 1995., str. 37.

uglavnom bile utemeljene i razrađene. Promjene u doba Carstva su donesle ponešto varijacija usprkos zapadanju u dekadenciju. Proučavani prostor je bio bogat osnovnim građevinskim materijalom; kamenom. Građenje kamenom je veoma stara tehnika koja potječe još iz prapovijesnih epoha. Tehnike i strukture koje su utemeljene rimskim dolaskom se susreću i u arhaičnijim formama toga doba.¹⁷

Jedno od najvažnijih stvari koje je antičko doba dovelo na našu obalu jest upotreba žbuke. Ona se prvi put pojavljuje u grčkim naseobinama. Iz rimskog vremena su pronađeni ostaci zidova, cisterni itd. Primjena žbuke je uvjetovala prihvatanje rimskih normi (odnosi debljine zidova u odnosu na visinu), usvajanje novih rješenja i usavršavanje starijih.¹⁸ Valja spomenuti da je u upotrebi bio i pijesak, morski i kopneni. Usprkos danim podacima i dalje nedostaju analize sastava žbuke u zidu antičkih građevina, omjeri mješavine, kakvoće vapna, vrste i otpornosti na djelovanje različitih faktora koji bi dali konkretnije podatke.¹⁹ Podataka ima i o tome kako je glina upotrebljavana za gradnju temeljnih struktura. Glina se susreće kao izolacijski sloj s vanjske strane zida cisterni za vodu ili kao podna podloga.²⁰ Treba spomenuti i vodenonepropusnu žbuku koja se dobivala miješanjem sitnog i krupnijeg pijeska, ugašenog vapna i tucane opeke. Nanosila se na zid u više slojeva, od kojih je zadnji bio finijeg sastava i zaglađen.²¹ Kamen je svakako bio dominantan materijal u izgradnji, dok je opeka imala sekundarnu ulogu.

Poslije Carstva je stvorena terminologija s nazivom za svaku pojedinu tehniku koja se može naći u djelu arhitekta Vitruvija.²² Među najstarije tehnike pripadaju one koje su činile izgradnju fortifikacija i sličnih masivnih konstrukcija. To su strukture s velikim blokovima. Upotreba masivnih blokova na Mediteranu ima dugu tradiciju jer su još i stari Grci gradili kiklopske zidine. Dvije su temeljne tehnike zidanja velikim blokovima: zidovi poligonalne strukture i zidovi pravokutne strukture.²³ Zidovi poligonalne strukture se prema tehnici nazivaju *opus siliceum*. Obrada blokova u kiklopskim zidinama, iliti u *opus siliceum* je značajka prapovijesnog razdoblja kada su izgrađene takve zidine i ukazuju na rustično građevništvo (Slika 5-6.). Ta je tehnika obilježje visinskih naselja. Obalna područja etrušanskoga i grčkog teritorija

¹⁷ Sui, *Anti ki*, 173.

¹⁸ Sui, *Anti ki*, 174.

¹⁹ Sui, *Anti ki*, 175.

²⁰ Sui, *Anti ki*, 175.

²¹ Sui, *Anti ki*, 175.

²² Sui, *Anti ki*, 176.

²³ Sui, *Anti ki*, 176.

su ve tada razvijali finiju arhitekturu pravokutnih blokova, *opus isodomum* (Slika 7-9.).²⁴ Najviše razrađeni oblik poligonalnih kamenih blokova u tehnici *opus siliceum* se sastoji od sitno poredanih blokova s obrađenim oblogom. Primjer za to je pronađeni zid u Alatri (Slika 5). Manje savršeno izgrađena u istoj tehnici je utvrda Segni koja je još jedan dobar primjer poligonalne kamene konstrukcije. Uz nju valja nabrojati vešinu zidova Norbe (Slika 6), Akropole Terracine, Alba Fucensa u Cori i Ferentino. Uočljivo je radi stabilnih razloga da su poligonalni blokovi s uobičajenim spojevima zamijenjeni na uglovima i dovratnicima većim blokovima koji su položeni u pravilnim redovima i onemogućuju proklizavanje.²⁵ Ova se tehnika razvija od nepravilnih poligonalnih tehnika, prema tehnikama s pravilnijim oblicima koji su finije obrađeni i dobro sljubljeni te sve do pravilnih pravokutnih struktura (*opus quadratum*).²⁶ Na navedenom području se pronalaze prijelazni načini gradnje sa strukturama u kojima dominiraju pravokutni oblici blokova uz upotrebu poligonalnih, peterokuta koji se s razvojem približavaju pravokutniku (Slika 10-14). Takva primjena počinje oko 2. st. pr. Kr.

Kada se sagleda cjelina, na našoj obali prevladava tehnika *opus quadratum* koja ima ishodište u grčkoj svijetu. Na hrvatskoj obali se navedena tehnika pojavljuje početkom 4. st. pr. Kr., s osnivanjem grčkih naseobina i pronalazi sve do Trajanove vladavine, 2. st. n. e. Nekoliko je faza razvitka u kojima varijacije idu od golemih megalita nepravilnih oblika i površne obrade pa sve do manjih blokova s izrazitim dovršavanjem.²⁷

Temelj kasnijih građevnih struktura je činila žbuka. Ona je bila osnovna građevna struktura koja se zvala *opus caementicium* (Slika 15). Ovo je tehnika kojom se gradio zid od žbuke koja je pomiješana s komadima neobrađenog kamena. To je zidanje smjesom žbuke i školjke u formama od dasaka pri vršenih na uspravne grede – šalung. To je ustvari cementna struktura na kojoj se vanjskoj strani vide otisci sitnijega amorfno kamena. Taj je sastav napravljen od

²⁴ Ovom se tehnikom gradi zid od kamenih blokova koji su jednake visine. To je pravilna tehnika sa tendencijom uslojavanja i kvalitetnijom obradom kamenih blokova. Većinom je korištena za javne građevine. Vitruvije je smatrao grčkim načinom gradnje. U ovoj se tehnici za povezivanje mekog lomljenog kamena ne koristi žbuka nego se polažu slojevi od bazalnog ili tvrdog kamena koje se sljubnice vežu naizmjeničnim slojevima kao kod zidanja opekama. Takvim se načinom dobivaju vrsta svojstva zida. Vodoravno položeno kamenje sprečava ispadanje žbuke.²⁴ Partenon i Hefesteion su pravi primjeri ove tehnike gradnje. Drugi Pompejanski stil je imao obilježja ove tehnike (Slika 7). Augustovo razdoblje pokazuje nekoliko građevinskih projekata ove tehnike: Hram Marsa Osvetnika, Maison Carrée u Nimesu, Augustov hram i Livia u Vienne (zidovi cele), Hram Rome i Augusta, grob Caecilia Metella (Slika 8).²⁴ Kasnija razdoblja također donose primjere. Jedan od njih je mramorni spomenik koji je postavio Hadrijan (117.-138.) u atenskoj knjižnici (Slika 9).

²⁵ Adam, Jean-Pierre. *Roman Buildings: Materials and Techniques*. London & New York: Routledge, 2005., str. 199-201.

²⁶ Sui, *Anti ki*, 176.

²⁷ Sui, *Anti ki*, 177.

mješavine žbuke i malih komadi a kamena.²⁸ Sitno se kamenje dodavalo žbuci. Ova je tehnika uvjetovala postanak nekih drugih tehnika u kojima je žbuka inila glavni i neophodni sastojak. Kada bi se žbuka pomiješala sa skaljom, inila je itavu zidnu strukturu, a ne samo temelj koji su se ina e nalijevali u temeljni jarak do visine poriza. Zid se ovom tehnikom podizao nalijevanjem smjese u kalup koji je bio sastavljen od usporednog niza dasaka postavljenih jedna poviše druge. Kalupi su se podizali kako je zid išao u visinu te se tako susre u okomiti žljebovi, tj. otisci letava koje su pridržavale tu drvenu armaturu i udubljenja u zidu u koja su bili usa eni nosa i dasaka i nogostupi radnika koji su nalijevali smjesu.²⁹ Opisanim na inom su izgra eni zidovi Selinunte, ali je u republikanskom razdoblju imala samo povremene nastupe. Ni u vrijeme Carstva nije esto korištena kao tehnika. Dva primjera koje navodim za ovu tehniku su postolje za Augustov hram i Livia u Vienni (Slika 15) te grob Cartiliusa Publiciola u Ostiji.³⁰ Kasniji, slobodniji primjeri ove tehnike su Porta San Sebastiano u Rimu (anti ka Porta Appia; Slika 16) koja su obnovljena za vrijeme Honorija (395.-423.) te zidine u Palmiri koje je izgradio Justinijan I. (Slika 17).³¹

Jedan korak dalje od navedenoga postupka je oblaganje vanjskog lica zida kamenjem što e proizvesti dvije nove tehnike. Uz nadolijevanje smjese po eli su se uz stjenku kalupa dodavati ve i komadi skalje ili manjega kamenja bez posebne dorade. Birani komadi su jednu stranu imali glatkiju. Kamen se usa ivao u smjesu tako da mu je glatko lice doticalo kalupe od dasaka. Nakon skidanja armature zid je dobio lice na kojemu se žbuka gubila, a nazirale su se nepravilno položene glatke površine sitnog kamenja. Daljnji razvitak te tehnike je na razme i 3. i 2. st. pr. Kr. Nastala tehnika, imena *opus incertum*, se upotrebljavala kroz itavu antiku, a i kasnije, sve do danas (Slika 18.; Slika 19.). Zid se više nije dizao pomo u kalupa od dasaka nego nizanjem redova kamenja na obadva njegova lica, dok se razmak izme u njih ispunjavao žbukom i skaljom. Pravilnost dizanja zida vertikalno se osiguravalo pomo u upotrebe kutnika i viska. Kamen se prethodno dora ivao.³² Cijela jezgra zida je gra ena od cementa, a vanjska strana od mnogostrano rezanih blokova. Zid je bio gra en od kamena lomljenca koji je vezan žbukom. Tehnika je esta u rusti nim gra evinama i nema tendenciju vodoravnog uslojavanja. Ovdje se zid nije dizao pomo u kalupa od dasaka nego se nizao redovima kamenja na oba lica,

²⁸ Kili -Mati , Ana. „Prilog prou avanju tehnika i struktura gradnje rimskih vila rustika na obali rimske provincije Dalmacije“. *Opuscula Archaeologica Radovi Arheološkog zavoda*, 28, 1, 2004., str. 97.

²⁹ Sui , *Anti ki*, 179.

³⁰ Adam, *Roman*, 217.

³¹ Adam, *Roman*, 220.

³² Sui , *Anti ki*, 180.

a razmak se ispunjavao malterom i skaljom (Slika 18, Slika 19). U ovoj tehnici treba koristiti dosta vapna i pijeska kako bi zidovi duže trajali.³³

Iz istoga je izvora potekla i mrežasta struktura, *opus reticulatum*. Vanjsko i unutrašnje lice zida je i dalje bio *opus caementicium*, ali su uzimani manji komadi kamena koji su bili oblikovani kao piramida kojoj je baza bila okviran oblik kvadrata. Ta se osnovica postavljala s vanjske strane zida. Dijagonala joj je tekla po vertikali pa se tako dobio sustav romboidnih fuga. Nanizalo bi se nekoliko redova koso položenih kocki, a u prostor izme u njih bi se nasula žbuka.³⁴

Nakon što je uveden postupak zidanja struktura s vanjskim kamenim parametrom i unutrašnjom ispunom od žbuke, zidna postava je preuzela ulogu za postignu e vrsto e zida. Tada su se mogli graditi zidovi ve e debljine s relativno malim blokovima vanjskog parametra. U tanjim se zidovima izme u redova kamenja ubacivala na licu žbuka i u nju su se utiskivali manji komadi kamenja i skalja. Na debljim zidovima se prostor izme u zidova ispunjavao slojem žbuke i kamenja.³⁵

Što se ti e zidova, oni su imali standardne module koji se ponavljaju. U pravilnijim strukturama su prevladavala u pogledu širine dva modula; zidovi širine 45cm i oni 60cm, ne ra unaju i debljinu. To su bili nosivi zidovi ije su dimenzije ovisile o visini i veli ini objekta. Pregradni, nenosivi zidovi su bili širine oko 30cm. Na pravilno utemeljenim zidovima širina temelja je s obje strane zidnog lica bila za oko 7cm ve a od širine zida.³⁶

Kada se govori o fortifikacijskoj arhitekturi ne može se ne spomenuti fenomen spolija, kamenih elemenata i dijelova skulptura kao gra evnog materijala ugra enog u nove ku e, zidove, bedeme ili ostale arhitektonske sklopove. Fenomen ponovne upotrebe gra evnog materijala nije nova pojava u srednjem vijeku. Nemilosrdno plja kanje ranijih spomenika je prakticirano i kod samih Rimljana, a poznatiji primjer ponovne upotrebe spolija se može navesti u vrijeme cara Aleksandra Severa. On je restaurirao Portik Oktavije unutar Bazilike Julije, a koristio je gra u sa Foruma Suariuma.³⁷ Velika je koli ina upotrijebljenog mramora u Piazzzi Armerini koji potje e iz 1. stolje a, a kasnije su mnogi komadi ukradeni tijekom propadanja

³³ Kili -Mati , „Prilog“, 98.

³⁴ Sui , *Anti ki*, 180.

³⁵ Sui , *Anti ki*, 180.

³⁶ Sui , *Anti ki*, 182.

³⁷ Greenhalgh, Michael. *The Survival of Roman Antiquities in the Middle Ages*. Lonodon: Gerald Duckworth & co, 1989., str. 145.

anti ke vile u tom gradu. Ta je praksa bila normalna i osnovni sastojak recikliranja tekovina. Ponekad je materijal bolje o uvan nego što bi bio slu aj da se nalazio na originalnim spomenicima.³⁸ Potreba za reciklažom fragmenata je razli ita. Naj eš e su to krizne situacije kada zbog nedostataka materijala ili vremena graditelji uzimaju ve korištene i obra ene elemente.³⁹ Takvi se zahvati doga aju ve u antici, a krizne se situacije odražavaju i u na inu postavljanja kamenih elemenata u sklopove. Fragmenti se esto ugra uju naopako, bez reda i nakane da se prezentiraju.⁴⁰

Lujo Marun se prvi referirao na spolije podru ja srednjovjekovne Dalmacije i Hrvatske. Babi u svom lanku lijepo objašnjava važnost spolija navode i da su u ranosrednjovjekovne kulturne konfiguracije ugra eni ne samo materijalni prežici kasne antike nego i mentalni blokovi uspomena, tradicija i ustanova.⁴¹ Intenzivno korištenje spolija u Dalmaciji treba tuma iti obiljem kamena u toj regiji. Kako je to trajna gra a, bilo ju je mogu e višestruko reciklirati za nove gradnje, posebno bedema. Ve klesano kamenje s ruševina veoma je poželjno i relativno lako i jeftino ugraditi u nove gradnje i adaptacije.⁴²

Gradnje ili obnove zidina su egzistencijalni problem u životu gradova u antici, kao i srednjem i novom vijeku. Pri gradnji bedema se koristi gra a iz starijih zdanja. Uz gradske se zidine ugra uje staro kamenje i zbog popravka i zbog oja anja pri gradnji novih kula. ⁴³ U kasnoanti ke bedeme Zadra je ugra ena gra a s prijašnjih zdanja i nadgrobni spomenici. I u kasnoanti kim južnim zidinama Trogira su ugra ivani ulomci prijašnjih zdanja, fragmenti skulptura, sarkogafa i nadgrobni natpisa.⁴⁴

Prije analize pojedinih gradova treba pokazati kolika je bila uloga Bizanta. Nakon što su Goti odmah na po etku Gotsko-bizantskog rata napustili Dalmaciju i Liburniju, taj je prostor prešao u ruke bizantskog cara.⁴⁵ Vrijeme je to cara Justinijana I. (527.-565.) i njegove rekonkviste. Dalmacija tada postaje prokonzularna provincija u kojoj je spojena civilna vlast s

³⁸ Greenhalgh, *The Survival*, 145.

³⁹ Bariši , Marin — Marinkovi , Vinka. „Fenomen anti kih spolija – problem zaštite i prezentacije“. *Kulturna baština*, 37, 2011., str. 318.

⁴⁰ Bariši — Marinkovi , „Fenomen“, 318.

⁴¹ Babi , Ivo. „Spolije na tlu ranosrednjovjekovne Hrvatske“, *Starohrvatska prosvjeta*, III/33, 2006., str. 91.

⁴² Babi , „Spolije“, 92.

⁴³ Babi , „Spolije“, 92.

⁴⁴ Babi , „Spolije“, 93.

⁴⁵ Klai , Nada. *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*. Zagreb: Školska knjiga, 1975.

vojnomo. To e dovesti do ja anja gospodarstva i ekonomije te do ve e autonomije pri emu e centralna vlast oslabiti.⁴⁶

Osim sedam gradova koji su u centru prouavanja za ovaj rad, navela bih i ostale primjere bizantskih gradova i urbanih naselja koji preživljavaju i restrukturiraju se u vrijeme cara Justinijana. Svi primjeri se nalaze u neposrednoj blizini isto nojadranske obale i pokazuju odstupanja i sli nosti s obalnim gradovima. Naseljavanje u kasnoanti kom dobu je u usporedbi s rimskim, veoma raznoliko te se mijenja od pokrajine do pokrajine. Prefektura Ilirik u kasnoj antici je obuhva ala širok prostor i postupno se mijenjala slika naseljenih mjesta koja je vrhunac doživjela za vrijeme Justinijana.⁴⁷ Ilirik se tada našao u središtu burnih doga aja. Kastrizacija je pojam koji se koristi za prijelaz od polisa do kastruma.⁴⁸ Kao glavni izvor, Prokopije u Iliriku navodi novogradnje i obnove utvrda i gradova koje su eš e zastupljene. Za rasvjetljavanje situacije potrebno je istaknuti nekoliko primjera razli itih kategorija naselja i pokušati pokazati njihovu raznolikost. Koncept se anti kog grada u 6. stolje u izmijenio. Ne mogu se više zapaziti tipične to ke anti kog urbanizma, velikih javnih zgrada, foruma i ostalih javnih spomenika. Formalna gradska obilježja nestaju, a ja a obrambena arhitektura, crkvene zgrade, horrea, preno išta itd.⁴⁹ Gradovi više nisu toliko civilne naseobine koliko su vojna uporišta. esto nije mogu e razlikovati manji grad od velikog utvr enja.⁵⁰ Sui je zaklju io da je kasnoanti ki grad nastao u procesu ujedinjenja civitas i kastruma, a Helen Saradi je pretpostavila da je na Balkanu novi model bizantskog grada nastao prije 6. stolje a zbog ugroženosti od upada i infiltracije barbara.⁵¹

Svakako najpoznatiji primjer grada koji je nastao za vrijeme Justinijana je Cari in Grad, *Justiniana Prima*. On se smatra predstavnikom modela ranobizantskog grada. To je mali grad koji je smješten na lakše obranjivom brdu. Grad se dijeli na tri posebno zašti ena dijela i uo ena je velika gusto a ranokrš anskih crkvi u usporedbi s drugim objektima, posebno stambenim zgradama (Slika 20).⁵² Utr eno naselje imenom Cari in Grad je dužine preko 500 m i

⁴⁶ Klai , *Povijest*, 112

⁴⁷ Prefektura iz 4. stolje a koja se nalazila na Balkanskom poluotoku i obuhva ala je teritorij Panonije, Makedonije i Dacije. Podijeljena je nakon 395. godine na dva dijela. Justinijan I. je središte prefekture preselio u Justinijanu Primu, grad koji je sagradio oko 530. godine.

⁴⁸ Dunn, Archibald. „A The transition from polis to kastron in the Balkans (III-VII cc.): general and regional perspectives“, *Byzantine and Modern Greek Studies*, 18, Birmingham, 1994., str. 60-81.

⁴⁹ Sui , *Anti ki*, 241.

⁵⁰ Ciglencik, Slavko. „Justinijanovo utvr ivanje Ilirika“. *Archaeologia Adriatica*, III, 2009., 206.

⁵¹ Saradi, Helen G. *The Byzantine City in the Sixth Century. Literary Images and Historical Reality*, Athens, 2006., str.464.

⁵² Kondi , Vladimir — Popovi , Vladislav. *Cari in grad. Utr eno naselje u vizantijskom Iliriku*, Galerija Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd, 1977., str 33.

podignuto je na izduženoj i uzvišenoj gredi koju s isto ne strane uokviruje Cari inska, a sa zapadne Svinjari ka rijeka. Urbanu jezgru sadržavaju tri cjeline; Akropola, Gornji i Donji grad, na koje se nadovezuju široko podgra e i spomenici u bližoj i daljoj okolini. Na najvišem platou, na sjevernom završetku grede, koji dominira nad okolicom, postavljena je Akropola nepravilnog poligonalnog oblika, dimenzija oko 100 x 100 m. Ispod tog dijela, na blagim padinama koje se u širokom luku spuštaju prema istoku, sjeveru i jugu, se nalazi Gornji grad dužine oko 300 m, i širine od 230 m u sjevernom, i do 100 m u južnom dijelu. Na južni dio Gornjega grada naslanja se nova cjelina - Donji grad, koji zauzima izduženi ravan plato nepravilnog pravokutnog oblika, dužine oko 220 m i širine od 120 do 100 m. Na platoima i padinama oko utvr enog grada nalazilo se podgra e branjeno s južne strane velikim obrambenim rovom, dok ga je s isto ne i sjeverne strane štitila zemljana fortifikacija. Obe linije obrane su vjerojatno bile oja ane palisadom. U okviru spomenutog prostora, ali i izvan njega, bile su podignute gra evine, dok su na obalama rijeka bile smještene obrtni ke radionice. Na Cari inskoj rje ici nalazila se brana-most iznad koje se, na jednom brežuljku, uzdizalo manje utvr enje pravokutnog oblika. Mrežu neposredne obrane grada inile su još tri fortifikacije: na istoku promatra nica na lokalitetu Kulište-Jezero, na sjeveru utvr enje kod Sakicola i na jugozapadu Gornje Gradište. Uži prostor grada je branjen kamenim bedemima i bio je oko 10 hektara, dok je podgra e zauzimalo ve u površinu. Gradskom arealu je pripadao i obrtni ki centar smješten u podnožju grada, na obalama rijeka. Prema urbanisti kom planu, sa Akropolom, središnjim trgom i nizom ulica sa porticima, Cari in Grad je predstavljao tip naselja nastalog po uzoru na isto ne gradove, dok blokovi – *insule*, kojima su riješeni unutrašnji prostori, svoje naslje e duguju rimskoj tradiciji.⁵³

Osim pouzdano dokazanoga grada postoji i niz naseobina kojima se može pripisati urbanitet. Jedan takav primjer je na području Srbije, Gradina na Jelici gdje se i dalje provode sustavna istraživanja. Datira se u justinijanovsko razdoblje, a s obzirom na veli inu, bogati naseobinski sloj i zidinama tri odvojena areala, otkrivenim javnim zgradama i objektima crkvene arhitekture, toj se naseobini mogu pripisati gradska obilježja (Slika 21).⁵⁴

U Makedoniji se nalazi lokalitet Markova Kula kod Vodna. Smješteno je visoko iznad doline i arheolozi su prvu fazu izgradnje smjestili u Justinijanovo vrijeme. Dimenzija je 400x90m i ima 35 obrambenih pentagonalnih kula ili trokutastog oblika. Utvr enje se dijeli na tri pojedina no zašti ena dijela. Na akropoli je otkrivena jedna ve a zgrada s dvije cisterne, a

⁵³ Bavant, Bernard — Ivanišević, Vujadin. *Ivstiniiana Prima*. Leskovac : Narodni muzej Leskovac, 2006., str. 47.

⁵⁴ Ciglencik, „Justinijanovo“, 206.

ve ina ostalih zgrada su situirane na srednjoj terasi. Zidovi su debljine 2,4 metra, a uporište je prirodno i vješto utvrđeno.⁵⁵

Brojne naseobine su nastale i na jadranskoj obali, ali nisu dovoljno istražene pa se ne mogu svrstati u ovu kategoriju. Korintija na otoku Krku je jedan od takvih primjera. To je kombinacija neutvrđenoga grada s više sakralnih objekata i tvrđavom na uzvišenju koja je služila kao utočište.⁵⁶

U ovoj kategoriji su gradovi koji su približno istoga opsega preživjeli justinijansko razdoblje uz poprave zidina i zgrada u unutrašnjosti, bilo stambene ili sakralne namjene. Salona je svima dobro poznata, a u vezi s njom je značajno Prokopijevo spominjanje utvrđivanje zidina.⁵⁷ Salonitanski bedemi se spominju u prvoj godini Gotsko-bizantskog rata. U otkrivanju neprijateljskih napada se popravljaju srušeni dijelovi salonitanskih zidina i kopa se zaštitni kanal. Tijekom ratnih operacija se na brzinu pripremaju zahvati na oštećenim djelovima fortifikacije koje se dodatno osiguravaju iskopom što ublažava direktne napade na oslabljene zidine. Ostaje otvoreno pojava imaju li se tada kule dogradnjom trokutastih bastiona. Bez obzira jesu li dozidane prizme građene od velikih kamenih blokova ili sitnijeg priklesanog kamena, s obilnom upotrebom maltera i uz upotrebu brojnih spolia one prikazuju rustičnu strukturu svojstvenu kasnoantičkom graditeljstvu i velika je šansa da su izvedene planski prema određenoj odluci.⁵⁸ Arheologija je u cjelosti potvrdila te navode.⁵⁹

U provinciji Dalmaciji su dva primjera manjih gradova u obalnom zaleđu u kojima popravci zidina upućuju na ranobizantsku tehniku zidanja koja se može objasniti okvirom događaja Justinijanove obnove carstva. Prvi je primjer naseobina na Bribirskoj glavici. Sui je, istraživši istočne zidine, utvrdio da je rimski bedem bio izgrađen u Tiberijevo vrijeme i srušen u kasnoj antici.⁶⁰ Nije bio popravljen nego su na njega naslonjeni kontrafori, a između njih pregradni zidovi. Dio između starog i novog dijela zidina je napunjen ruševinskom šutom i zemljom. Na južnoj strani tih zidina se vide prislonjeni kontrafori. Sui tu novu fazu datira u vrijeme nakon pobjede nad Ostrogotima u Dalmaciji (Slika 22).

Istraživanja u Aseriji također pokazuju ranobizantsku izgradnju gradskih zidina. Stari rimski bedemi su tada bili još dobro očuvani i iskorišteni su za utvrđivanje vanjske strane

⁵⁵ Ciglene ki, „Justinijanovo“, 207.

⁵⁶ Više o tome pogledati radove Aleksandre Faber, Željka Tomića i Zdenka Brusića.

⁵⁷ *De bello Gothico*, V, 7.9 i 7.26-31

⁵⁸ Jelić-Radonić, „Nova istraživanja“, 32-33.

⁵⁹ Više o tome: Jelić-Radonić, Jasna, „Nova istraživanja gradskih zidina Salone“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 37, 1997.-1998., Split, 5-36.

⁶⁰ Sui, *Antik*, 40.

zajedno s kasnoantičkim kulama i kontraforima. Vjerojatno je dodana i proteihizma (Slika 23).⁶¹

Izgradnju spomenute proteihizme se pripisuje Justinijanovom dobu jer je taj element obrambene tehnike bio uspješan u obrani Konstantinopola od 5. stoljeća, a kasnije se brzo širio Carstvom.⁶²

Na području noričkih provincija gradovi su u 6. stoljeću već napušteni. Stanovništvo se preselilo na obližnje utvrđene visinske naseobine. Iznimka je grad Teurnija koji je očuvao svoj kontinuitet do kraja 6. stoljeća. Zapaženo je ojačavanje vanjskih zidina na dijelu grada s proteihizmom. Utvrđivanje te vrste je bilo potrebno radi očuvanja prometnice prema Italiji. Pouzdano je datirana i obnova biskupske crkve u vrijeme nakon požara koji se dogodio u prvim desetljećima 6. stoljeća. Međutim, pojedine elemente grada koji je bio izgrađen na niskom utvrđenju iznad Drave nije moguće pouzdano datirati radi loše dokumentiranih iskapanja (Slika 24).⁶³

Gradovi kod kojih je došlo do sužavanja areala spadaju u posebnu kategoriju. Tim sužavanjem su izgrađeni novi obrambeni zidovi. To je uvelike prisutna tendencija zbog smanjenja stanovništva, a i radi lakše obrane. Promjene areala je teško točno datirati. Tipičan primjer smanjenoga grada za vrijeme Justinijana bio bi Nikopolis u Epiru, ali su novija istraživanja pokazala da je do redukcije urbanog areala došlo ranije, krajem 5. stoljeća.⁶⁴

Justinijanova obnova grada Byllis je povijesno pouzdana i potvrđuju je četiri natpisa. Oni jasno pokazuju kako se odvijala obnova. Grad je smanjio arhitekt Viktorinos koji je novoizgrađene zidine smjestio na najlakše branjiv teren na vrhu brda. To je bilo utvrđenje akropole. Bedem je bio širine 2,2 metra i izgrađen od spolija te pojačan sa šest trokatnih pravokutnih kula.⁶⁵

Bizant kao najsnažniji utvar antičke Europe omogućio je gradovima da razvijaju urbani i komunalni identitet. Prostor u kojemu se nalaze gradovi koji su predmet proučavanja su bili do 8. stoljeća pod Ravenskim egzarhatom, a u vrijeme Bazilija I. Dalmatinska tema pod vlašću stratega.⁶⁶ Glavni je grad bio Zadar, prvenstveno radi njegove lokacije i u njemu je boravio zadarski prior koji je vršio funkciju stratega. Kako je seoba naroda zahvatila i prostor provincije Dalmacije tako se njezin teritorij geografski i politički sve više sužavao na uski obalni pojas, a

⁶¹ Fadić, Ivo. „Bedemi Aserije“, *Histria Antiqua*, 7, Pula, 2001., str. 69-89.

⁶² Ciglene ki, „Justinijanovo“, 210.

⁶³ Ciglene ki, „Justinijanovo“, 210.

⁶⁴ Ciglene ki, „Justinijanovo“, 211.

⁶⁵ Ciglene ki, „Justinijanovo“, 211.

⁶⁶ Padanjem moći Ravenskog egzarhata i njegovim utrućem 751. godine od strane Langobarda, Bizant je izgubio navedene teritorije i bilo je potrebno prestrukturiranje.

samim time antička kultura i njezina urbana tradicija se ograničavala i sužavala.⁶⁷ Bizantski se utjecaj najviše očitavao tamo gdje su bizantski posjedi bili kompaktiji; na južnijim dijelovima obale, na obali oko Zaleća Splita, Trogira i Zadra, te do kvarnerskih otoka i njihovih naselja (Slika 4).⁶⁸

Prostor Bizantske Dalmacije je bio veoma nepovezan i svaki je dio težio za svojim razvitkom neovisno o ostalim dijelovima. U doba vladavine Ostrogota, Dalmacija je sjedinjena s panonskim područjem južno od Drave, *Pannonia Savia*, u jedinstvenu vojno-upravnu jedinicu, kojom je upravljao *comes* sa sjedištem u Saloni, gdje je ujedno bilo i sjedište metropolije, kojoj su bili podložni ostali dalmatinski biskupi.

U doba rata bizantskog cara Justinijana I. protiv Ostrogota, Dalmacija je ušla u sastav Isto rimskog Carstva. Upravno i dalje udružena s Panonijom Savijom, postala je bizantska pokrajina kojom je upravljao prokonzul podložan prefektu Ilirika.⁶⁹ (Slika 3) Potkraj 6. stoljeća za cara Maurikija, kada je Bizant uspostavljao vojnički ustrojena područja (egzarhati), bila je podređena egzarhu sa sjedištem u Raveni. Istodobno, tijekom 6. stoljeća trajali su postupni prodori Slavena i Avara na teritorij Dalmacije, a početkom 7. stoljeća njihove postrojbe doprle su do mora. Tada su nestale tradicionalne granice između pokrajina, a izravan bizantski posjed uključujući i Ravenski egzarhat, sveden je na uzak obalni pojas gradova i otoka.⁷⁰ Godine 751. Bizant je izgubio Ravenu, a područje bizantske Dalmacije ustrojeno je u 9. stoljeću u zasebnu Dalmatinsku temu, kojom je upravljao strateg u Zadru. Istodobno je crkvenu vlast imao splitski nadbiskup, koji se smatrao slijednikom salonitanskoga metropolita. Sjeverni dio Zaleća i Dalmatinske teme postupno se počeo politički ustrojavati u Kneževinu Hrvatsku, a na jugu su se očrtavali zametci neretvanskoga, zahumskoga, travunijskog i dukljanskog područja.⁷¹

Nakon velikih promjena u društvenom, vojno-političkom i demografsko-etničkom smislu, u Dalmaciji se pronalaze različiti teritorijalno-upravni sustavi koji dijele teritorij između Bizanta i sklavinija. Krajem 8. i početkom 9. stoljeća još jedan faktor utječe na razvoj gradova, dolazak Franaka. U neposredno susjedstvo, Franci su došli nakon dva uspješna pohoda. 778. godine su osvojili Istru, 796. godine su porazili Avarski kaganat, a 803. godine je konačno slomljena moć Avara od strane Franaka.⁷² Pobjeda nad Avarima Francima je

⁶⁷ Milićević, *Razvoj grada*, 37.

⁶⁸ Goldstein, *Bizant*, 159.

⁶⁹ Šišić, Ferdo. „Rimska uprava u Dalmaciji i Panoniji“, *Narodna starina*, 1, 1922., str 17-22.

⁷⁰ Šišić, „Rimska“, 17-22.

⁷¹ Šišić, „Rimska“, 17-22.

⁷² Goldstein, Ivo. *Bizant na Jadranu*. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1992., str. 150.

omogu iliti stvaranje pogranične donjeparonske kneževine. Franački su napadi na Dalmaciju započeli na kraju 8. stoljeća, a 803. godine imali su sukob s dalmatinskim gradovima kojima je pomagala bizantska flota.⁷³ Kako nijedna strana nije odnijela odlučujuću pobjedu na istom Jadranu, sklopljen je Aachenski mir prema kojemu su Francima pripale Istra i Hrvatska, a Bizantu Venecija i Dalmacija sa svim analiziranim gradovima.⁷⁴

Aachenskim mirom 812. utvrđena su područja franačke i bizantske vlasti, a povučena granica razdvajala je bizantske gradove od okolne hrvatske zemlje. Diobom vlasti nakon Aachenskog mira Dalmacija je postala titularno arhontija, što je značilo da se Bizant još nije odlučio za spajanje vojne i civilne vlasti kako bi ojačao navedeni posjed. Takav način uprave je pogodovao razvoju gradskih autonomija s obzirom da arhont nije bio činovnik koje je carstvo slalo u Zadar nego su birani lokalni ljudi iz gradskog patricijata. Rača se tako novi pojam Dalmacije, koja od tada obuhvaća više-manje neodređen pojas zemlje uz more, koji se povremeno suzuje i širi. Od 9. do 11. stojeći izravni utjecaj bizantske vlasti u Dalmaciji slabi, a sve više jača politički utjecaj susjednih hrvatskih vladara (Tomislav, Stjepan Držislav, Petar Krešimir IV.).⁷⁵

Nepovezanost toga prostora je bila i ostala kroz par stoljeća glavna politička i teritorijalna karakteristika.⁷⁶ U 10. se stoljeće u Dalmaciju dijeli na Donju Dalmaciju koja je prostorno obuhvaćala dva prostora: veće sjeverozapadno područje koje se protezalo od kvarnerskih do zadarskih otoka (Od Krka do Vrgade) i širi zadarski teritorij te manji trogirski i splitski prostor koji su bili odijeljeni teritorijem Hrvatske države. Unutar trogirskega prostora ulazili su Veliki i Mali Drvenik i drugi mali otoci, a splitskome otok Šolta.⁷⁷ Hrvatska država je prekidala povezanost tih dvaju prostora *Dalmatie inferior*. Ona se protezala od Nina do bizantskih gradskih područja Trogira i Splita te na jugoistoku do Cetine.⁷⁸ U Gornju Dalmaciju su prostorno ulazili teritoriji nekoliko odijeljenih manjih područja oko Dubrovnika i gradovi u crnogorskom primorju.⁷⁹ Izolirani bizantski gradovi su činili skup sa svojim izvangradskim prostorima, a ti su teritoriji izvan zidova poznati i pod nazivom *astareje*.

⁷³ Goldstein, *Bizant*, 153.

⁷⁴ Goldstein, *Bizant*, 157.

⁷⁵ Šišić, „Rimska“, 17-22.

⁷⁶ Klaić, *Povijest*, 119.

⁷⁷ Marasovići, *Dalmatia*, 22.

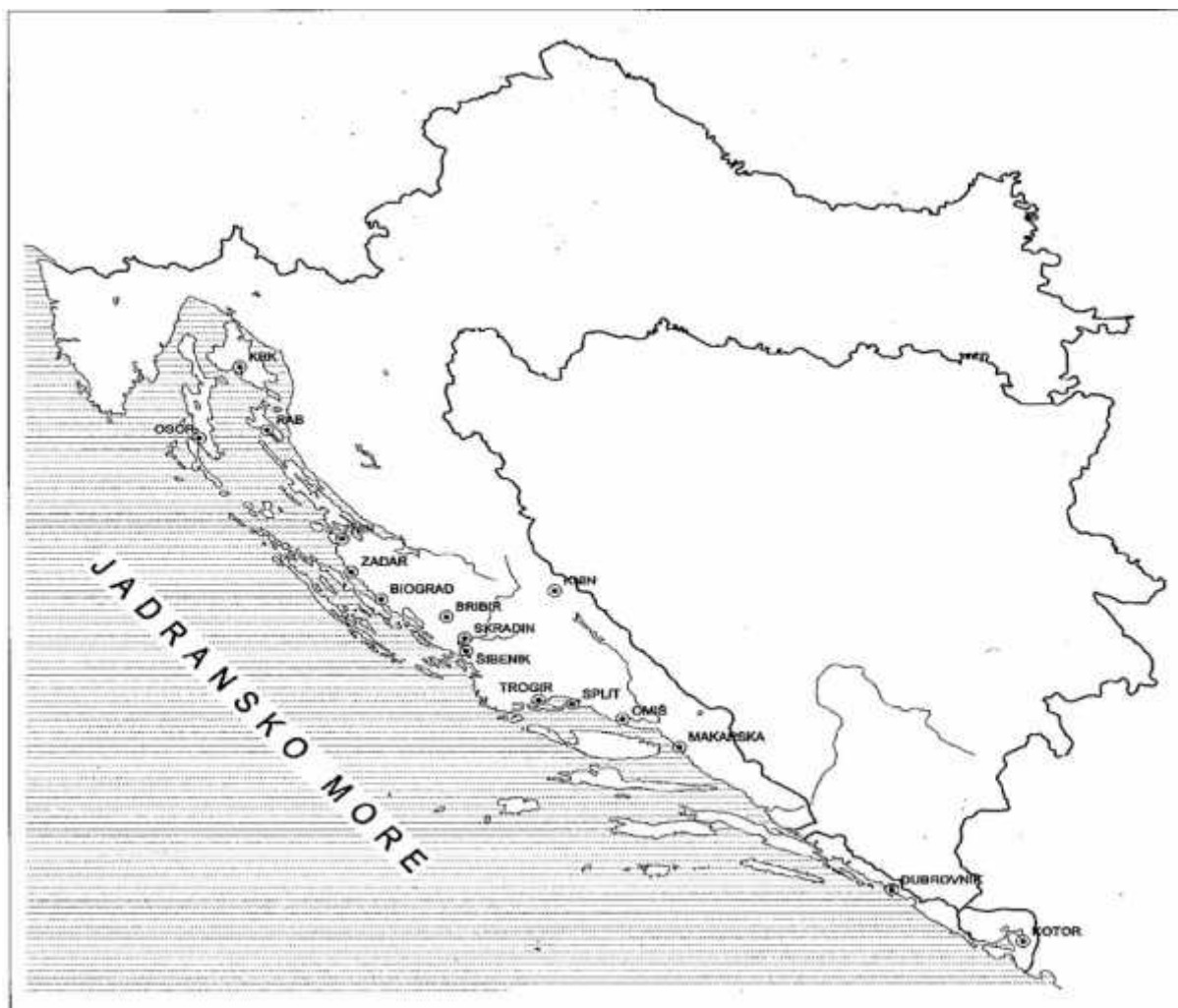
⁷⁸ Marasovići, *Dalmatia*, 22.

⁷⁹ Marasovići, *Dalmatia*, 22.

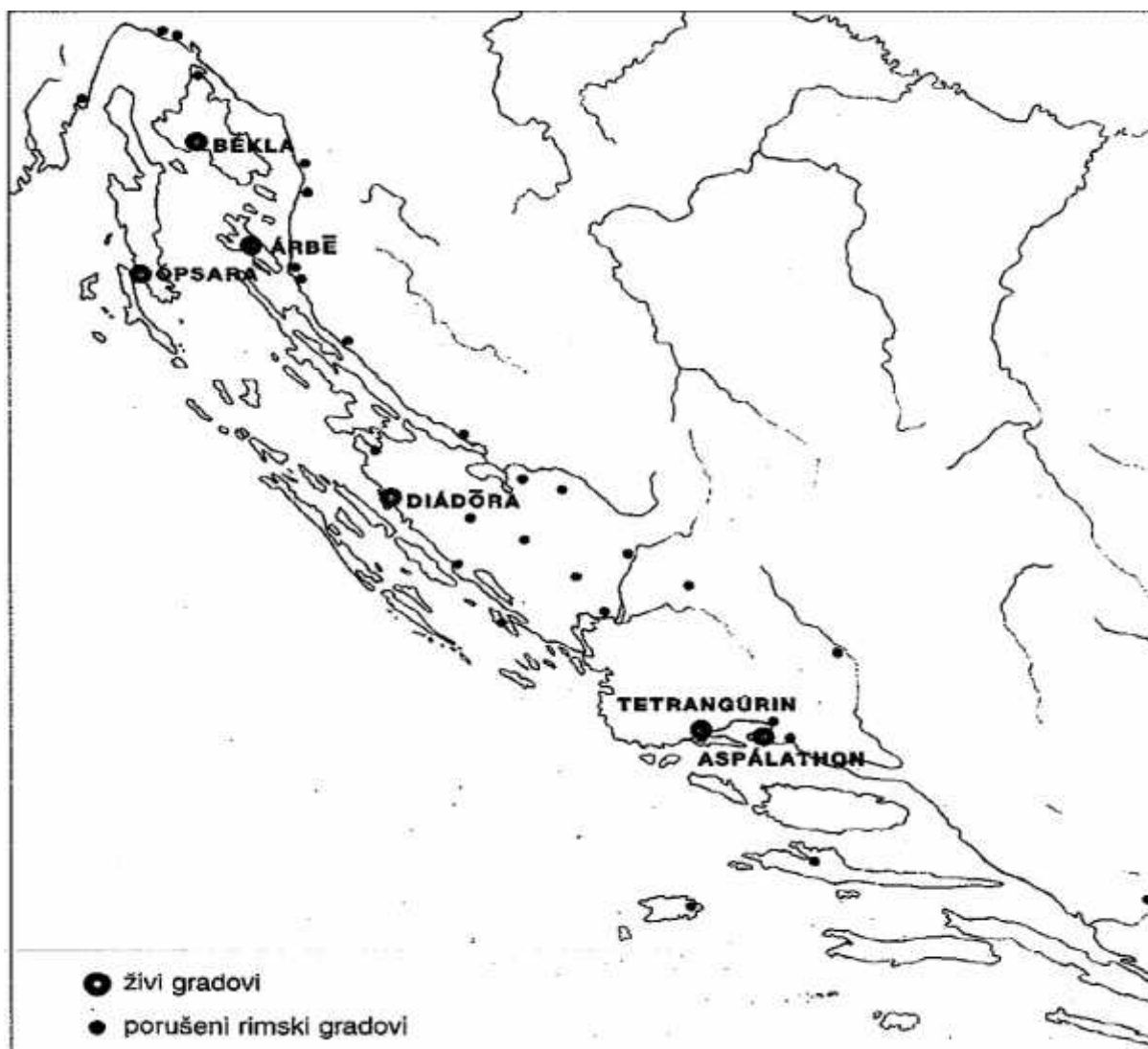
Izgradnja ranosrednjovjekovnih gradova i naselja manje je analizirana od crkvene arhitekture. Podaci o gradu ili naselju kao cjelini mnogo su oskudniji jer je tradicija istraživanja urbanih i ruralnih cjelina u usporedbi s proučavanjem pojedinih građevina slabijeg intenziteta.⁸⁰ Urbanistička historiografija kao znanost stara je jedva pola stoljeća i ona započinje tek nakon što su u pojedinim gradovima popularizirane urbanističke studije arhitektonskog snimanja povijesnih jezgri.⁸¹ Istraživanja su otkrila ostatke i tragove ranosrednjovjekovnog sloja. Urbanističko istraživanje većinom se povelu iz povijesnog pristupa bez zaključaka o izgledu pojedinih gradova. Istraživanje se zasniva na kartografskim izvorima, povijesnim podacima i na sačuvanim ostacima ili tragovima građevina iz ranog srednjeg vijeka.

⁸⁰ Marasovi, *Dalmatia*, 89.

⁸¹ Marasovi, *Dalmatia*, 89.

Slika 1. Gradovi na isto noj jadranskoj obali u ranom srednjem vijeku. (Preuzeto iz: Tomislav Marasovi , 2008.)

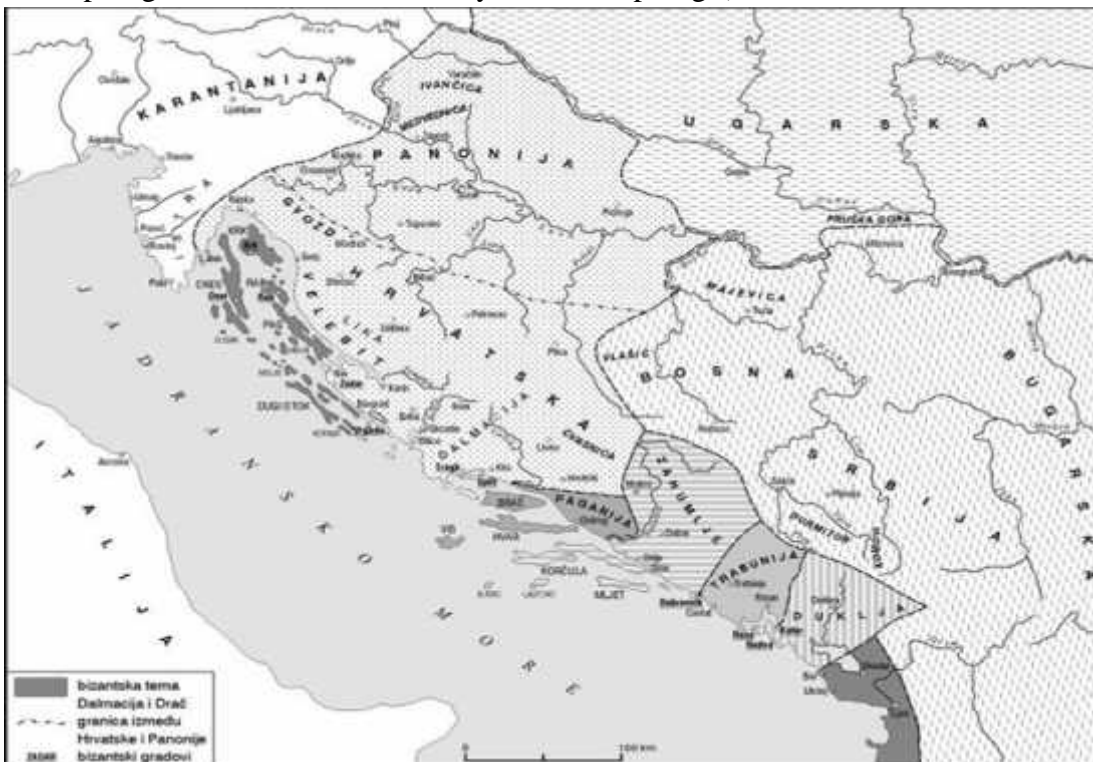

Slika 2. Preživjeli gradovi koji imaju anti ku tradiciju. (Preuzeto iz: Mate Sui , 2003.)

 The Byzantine Empire Under Justinian. Justinian's reconquests of North Africa, Italy, and the coast of Spain severely strained the empire's resources.

Slika 3. Teritorij Bizantskog carstva prije i nakon Justinijanova osvajanja. (Preuzeto s: <https://apworldhistorywiki.wikispaces.com/file/view/byzantine-empire.gif/162595495/661x382/byzantine-empire.gif>)

Slika 4. Bizantska Dalmacija u prvoj polovici 10. stoljeća. (Preuzeto sa: Hrvatska enciklopedija)

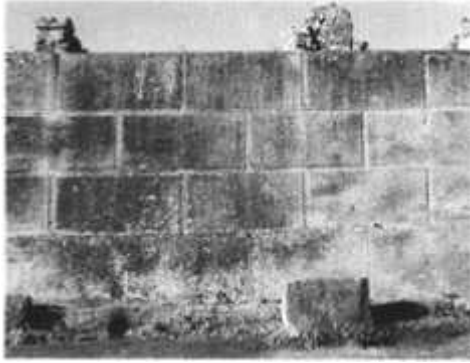

Slika 5. Južna strana akropole Alatri u južnom Laciju: poligonalni kameni blokovi, *opus siliceum*. Velika Vrata, jedan od dvaju ulaza u Gornji grad; 2,42 m širine i 3,75 m visine. Povišeni položaj je omogućavao obranu te je imao pristup preko rampe ili moglo je djelomično drveno stubište. Gornja greda je bila dugačka 5m, 1,6m visoka i 1,65m duboka te je težila više od 30 tona. Visina sjeveroistočnog dijela je danas 15 m, a originalna visina je bila 17m. Datira se oko 300. g. pr. Kr. (Preuzeto: Adam, 2005.)

Slika 6. Velika vrata na akropoli Norba (5.-4.st. pr. Kr.) s poligonalnim kamenim blokovima, *opus siliceum*. Blok u lijevom kutu je dugačak 3,05m, a visok i širok 1,15m. Teži oko 10 tona. Otvor vrata je širine 6 m. (Preuzeto: Adam, 2005.)

257

Slika 7. *Opus isodomum*. Zid regularne konstrukcije, Kuća velike fontane u Pompejima (2. st. pr. Kr.). Uspravni kamen u donjem sloju koji je dio strukture normalnog sloja ima savršen ritam kvadriranja trake naglašavaju i sljubnice. (Preuzeto: Adam, 2005.)

258

Slika 8. *Opus isodomum*. Sedra na vanjskoj strani grobnice Caecilia Metella. Zbog propadanja gornjih slojeva, stvarne duljine blokova ne odgovaraju pravilno uklesanim sljubnicama. (Preuzeto: Adam, 2005.)

Slika 9. *Opus isodomum*. Mramorna konstrukcija sa izgrađenim marginama koja poiva na redu ortostata. (Preuzeto: Adam, 2005.)

Slika 10. *Opus quadratum*. Servianov zid u Rimu na Viminalu. Rano 4. st. pr. Kr. Dobro je uočljiva izmjena slojeva uzdužnih i poprečnih kamenih blokova. (Preuzeto: Adam, 2005.)

Slika 11. *Opus quadratum*. Nali je kule zidina Falerii Novi koja je izgrađena nakon 241. pr. Kr. sa izmjenom poprečnih i uzdužnih kamenih blokova. (Preuzeto: Adam, 2005.)

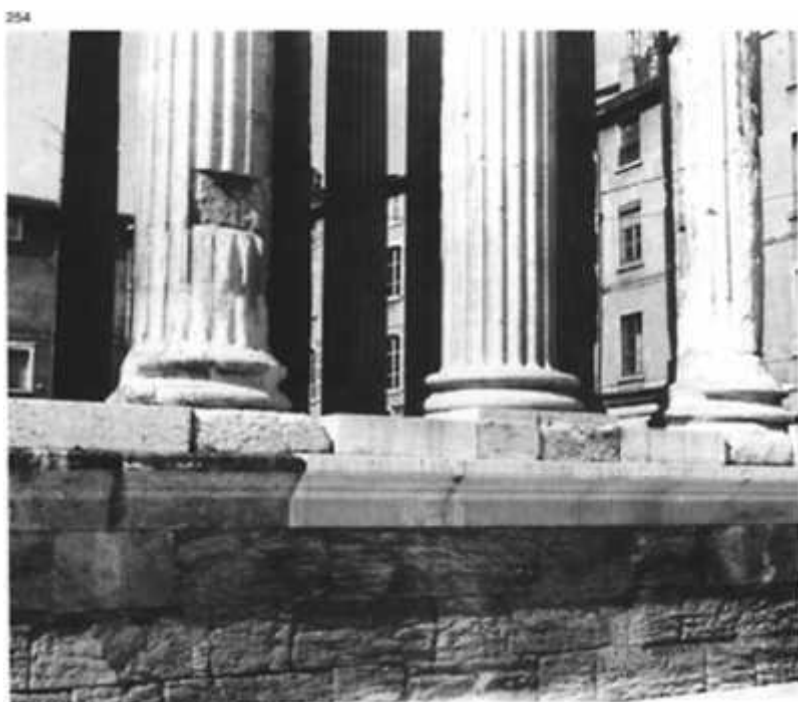
Slika 12. *Opus quadratum*. Rampa na Via Flaminiji blizu Civita Castellana. Potezi pravokutnih blokova tufe slijede padinu puta sa izmjenom pore nih i uzdužnih blokova. Gradnja je počela 220. pr. Kr. (Preuzeto: Adam, 2005.)

Slika 13. *Opus quadratum*. Detalj zida na Augustovom Forumu koji pokazuje dobro poznati način gradnje izmjenom uzdužnih i poprečnih blokova. (Preuzeto: Adam, 2005.)

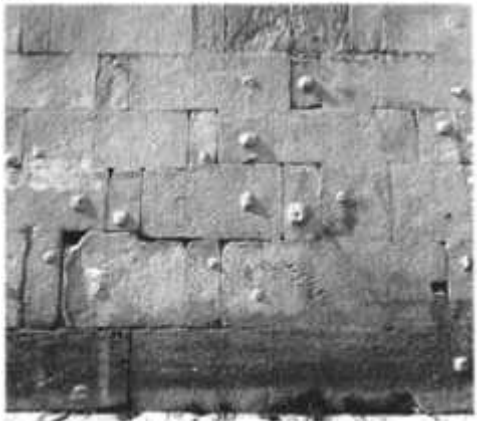

Slika 14. *Opus quadratum*. Akvadukt Claudia izgrađen za vrijeme Nerona. Ugaoni rustični blokovi su grubo postavljeni (sljubnice su zakošene u odnosu na širinu). Za vrijeme renesanse je ponovno u upotrebi. (Preuzeto: Adam, 2005.)

Slika 15. *Opus caementicium*. Postolje Hrama Augusta i Livije u Vienni sa tri reda izmjene poprečnih i uzdužnih blokova. (Preuzeto: Adam, 2005.)

255

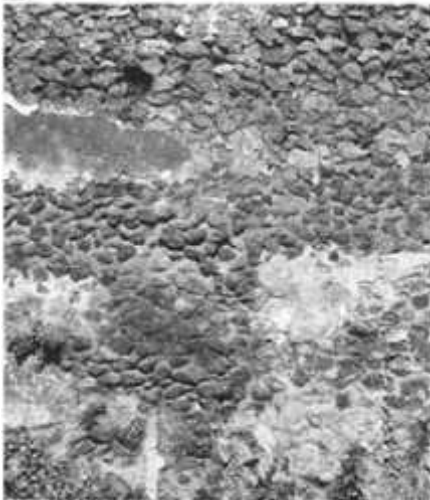
Slika 16. *Opus caementicium*. Prednja strana Vrata San Sebastiano (Vrata Appia) u Rimu, sistemati na izmjena popre nih i udužnih blokova spolia. Honorijev period (395.-423.).

(Preuzeto: Adam, 2005.)

Slika 17. *Opus caementicium*. Sistemati na izmjena popore nih i uzdužnih blokova na Justinijanovom zidu u Palmiri, 6. st. (Preuzeto: Adam, 2005.)

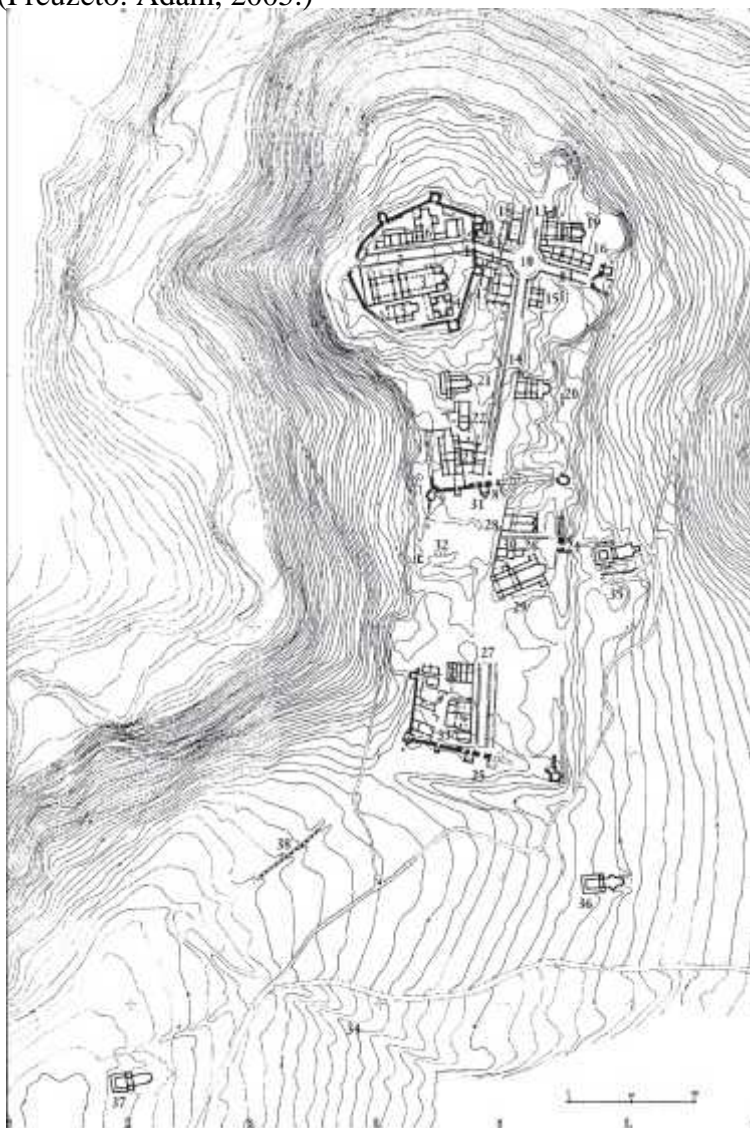
293

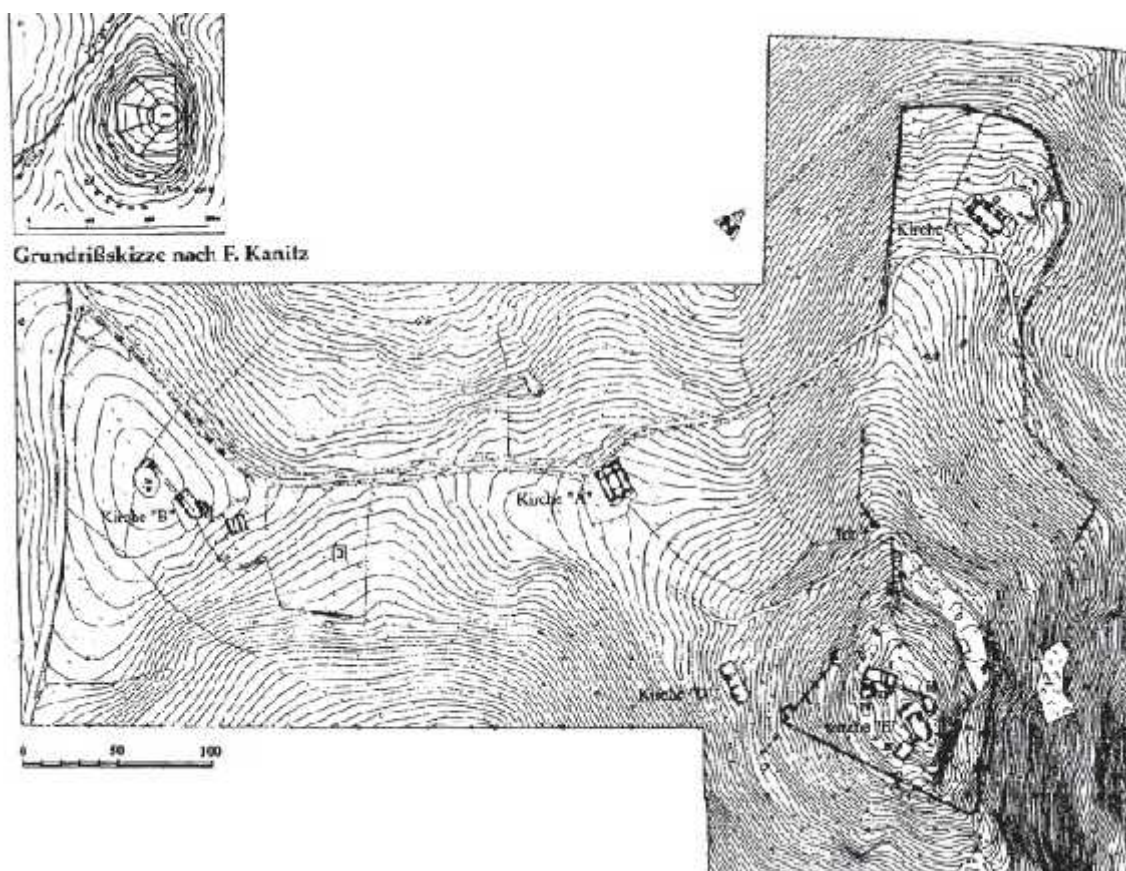
Slika 18. *Opus incertum*. Pompeji, Samnitski period (3.-2. st. pr Kr.), ku a Obeliusa Firmusa. (Preuzeto: Adam, 2005.)

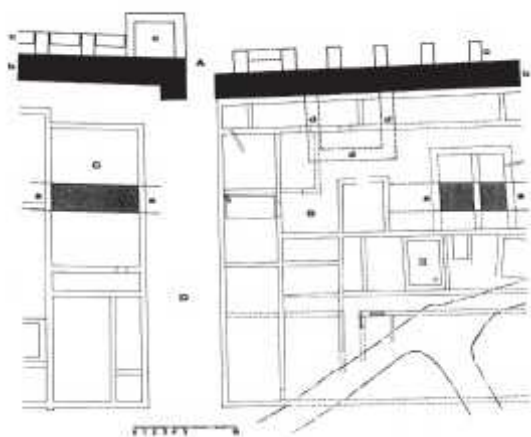
Slika 19. Zidovi Terracine (90.-82. g. pr. Kr.). Zid u tehnici *opus caementicium* sa prednjim dijelom u tehnici *opus incertum*. Uo lijeve su linije na mjestima gdje su oplata zaustavljene. (Preuzeto: Adam, 2005.)

Slika 20. Plan ranobizatnskog grada. Cari in Grad. (Prema Bavant — Ivanišević, 2006.)

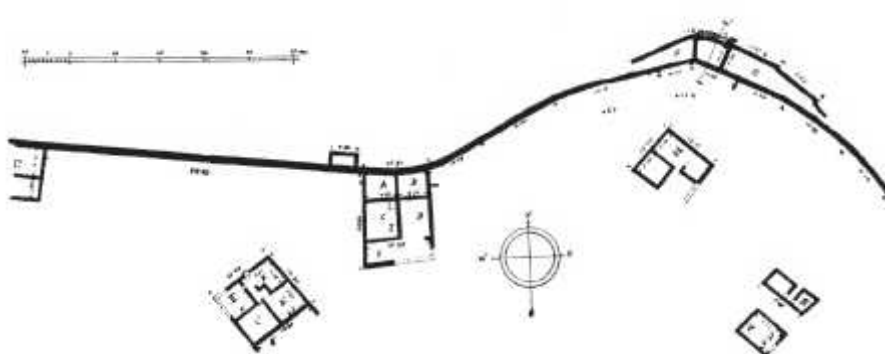
Slika 21. Gradina Jelica. Tlocrt utvr enog naselja. (Prema Milinovi , 2008.; Preuzeto iz Ciglène ki, 2010.)

Slika 22. Fortifikacije na Bribirskoj Glavici izgra ene u vrijeme Justinijana. (Preuzeto: Ciglène ki, 2010.)

Slika 23. Asseria. Ranocarski bedem i kasnoanti ka protoeihizma. (Preuzeto: Ciglène ki, 2010.)

Slika 24. Detalj poteza bedema i kasnoanti ke zgrade. Teurnija. (Preuzeto: Ciglène ki, 2010.)

3. Kvarnerski otoci

Otoci smješteni u sjeverozapadnom dijelu jadranskog akvatorija spadaju u grupu velikih otoka površinom većom od 100 km². Krk na otoku Krku, Osor na otoku Cresu i grad Rab na istoimenom otoku su u interesnoj sferi radi svojih centara za šire lokalno značenje s neprekinutom urbanom i demografskom povijesti.⁸² Sva tri ključna otoka na kojima se nalaze na poluotoku položaju koji je značio sigurnost njihovih stanovnika, a urbanizacijom je predstavljao limitirajućim faktorom prostornog razvitka.⁸³ U toj, urbanoj fazi na svakome otoku se izdvojio jedan centar s prepoznatljivim karakteristikama koje se percipiraju u svim društveno-političkim, religioznim, gospodarskim i ostalim segmentima življenja.

Osim obrađivanja samih gradova Krka, Osora i Raba valja spomenuti i poznate bizantske utvrde. Ti lokaliteti su raznih dimenzija i karakteristika te bi njihova obrada zahtijevala novi diplomski rad. Bizantska kastrizacija postaje aktualna od vremena cara Justinijana I., međutim pisani izvori za istraživano područje nisu poznati. Justinijan štiti već formiranu strukturu gradova, visinskih naselja i crkava razmještenih po uvalama uzduž pomorskih putova.⁸⁴ On u vrhu postoje i sustav kako bi se osigurala komunikacija između istoka i zapada štite i tako jedini put prema Raveni. Justinijanove utvrde treba razlikovati od onih nastalih ranije. Istovrstan niz *castra* raspoređenih na jadranskim otocima i priobalju činilo je tada s najmoćnijom flotom Mediterana impresivnu morsku komponentu bizantskog limesa koji se nadovezivao na kopneni obrambeni sustav fortifikacija što ga arheologija potvrđuje na području srednjeg i istočnog dijela Balkanskog poluotoka.⁸⁵

Utvrde su bile najgušće na području između Zadra i Osora koji su u to doba bili najjači i centri na sjevernom Jadranu. Iako su ti lokaliteti bili nepogodni za stalno stanovanje, otkriveno je dosta ostataka keramike i gomila još od prapovijesnoga doba. Utvrde su imale funkciju promatranja i javljanja. Na opisanome području su i građevine fortifikacijskog karaktera koje se nalaze na morskim tjesnacima ili na ulazima u kanale. Utvrda je brojčano mnogo, a među najpoznatijima su Gradina i Gustijerna na otoku Žiriju, Gradina na Vrgadi, Toreta na Kornatu,

⁸² Laji, Ivan. *Kvarnerski otoci – demografski razvoj i povijesne mijene*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 2006., str. 23.

⁸³ Laji, Ivan. *Kvarnerski otoci*, 25.

⁸⁴ Katić, Miroslav. „Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu na Jadranu“. *Opuscula archaeologica*. 27, 2003., 525.

⁸⁵ Tomić, Željko. „Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjevernojadranskim otocima“. *Prilozi* 5-6, 1988.-1989., str. 30.

Sveti Mihovil na otoku Ugljanu, Straža na otoku Istu, Sveti Petar kraj Ilovika te utvrda na otočiću u Palacolu ispred Osora koja kontrolira cijeli Kvarner i brani prilaz Osoru.⁸⁶

Najzaslužniji za poštovaniji i sustavniji istraživanja bizantskih utvrda je Mate Suić. Upravo je on otkrio i kasnobarbarnih utvrda uvrstio u jasne vremenske i kulturne okvire te ih smjestio u specifičnu grupu unutar ranosrednjovjekovne arheologije.⁸⁷ Istraživanja tih utvrda se svode na otkrivanje, prepoznavanje, dokumentiranje i valoriziranje ranobizantskog vojnog graditeljstva na istočnoj jadranskoj obali.⁸⁸

⁸⁶ Badurina, Anđelko. „Bizantski plovni put po vanjskom rubu sjevernih dalmatinskih otoka.“ *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 16, 1992., str. 8.

⁸⁷ Tomić, „Arheološka svjedočanstva“, 30.

⁸⁸ Tomić, „Arheološka svjedočanstva“, 30.

2.1. Krk

Spomen otoka Krka na prvome mjestu navodi na asocijaciju (sve do nedavno) najvećeg otoka u Hrvatskoj. Prvo spominjanje ovoga otoka u izvorima se javlja kod antičkih autora. Strabon ga naziva *Kuriktike*, Ptolomej *Kourikta*, a Plinije *Courictae*.⁸⁹

Otok Krk prati naseljenost od prapovijesnog doba. Špilje su dokaz kontinuiteta života, od neolitika pa sve u brončano i željezno doba, gdje su svoju vlast obnašali Liburni. Dolazak Rimljana donosi promjene i otok se uvelike romanizira postavši baza rimske vojske i flote. Urbanizacija se može pronaći u gradu Krku (*Curicum*), koji je bio središte otočne zajednice, i Omišlju (*Fulfinium*). Rimski nalazi na otoku su pronađeni i na području Baške, Punta, Risike, Vrbnika, Sv. Fuske i Dobrinštine.⁹⁰

Naziv antičke općine kojoj je grad Krk bio središte javlja se na tekstu epigrafskog spomenika s početka 4. stoljeća: *Splendidissima civitas Cvrictarvm*.⁹¹ U Kozmografiji anonimnog autora iz Ravene Krk ima ime *Curricus*.⁹² Konstantin Porfirogenet otkriva ime *Vekla* koje je nastalo pod utjecajem romanizma.⁹³ U vrelima 11. stoljeća, konkretnije u ispravi iz 1018. godine zadržan je naziv *in ciuitate Vegla*.⁹⁴

Nakon Justinijanove rekonkviste povijesni izvori ne govore ništa. Rani srednji vijek, to nije do 1000. godine, veoma je nepoznato razdoblje u povijesti otoka. Međutim u rijetkim izvorima iz toga doba je akt rimskog sinoda iz 680. godine, u vrijeme pape Agatona gdje se krčki biskup javlja kao jedan od potpisnika sinodalnih zaključaka. S Krkom su, također, vezane i neke vijesti u najstarijim mletačkim pripovjednim izvorima.⁹⁵ Krk je jedan od gradova koji je pripadao bizantskoj temi u ranome srednjem vijeku. Otočno je središte bilo u gradu Krku, formiranom u Krkom zaljevu, koji je omeđen s dvije strane manjim zaljevima. Tamo je gradsku vlast obnašao prior. Spomenuta biskupija na otoku u prvim stoljećima srednjeg vijeka je imala jurisdikciju i na podvelebitskom primorju.⁹⁶

⁸⁹ Boloni, Mihovil — Žic – Rokov, Ivan. *Otok Krk kroz vjekove*. Zagreb: 2002, str. 257.

⁹⁰ Marasovi, *Dalmatia*, 20.

⁹¹ Zeli, Danko. „O antičkom i srednjovjekovnom imenu grada i otoka Krka“. *Krčki zbornik*, sv. 69, 2013., str. 55.

⁹² Sui, *Antik*, 450.

⁹³ Slobodni prijevod bi bio „stari grad“.

⁹⁴ Marasovi, *Dalmatia*, 35.

⁹⁵ Zeli, Danko. „O antičkom i srednjovjekovnom imenu grada i otoka Krka“, str. 56.

⁹⁶ Boloni — Žic – Rokov, *Otok*, 98.

Istraživanja na otoku Krku su dugog vijeka. Topografiju Krka su istraživali Andre Mohorovi i , Branko Fu i i Ivan Žic – Rokov. Romani kom se arhitekturom najviše bavio Miljenko Jurkovi , a urbanizmom Aleksandra Faber i Morana auševi – Bully.⁹⁷

Današnje stanje istraživanja i o uvanosti povijesne jezgre daju naslutiti opseg i osnovne prostorne to ke ranosrednjovjekovnog grada. Anti ki zidovi i vrata su zadržali svoju ulogu i u ranom srednjem vijeku. Položaj je ranosrednjovjekovne katedrale poznat jer se ona nalazila na istome mjestu prethodne starokrš anske katedrale. Danas je to mjesto stolne crkve (Slika 33).

Prije po etka pregleda fortifikacijske arhitekture u gradu Krku treba spomenuti najvažniji podatak koji se ti e interesne teme. Najstariji je to epigrafski izvor daje podatke o jednoj dionici zida koja je duga ka 111 stopa s visinom 20 stopa. Potje e iz prve polovice 1. st. pr. Kr.⁹⁸:

TURVS. PATALIUS. GRANP. OPIA. F

VENETVS. LASTIMEIS. HOSP. F

PRA. MVRVM. LOCAVERVNT. LOG

P CXI. ALT. P. XX. EISDE. PROB

Natpis je isklesan na grubom komadu vapnenca, a prona en je 1848. godine, tijekom rušenja dijela zidina uz bivšu gradsku vije nicu na obali. Ovdje donosim kako ga je Momsen 1902. transkribirao: Turus Patalius Granp. Opia(vi) f(i)lius), Venetus Lastimeis Hosp(olis) f(i)lius) pra(e)fectei murum locaverunt lo(n)g(um) p(edes) CXI, alt(um) p(edes) XX eisde(m) proba(ver)unt.⁹⁹

Ve je spomenuto da tekst govori o dužini 111 stopa, i visini 20 stopa, te da su bile dogra ene za vrijeme prefekta Turusa Pataliusa, sina Opiavia, i Venetus Lastimeia, sina Hospolisova. Nadodala bih ovdje tezu koju je predložio Žic-Rokov prema kojoj se P koje stoji ispred CXI i ispred XX preoblikuje te protuma i kao kora aj, *pasus*, a ne *pes* - stopa. Radi se o dužini, a CXI stopa iznosi 33 metra, što je premalo prema Žic-Rokovu ako se radi o zidinama koje su štitile Krk s morske strane. Ukoliko se radi o kora aju, to bi prema njemu iznosilo

⁹⁷ Marasovi , Tomislav. *Dalmatia praeromanica*. Split – Zagreb: Književni krug Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Arhitektonski fakultet Sveu ilišta u Zagrebu, 2009., str. 20.

⁹⁸ Žic-Rokov, Ivan. „Gradske zidine i ulice u Krku“. *Kr ki zbornik*, 2, Krk: Povijesno društvo otoka Krka, 1971., str. 183.

⁹⁹ Žic-Rokov, „Gradske“, 183.

131,42 metra i donekle odgovaralo jugozapadnoj strani. Ako P zaista zna i pes- stopa, u tom se sluaju radi o pregradnji ve postoje ih zidina ili o njihovom završetku (Slika 25).¹⁰⁰

Curicum u vremenu rimske uprave nastavlja živjeti unutar prostornog okvira starije, prapovijesne gradine. Gradinski bedem izgraen je na uzdignutom poluotoku, na obodu zaravnjenog, prema jugu nagnutog platoa. Neki od sa uvanih dijelova zidina mogu se na temelju tehnike gradnje (megaliti ka struktura) uvrstiti u krug helenisti kih fortifikacija.

Pristup je gradu s kopnene strane, mogu samo putem hrpta koji je utvrdu doticao sa sjevera. On je bio lako branjiv, a dijelovi bedema okrenuti istoku, odnosno zapadu uzdizali su se iznad dubokih provalija ispunjenih morem.¹⁰¹ Struktura i oblik grada otkrivaju anti ke zidove koji su se najviše o uvali na sjeverozapadnom i jugoisto nom dijelu grada. Oni se podudaraju s današnjim gradskim bedemima i da se zaklju iti kako gradska površina slijedi izvorni anti ki grad. Krk je i danas opasan zidinama koje potje u iz rimskog i srednjovjekovnog razdoblja. Najstariji sloj u zapadnom dijelu zidina potje e, kako je ve navedeno, iz predrimskog doba i gra en je iz velikih klesanih blokova koji nisu povezani malterom. Sloj zidina iz tog doba može se vidjeti na podru ju vrta tre oredskog samostana i proteže se do novijeg dijela zidina Vije nice.

1973. godine Aleksandra Faber je u svojim istraživanjima otkrila da ispod najstarijeg vidljivog (rimskog) sloja postoji još jedan stariji ilirski iz suhozida gra en neklesanim kamenom. Tragovi tog zida su prona eni na gornjim gradskim vratima i uz zapadni dio zidina. To je potvrda da su današnje zidine izgra ene na istome mjestu gdje su bile najranije zidine.¹⁰² Uz zapadni dio zidina s vanjske strane na više je mjesta bilo prona eno apulijske keramike. Ta je keramika bila ba ena na površinu izvan zidina koja je u ono doba bila prostor za odlaganje nepotrebnih stvari. 1977. godine su otkrivene zidine i na isto noj strani grada.¹⁰³

Važni za rekonstrukciju anti kog Krka su i otkriveni blokovi na lokaciji Vrt Vasili koja se nalazi u neposrednoj blizini postoje ih gradskih bedema, posebno dijela s anti kim rimskim slogom. Veliki kameni blokovi su monoliti ra eni od doma eg sivkastog vapnenca visoke kakvo e. Svi su blokovi kvalitetno klesani, kvadratnog i pravokutnog oblika. Bunjaste istake

¹⁰⁰ Žic-Rokov, „Gradske“, 183.

¹⁰¹ Zeli , Danko. „Nastanak urbanih naselja na otoku Krku“. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 17, 2, 1993., str. 10.

¹⁰² Faber, Aleksandra. „Osvrt na neka utvr enja otoka Krka od vremena prethistorije do antike i srednjeg vijeka“. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 3-4, 1, 1988., str. 115.

¹⁰³ Faber, „Osvrt“, 115.

na pojedinim blokovima nejednakog su izraženog oblika i nemaju još klasičnu maniru antičke izrade. Sljubnice su im fino obrađene, posebno na bočnim stranicama. Na tim stranicama, i na svim drugima, nije potvrđeno prisustvo vezivnog materijala. Moguće je pretpostaviti da su ti blokovi bili pripremljeni za suhozidnu upotrebu monumentalnog graditeljskog zahvata u kakve se prvenstveno ubrajaju gradski bedemi (Slika 34.; Slika 35.; Slika 36.; Slika 37.).¹⁰⁴

Navedene karakteristike „megalita“ mogle bi uputiti na dataciju za vrijeme prahistorije i datirati oko 4. i 3. stoljeća pr. n. e. Tada se i na našem području definira graditeljska baština megalitske tehnike koristeći blokove opisane obrade posebno pri sistemima bedemskih gradnji.¹⁰⁵ Prema kvadratnom obliku, bunjastoj istaci, fino obrađenim sljubnicama, rubnoj anatrozi i usporedbi zapadnog bedemskog plašta, velika je vjerojatnost da je pretpostavka točna (Slika 29, 40, 41).

Najveći problem predstavlja kojoj bi fazi, a time i vremenu izgradnje bedemske konstrukcije pripadali pronađeni blokovi ako se prihvati kronologija Faberove. Faber navodi tri faze izgradnje krčkih bedema; I. faza 7.-5. st. pr. n. e., II. i III. faza 5.-3. st. pr. n. e. i IV. faza 1. st. pr. n. e.¹⁰⁶ Za prostor istočnog Jadrana nije utvrđena sustavna tipologija i kronologija bedemske arhitekture te je zato teško biti izričit u kronologiji krčkih bedema.

Svaka je od navedenih faza određena prema tipologiji gradnje bedema, (posebno prema obrađivanju njegovih blokova) prema čemu je određen i vremenski raspon trajanja pojedine.

Blokovi o kojima je riječ bi pripadali fazi II (5.-4.st.) i fazi II/III (4.-3.st.). Prema tome, posljednji slog bedemske gradnje, klasični *opus quadratum* bi pripadao IV. ili cezarijanskoj fazi 1. st.pr. n.e. Dataciji posljednje ide u prilog i otkriće natpisa o gradnji dionice krčkih bedema koje se vezalo na podatak izvora o pomorskoj bitci između cezarijanaca i pompejanaca kod Krka 49.g.pr.Kr.¹⁰⁷

Nakon analiziranja temeljne stope zapadnog bedema i strukture njegovog plašta utvrđeno je da se „megalitski“ blokovi istovjetnih karakteristika kao opisani javljaju i u

¹⁰⁴ Lipovac, Goranka. „Razmatranja o problemima antičkog bedema grada Krka – povodom novih nalaza.“ *Prilozi Instituta za arheologiju*, 8, 1991., str. 37

¹⁰⁵ Lipovac, „Razmatranja“, 38

¹⁰⁶ Faber, Aleksandra. „Prilog kronologiji fortifikacija u primorskom Iliriku“, Jadranska obala u protohistoriji, simpozij u Dubrovniku 1972.

¹⁰⁷ Lipovac, „Razmatranja“, 38

temeljnoj stopi anti kog sloga *opus quadratum* i na plaštu srednjovjekovnog dijela kao spolije.¹⁰⁸

Važna istraživanja u gradu Krku je poduzeo i Andre Mohorovi i koji je proučavao antičko razdoblje razvoja grada. Njegova istraživanja su donijela informacije za cjelovitiju sliku ranosrednjovjekovnog razdoblja. Mohorovi i izdvaja dvije zone od kojih je prva obuhvatila cijelo područje antičke urbane insule na kojoj je danas smješten sakralni kompleks katedrale i dio zapadno smještene insule na kojoj se nalazi priključena crkva Sv. Kvirina. Druga je zona dio insule koja je sa zapadne strane flankirala dekuman, glavnu uzdužnu gradsku ulicu.¹⁰⁹

Međutim, opća komparativna analiza postojećih urbane situacije pokazuje da je tijekom stoljeća, gusta gradnja unutar gradskih zidina dovela do postupnog odstupanja od strogih antičkih urbanih načela tako da nove linije uličnih poteza krivudaju te neki put i osjetno odstupaju od strogih pravaca antičke urbane sheme. Istraživanja prilikom javnih radova su pokazala da ispod današnjih uličnih površina u starom dijelu grada u pravilu nema nalaza dijelova antičkih arhitektonskih objekata. To velikim dijelom dokazuje podudarnost položaja javnih uličnih površina antičkog i suvremenog sloja.¹¹⁰ Mohorovi i zaključuje da antički Krk, kao i Osor ima građevne linije reprezentativnih objekata uz dekuman.¹¹¹

Prvi nalaz koji je istraživao Mohorovi i u južnom sektoru antičkog areala grada Krka je površina velike insule. To je područje današnjeg kompleksa katedrale gdje je otkriven sloj starokršćanske trobrodne bazilike izgrađene na urušenim elementima prostranih antičkih termi. Ispod tremi su pronađeni i ostaci ilirskog sloja (keramika).¹¹²

Drugi je nalaz pronađen u zapadnom sektoru antičkog areala grada Krka. Otkriven je neobični kameni pod ispod kuće vlasnika Vasilića, znanog veštolokaliteta. Pod je izrađen u dobroj tehnici mozaika, a daljnja istraživanja su otkrila da se taj pod prostire na velikoj površini koja je bila u obliku perimetralnog zida s istočne strane objekta. Navedeni je zid sa zapadne strane zatvarao dekuman. U osi dekumana je pronađen sjeverni dio kamenog praga sa stubom

¹⁰⁸ Lipovac, „Razmatranja“, 38.

¹⁰⁹ Mohorovi i, Andre. „Prilog poznavanju antičkog urbanog sloja grada Krka“. *Izdanja HAD-a*, 13, 1988., str. 17.

¹¹⁰ Mohorovi i, „Prilog“, 18.

¹¹¹ Mohorovi i, „Prilog“, 18.

¹¹² Mohorovi i, „Prilog“, 18.

glavnom portala. Navedeni se mozaik datira u ranu fazu rimske prisutnosti na našem tlu (1. st. n. e.). Daljnjim je istraživanjima utvrđena izgradnja novih termi koje se datiraju u 4. stoljeće.¹¹³

Istraživanjima je potvrđena pretpostavka da je osnovna podloga ukupnog rasporeda postojećih uličnih tokova grada Krka u arealu unutar gradskih bedema razvijena na naslijeđenoj shemi pravilne pravokutne mreže rastera antičkog grada.¹¹⁴

Stvorenje gradska vrata i njihove lokacije su važne točke pri rekonstrukciji izgleda ranosrednjovjekovnog Krka. Velika vrata se prostiru na trgu i gledaju prema obali, Gornja vrata se nalaze na sjevernoj strani zidina uz franjevački samostan, Pizanska vrata na istočnom dijelu zidina i Mala vrata na zapadu prema luci. Velika i Pizanska vrata su stajala svaka na jednom kraju dekanata. Gornja vrata su stajala na sjevernom dijelu karda. Na zapadnom dijelu karda danas nema gradskih vrata, ali je dokazano njihovo prijašnje postojanje. Kardo i danas završava kod biskupijskog dvora, koji ga jedini dijeli od mora. Onaj dio dvora od karda je mlađeg podrijetla. Prema povijesnim izvorima zna se da je tamo bilo dvorište i da je zapadni dio zgrade što gleda prema cesti dozidan u 17. stoljeće. Gradska su vrata na tom dijelu morala biti jer je biskupijski dvor imao pristanište i jedna vrata na more. Hridine uz obalu su bile prilagođene za pristanište i od njih su vodile kamene stepenice prema dvoru. Ta vrata prema moru je 1540. godine dao zatvoriti zapovjednik tvrđave Alojzije Pisani jer su predstavljala slabu točku u bedemima. Tradicija tih „Donjih vrata“ je sačuvana u lijepo obrađenom i ukrašenom završetku 15 metara dugačkog nadsvođenog prolaza pod crkvom sv. Kvirina. I danas je tu završetak karda na južnoj strani. Značajno je što nije ukrašen ulaz u taj prolaz, tj. strana koja gleda prema gradu nego baš onaj koji gleda prema moru i biskupijskom dvoru. Sveti Kvirin sa svojim obilježjima nije izgrađen prije 12. stoljeća i vjerojatno je da se već ranije ili za vrijeme gradnje dogodila promjena u zidinama i te su ta vrata nestala. Po toj prilici, nakon toga su otvorena Mala vrata kao naknada za nestala vrata na dnu karda. Na mjestu Malih vrata, pristanište je zaštićeno od vjetrova. Gornja vrata su izlazila na put koji je vodio prema Omišlju, antičkom Fulfiniju. Od Pizanskih vrata put je vodio na Vrbnik i Bašku, stare kaštele, a preko njih na kopno.¹¹⁵

Iz izvora se dade zaključiti kako su Velika vrata po tradiciji glavna vrata još od najranijeg doba. Iako izvori ne govore njihov točan smještaj, sa sigurnošću se može reći da su bila negdje u blizini sadašnje vijećnice na trgu. Iz raznih arhivskih podataka se zna da „od

¹¹³ Mohorović, „Prilog“, 19.

¹¹⁴ Mohorović, „Prilog“, 21.

¹¹⁵ Žic-Rokov, „Gradske“, 200-201.

davnina do danas izvan ovih vrata prema obali su postojala krošnjasta stabla“, koja su se u nekim dokumentima spominjala uz glavna vrata. Glavna vrata nisu ni mogla biti negdje drugdje.¹¹⁶

I Pizanska vrata se kao i Velika spominju u Krkom statutu, ali se može uzeti da su vrata na ovom mjestu stajala od početka jer su ona povezana sa starim putom koji vodi u Bašku gdje je pronađeno prethistorijskih ostataka i mozaika iz rimskog doba.¹¹⁷

Pitanje koje se postavlja za Gornja vrata jest jesu li ona od početka bila na istom mjestu ili su mijenjala položaj? Sve okolnosti govore da nisu mijenjala položaj. Nalazi idu u prilog tome da su vrata bila ovdje još od predrimskog doba. Na tom je mjestu pronađeno ostataka najstarije faze zidina. Gornja vrata vode prema Omišlju. Ondje su postojale dvije kule, svaka sa svoje strane puta i gradskih vrata, malo unutar zidina. Ostaci jedne takve kule vide se i danas ispod apsidalnog zida franjevačke crkve. Druga kula, stajala je nasuprot ovoj na istočnoj strani vrata, u vrtu nekadašnjeg benediktinskog samostana. I jedna i druga kula su bile kvadratičnog tlorisa. Poteškoća je jer ova vrata nisu u osi s većim dijelom karda. On na jednom mjestu skreće prema istoku i gubi ravnu liniju. Kada bi se slijedila ravna linija koja ide od katedrale do polovice svoje dužine, došlo bi se pred franjevački samostan, zapadnije od Gornjih vrata. Kardo možda nije vodio ravno do vrata nego na trg (sada Trg sv. Mihovila), a on je glavnim svojim dijelom išao zapadnije od Gornjih vrata. Izvori navode da su Rimljani prilikom preuzimanja Krka koliko je bilo mogli poštivali postojeće ilirsko obilježje grada i prilagodili ga svojim principima tako da je moglo i da kardo nije nikada imao ravnu liniju u svojoj dužini. Da su vrata bila pomaknuta na istok prema sadašnjem položaju radi franjevačkog samostana je malo vjerojatno jer su isti građeni izvan zidina. Okolnosti govore u prilog tome da su Gornja vrata oduvijek bila na tom mjestu.¹¹⁸

Mala vrata su smještena na kraju puta koji ide usporedno s dekumanom od Pizanskih uz same gradske zidine koje su ograničavale Krk prema jugu, a dizale se nad morskim grebenima. Taj je put išao preko Kamplina, uz kneževski dvor, katedralu i biskupski dvor, sve do luke na zapadu. I ta su vrata stajala nad morem, na grebenima. Na njih se ulazilo s brodova i kroz njih

¹¹⁶ Žic-Rokov, „Gradske“, 201-202.

¹¹⁷ Žic-Rokov, „Gradske“, 202-203.

¹¹⁸ Žic-Rokov, „Gradske“, 203-205.

se silazilo na brodove. Ovo su vjerojatno najmlađa vrata, nastala kada su nestala ona na dnu karda.¹¹⁹

Uli ni je prostor je koncipiran tipično rimski, sa dvije glavne ulice i moderan je oblik preuzeo shemu antičkog grada. Dekuman je gotovo i danas netaknut, ostavljaju ga Pizanska vrata na istoku i pod pravim kutom nastavlja put do Glavnog trga na sjevernoj strani grada. Lokaciju istočnih vrata, Aleksandra Faber je smjestila u doba antike blizu današnjih vrata gdje se nalazi četvrtasta kula iz kasnijeg vremena. To omogućuje zaključak u kojemu se prepoznaje ista shema zida i kule u 4. stoljeću u kući Perossa na drugoj strani grada. Novak je u istraživanjima potvrdio prisutnost kanala 30 x 30 cm što bi mogla biti kanalizacija na dekumanu. Na zapadnoj bi obali također mogla biti kula sa zapadnim ulazom. Pozivaju ga i se na katastar, današnja je ulica, dio gdje se Pizanska vrata na zapadnom smjeru povezuju s Velikim vratima. Ako bi se povukla imaginarna ravna linija, onda bi se direktno spajala kod kuće Perossa. Tako se pretpostavlja da su od početka 4. stoljeća bila dva glavna ulaza u grad gdje su stajale četverokutne kule. Za južni i sjeverni dio se može veoma malo pretpostaviti jer arheologija nije otkrila ključne dokaze.¹²⁰

Smjer se karda puno bolje iščitava nego smjer dekumana. Os karda koja ide od katedrale do Gornjih vrata nije ravna. Prva polovica je sa uvala uglavnom ravni i originalni smjer. Skretanje prema istoku se udaljuje od osi oko 20 metara. Radi praćenja istraživanja skretanja, ulicu je potrebno razdijeliti na četiri dijela. Ti dijelovi su prirodno određeni. Prvi dio ide od katedrale do dekumana, drugi od dekumana do prve s njom usporedne ulice. Treći od te ulice do druge dekumanove usporedne, četvrti od te do Gornjih vrata. Istočni rub prvog dijela je bio u rimsko doba određen zapadnim perimetralnim zidom termi, tj. njezinim zgradama. Na ruševinama tih termi je izgrađena u 5. stoljeću katedrala. Pročelje predvorja katedrale je ležalo na istočnom rubu ovoga dijela. Kasnije je onamo pomaknuto pročelje same katedrale. Do katedrale na sjeveru se smjestilo groblje. Tijekom vremena, na groblju je podignuto više kapela. Neke prostorije termi su prilagođene za kapele. Među njima, do katedrale je bila kapela sv. Ivana Evanđeliste. Ona postoji i danas i to je zgrada općinskog suda. Ta vrlo stara kapela leži na istočnom rubu toga dijela. Gdje nije bilo zgrada na ovom promatranom rubu karda, bio je zid groblja.¹²¹

¹¹⁹ Žic-Rokov, „Gradske“, 205.

¹²⁰ Baušević-Bully, Morana. „Les cites des îles du Kvarner dans l'antiquité tardive: *Curiculum, Fulfinium* et *Apsorus*“. *Hortus Artium Medievalium*, 12, 2006., str. 22.

¹²¹ Žic-Rokov, „Gradske“, 217.

Nasuprot katedrale, na zapadnom rubu karda je isto ni bo ni zid donje crkve sv. Kvirina koja potječe iz 12. stoljeća. Podignuta je nad rimskim slojem.¹²² Gornja crkva sv. Kvirina se nadvila na kardom.¹²³

Uglavnom je dobro sačuvan i drugi dio od dekumana do prve ulice usporednice. Na ovome dijelu je značajna zgrada s romaničkim portalom. Njezino prizemlje nosi najstariji zid te je on zidan neobrađenim kamenom koji nije svrstan u redove. Prvi kat predstavlja romanički i drugi sloj. To su poluobrađeni manji kvadri postavljeni u horizontalnim redovima. To je zgrada sa karakterističnim romaničkim portalom. Druga značajna zgrada za određivanje smjera istog ruba je kapela sv. Ursule. Njezino je pročelje ležalo na istom rubu karda. Svojim je sjevernim bokom ležala na južnom rubu dekumanske usporednice.¹²⁴

Kraj kapele sv. Ursule počinje treći dio i prvo skretanje karda prema istoku. Na sjevernom rubu ulice sv. Ursule se nalazi zgrada koja je presjekla put ravnom toku karda i pomakla njegov zapadni rub za oko 8 metara istokom. Ona se nalazi na početku trećeg dijela. Njezin smjer slijede još dvije zgrade. Nakon toga se zapadni rub karda pomiče na istok opet oko desetak metara, odakle slijedi niz od 5 stambenih zgrada na jednom pravcu. Sve su zgrade stare i pregrađivane, ali o tome nema posebnih podataka.¹²⁵

Na istočnoj strani karda, gotovo tik uz Gornja vrata se nalazio samostan benediktinaca s crkvom sv. Mihovila. Crkva sa zvonikom u pročelju leži na istom rubu karda.¹²⁶ Samostan

¹²² Katedralni se sklop u Krku nalazi na ravnom prostoru pri dnu brežuljka, blizu južnog zida povijesne jezgre grada. Zauzima jednu insulu smještenu neposredno uz glavni kardo. Sklop se sastoji od stolne crkve sv. Marije koja je sagrađena istočno od karda i dvokatne crkve sv. Kvirina koja je dograđena zapadno od karda, nadsvodivši ga gornjim katom s dograđenim zvonikom. Slobodno zemljište sa sjeverne strane je otkrilo rimske terme i u njima starokršćansku krstionicu. Zidovi bazilike su građeni tehnikom priklesanog kamena (*opus incertum*), a djelomično i s opekama (*opus mixtum*). Podataka o predromaničkoj arhitekturi ranosrednjovjekovne katedrale nema. Može se jedino pretpostaviti da je sve do radikalnih promjena iz zrele romanike katedrala zadržala svoj oblik iz starokršćanskog razdoblja. U to vrijeme je dograđena i crkva sv. Kvirina sa zapadne strane s troapsidalnim prezbiterijem kao „biskupska kapela“. To je dvokatna, troapsidalna i trobrodna kapela, gotovo kvadratnog tlocrta, vezana u gornjem katu s katedralom preko velikog polukružnog luka. Više o tome pogledati: Jurković, Miljenko. „Doppelkapelle sv. Kvirina u Krku. Biskupska palatinska kapela dvostruke funkcije“. *Contributions to the History of Art in Dalmatia*, 32, 1, 1992., str. 232-236.

¹²³ Žic-Rokov, „Gradske“, 217.

¹²⁴ Žic-Rokov, „Gradske“, 218.

¹²⁵ Žic-Rokov, „Gradske“, 218.

¹²⁶ Nalazi u apsidi i ispod zvonika upućuju na pretpostavku o jednoj starijoj, moguće starokršćanskoj ili predromaničkoj građevini na prostoru današnje crkve.

je nestao i tek su djelomično sačuvane zidine. Potjecao je najranije iz 11. stoljeća. Vrt mu je sežao do spomenute ulice.¹²⁷

Četvrti je dio u podjeli antičke ulice samostan trećoredaca koji leži na gradskim zidinama uz sama Gornja vrata. Danas se posljednji dio karda probija na istok prema zonama samostana do Gornjih vrata. Od 11. do polovice 13. stoljeća su se tamo nalazila četiri samostana. Nije isključeno da je postepeno formiranje samostanskog područja sa zgradama i vrtovima bio uzrok skretanja karda.¹²⁸

Os dekomana dijeli Krk na sjevernu i južnu polovicu i slabije se može pratiti nego upravo objašnjena os karda. Ova je zamišljena linija išla od Pizanskih vrata, uglavnom u ravnom pravcu preko velikog trga do Velikih vrata na obali. Pri kraju svoga toka danas skreće prema sjeveru do trga. To skretanje je prouzrokovala rimska terma te to upućuje na zaključak kako je ova ulica postojala i prije nego su Rimljani zauzeli Krk.¹²⁹

Prva ulica do Pizanskih vrata ide u smjeru sjevera i zove se Bombe. Kada su se kopali temelji zgrade pronađeni su manji dijelovi zida koji je išao usporedno s kućom u toj ulici. Zidan je bio kamenom u redovima. Na tome je mjestu bilo i ostataka rimskih opeka, amfora i stakla.¹³⁰

Istraživanja gradskih zidina u Krku su poduzeta u nekoliko navrata. Podaci nisu objavljeni i u potpunosti razjašnjeni te se tako ne može dati točna slika situacije na terenu, kao i konkretniji podaci o zidinama. Zidovi iz kasnog srednjeg vijeka u principu prate tragove antičkog zida. Istraživanja su pokazala da na nekim dijelovima, konkretnije na istoku i sjeveru, kasnoantički zidovi ne prate linije antičkog zida. Ovdje ponovno treba spomenuti gradska vrata, od kojih su dvojica sačuvana iz najstarijeg vremena; Pizanska na istoku i Gornja vrata kod Franjevačkog samostana na sjeveru. Antička Pizanska vrata su istraživali Aleksandra Faber i Nino Novak. Vrata na sjeveru bi mogla biti malo odmaknuta od položaja antičkih vrata na toj strani zbog podignutih benediktinskog i franjevačkog samostana.¹³¹

Isto ni segment zida u gradu nema antičke fortifikacije. Suprotno mišljenju istraživača u 60-tima, nedavna istraživanja pokazuju da su zidovi u kasnom srednjem vijeku bili izgrađeni

¹²⁷ Žic-Rokov, „Gradske“, 218.

¹²⁸ Žic-Rokov, „Gradske“, 219.

¹²⁹ Žic-Rokov, „Gradske“, 220.

¹³⁰ Žic-Rokov, „Gradske“, 232.

¹³¹ Paušević-Bully, „Les Cites“, 22.

u vrijeme namjesnika Vincingerra 1489. godine i da su se protezali nekoliko metara izvan linija unutarnjih, starijih zidova.¹³²

Zidine je tijekom 1995. godine na mjestu Vela placa istraživao Nino Novak i oni tamo jasno pokazuju pomak u pravcu izgradnje u odnosu na anti ke. Sjeverna linija koja je vjerojatno bila prostorno paralelna sa zidom koji je izgra en krajem 15. stolje a se nalazi 4-5 metara od kule Viciguerra. U vrijeme istraživanja, Novak je zaklju io, da je ku a Perossa podignuta na smjeru pružanja zida.¹³³

Na istome je lokalitetu prona ena srednjovjekovna kapela koja je izgra ena na mjestu koje prati liniju pružanja anti kog zida prije njegovog pomaka krajem 15. stolje a. Iskopavanja 2000. godine u ku i Perossa su potvrdila ranije pretpostavke. Zid koji je prolazio ispod ku e se mogao pratiti do susjedne parcele. Otkriveno je nekoliko faza izgradnje istoga, od ranog carstva do kasnog srednjeg vijeka. Njegova prva faza izgradnje je vidljiva jer je za oko 40 centimetara povišena na mjestu gdje se mijenja struktura kamena koja pripada tehnici *opus quadratum*.¹³⁴ Mla i sloj zida je izgra en vjerojatno krajem 3. stolje a od spolija, tj. blokova od ranijih gra evina. Perimetar na zapadu predstavlja zna ajiniji poreme aj u slojevima zidina i svjedo i o intenzivnom urbanom životu.

Kvadratna kula koja se datira u kasnija vremena osigurava zid s njegove bo ne strane i predstavlja novi element zaštite. Ona štiti veliki dio njegove uzdignutosti (preko 5 m južnog zida) u dva nivoa. Izravni prolaz na donji dio kule nije postojao, i povezanost nivoa se riješila drvenim stepenicama. Jedini otvor, osim vrata, su bila tri otvora na prvom katu u krakovima zapadnog i južnog zida. Tipološki to je kula koja karakteristi na gra evina za vrijeme nakon kraja 3. stolje a. Njezin fundament je napravljen od spolija koje su u kasnocarsko doba bile veoma raširen na in izgradnje. Na tri mjesta na zapadnoj strani navedene formacije su korištene spolije s javnih gra evina. Na dva mjesta su spolije za 15 cm šire u odnosu na zid. Na sjeverozapadnom dijelu temelj je povezan s nekoliko velikih blokova anti kog kamena koji su povezani malterom. Tako er, na sjeverozapadnom uglu, od kamenih blokova velike ili srednje dimenzije koji su tako er spolije, je bilo povezano prvih pet blokova temelja. Jugozapadni ugao je isto izgra en od spolija, ali su veli ine zidova manje dosljedne.¹³⁵ U kasnijem vremenu, jedna

¹³² auševi -Bully, „Les Cites“, 22.

¹³³ auševi -Bully, „Les Cites“, 22.

¹³⁴ auševi -Bully, „Les Cites“, 22.

¹³⁵ auševi -Bully, „Les Cites“, 23.

je linija fortifikacija prošla kroz vrata u zapadnom zidu te ona odgovara zidovima koji su izgrađeni u 5. i 6. stoljeću i činili tadašnju fortifikaciju grada.

U drugoj fazi izgradnje, zid je na početku 4. stoljeća pojačan zidinama koje su ojačale sporednim prilazima i kontraforima. Oito je kako je zidanje pretrpjelo ozbiljan statički problem, prije svega zbog težine urbanih slojeva koje su vršili pritisak iznutra, a i zbog nestabilnosti tla radi blizine obale. Zid koji se „pri vrstio“ za vanjsku površinu zidina nije izgrađen cijelim potezom nego samo tamo gdje se činio potreban. Tako je on malterom podupirao zidove koji su bili nagnuti prema zapadu. To se pokazalo nedostatnim i kasnije su dodane kontrafore spolija velikih kubičnih blokova koji se naslanjaju na zidine.¹³⁶

Statički je problem bio riješen dodavanjem nove linije već izgrađenih zidina. Prostor između dvaju zidova (oko 1 metar) je bio ispunjen nasipavanjem blokova spolija i ostalog građevinskog materijala. Novak je u tom ispunjenju našao materijale iz antike. Baza ovih novih zidina sastojala se između ostalog i od antičkog kamenog materijala; pogrebnih stela, liburnskih cipusa sa zapadne nekropole i ostalih arhitektonskih elemenata (arhitrava i stupova) sa javnih zgrada.

Kada se sve sažme, vidi se dosta slojeva u kasnoj antici, počevši s 4. stoljećem kada se po prvi puta obnavljaju zidovi, i u 5. stoljeću kada se ojačavaju temelji. Taj novi zid je „završen“ u drugoj polovici 6. stoljeća. Povijesni kontekst odgovara arheološkim ostacima.¹³⁷

Ranosrednjovjekovni je grad naslijedio izvornu antičku pravokutnu mrežu ulica, ali reduciranu. Raspon je ulica bio minimalan, deformirane su bile novom izgradnjom koja nije uvijek strogo poštivala raspon izvornih blokova. Insule su se mjestimično spajale, a ponegdje usitnjavale izobličivši tako prvotnu pravilnu mrežu ulica i blokova.

Razvijeni i kasni srednji vijek pokazuju potrebu za novim izgradnjama. Obnavlja se katedralni sklop tako što se pregrađuje katedrala i dograđuje crkva sv. Kvirina uz zapadno pročelje stolne crkve. U sjevernom se dijelu dograđuje benediktinski sklop, a uz sjeverna se vrata izgrađuje gotička crkva i samostan gdje stoluju franjevci. Od 12. stoljeća se ojačavaju gradske utvrde, a dokaz za to je kula Kamplin koja se datira preko natpisa iz 1191. godine. U 14. stoljeću nakon vraćanja Krka Hrvatsko-Ugarskom Kraljevstvu, a posebno u 15. za vrijeme

¹³⁶ auševići -Bully, „Les Cites“, 23.

¹³⁷ auševići -Bully, „Les Cites“, 23.

frankapanske vladavine, poja avaju se gradski zidovi. Utvr enja se dogra uju i u razdoblju mleta ke uprave od 1480. do 1797. godine.

U pokušaju rezimiranja istraživanja, grad *Curicum* leži podno današnje stare jezgre grada Krka opasane anti kim, srednjovjekovnim i novovjekovnim zidinama. Me u ulicama se isti e prepoznatljiva linija glavnog dekumana. Njegov isto ni kraj je istraživala Aleksandra Faber, a u novije vrijeme Nino Novak. Na tzv. Porta Pisana, otkrivena su anti ka vrata te kvadratna kula smještena s vanjske strane zida kasnoanti ke izgradnje. Vrlo je sli na situacija ustanovljena i u istraživanjima Nine Novaka na prostoru južno od Vele Place, u ku i galerije „Volsonis“. Na tome je mjestu otkriven ve i dio anti kih zidina, koje su doživjele nadogradnje u kasnoj antici. Njihovu zadnju fazu predstavljaju temelji novih zidina izgra enih od ranijih dijelova arhitekture, skulpture itd. Uz jednu od brojnih nadogradnji po etkom kasne antike s vanjske strane grada, izgra ena je i kvadratna kula sa uvana u visini dva kata. U stratigrafskom pogledu arheološkim je istraživanjima Aleksandra Faber zabilježila nekoliko faza suhozidnih fortifikacija pretpovijesnog kasteljera na ijim su temeljima nadogra ivani kasniji kr ki bedemi.¹³⁸ Goranka Lipovac je objavila nalaze dislociranih megalitskih blokova podno zapadnih gradskih zidina i to je istoj poslužilo kao povod za reviziju Faberi ine kronologije. Lipovac je zaklju ila da su dijelovi kr kih bedema gra eni u *opus quadratumu* i nisu iz kasnorepublikanskog razdoblja kako se mislilo nego iz 1. stolje a, ranocarskog doba.¹³⁹ Megalitske blokove koji su vidljivi u temeljnom sloju anti kog dijela zidina i negdje u sekundarnoj poziciji u gornjim zonama zidina Lipovac datira u razdoblje lokalnog obra una za vrijeme rata Cezara i Pompeja.¹⁴⁰ Iz ovoga se vidi da su anti ka i protoanti ka faza zidina predmet zanimanja arheologa koja nažalost nisu popratila sustavna arheološka istraživanja. Uz karakteristi ne dijelove zidina na zapadu treba spomenuti i nalaz kule koja se datira u kasnoanti ko razdoblje na isto nom traktu bedema, kao i natpis o gradnji dijela kr kih zidina dvaju gradskih prefekta.¹⁴¹

Kasnije faze izgradnje zidina arheolozi nisu analizirali, a Ivan Žic-Rokov je jedini pristupio analizi. Primarna analiza je pokazala vidljive postanti ke gradbene faze koje su izvršene grubom metodom komparativne analogije i otvara niz problema. Istraživanja zidina u Krku nisu izvršena komparativnom metodom nego je svaki segment istraživanja prikazan sam

¹³⁸ Bradanovi ; Marijan — Grgi , Danko. „Kr ke gradske zidine (inicijalni konzervatorski elaborat). *Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Rijeci*, 1998., str. 5.

¹³⁹ Bradanovi — Grgi , „Kr ke“, 5.

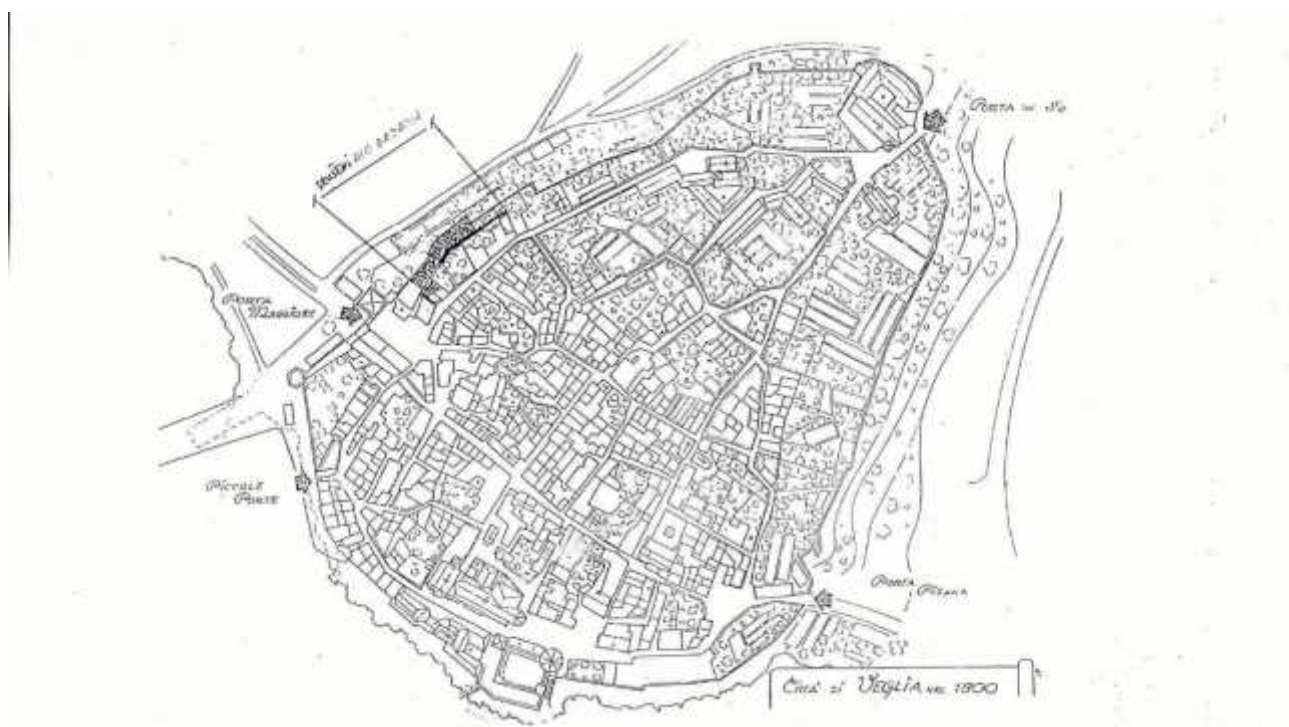
¹⁴⁰ Bradanovi — Grgi , „Kr ke“, 5.

¹⁴¹ Bradanovi — Grgi , „Kr ke“, 5.

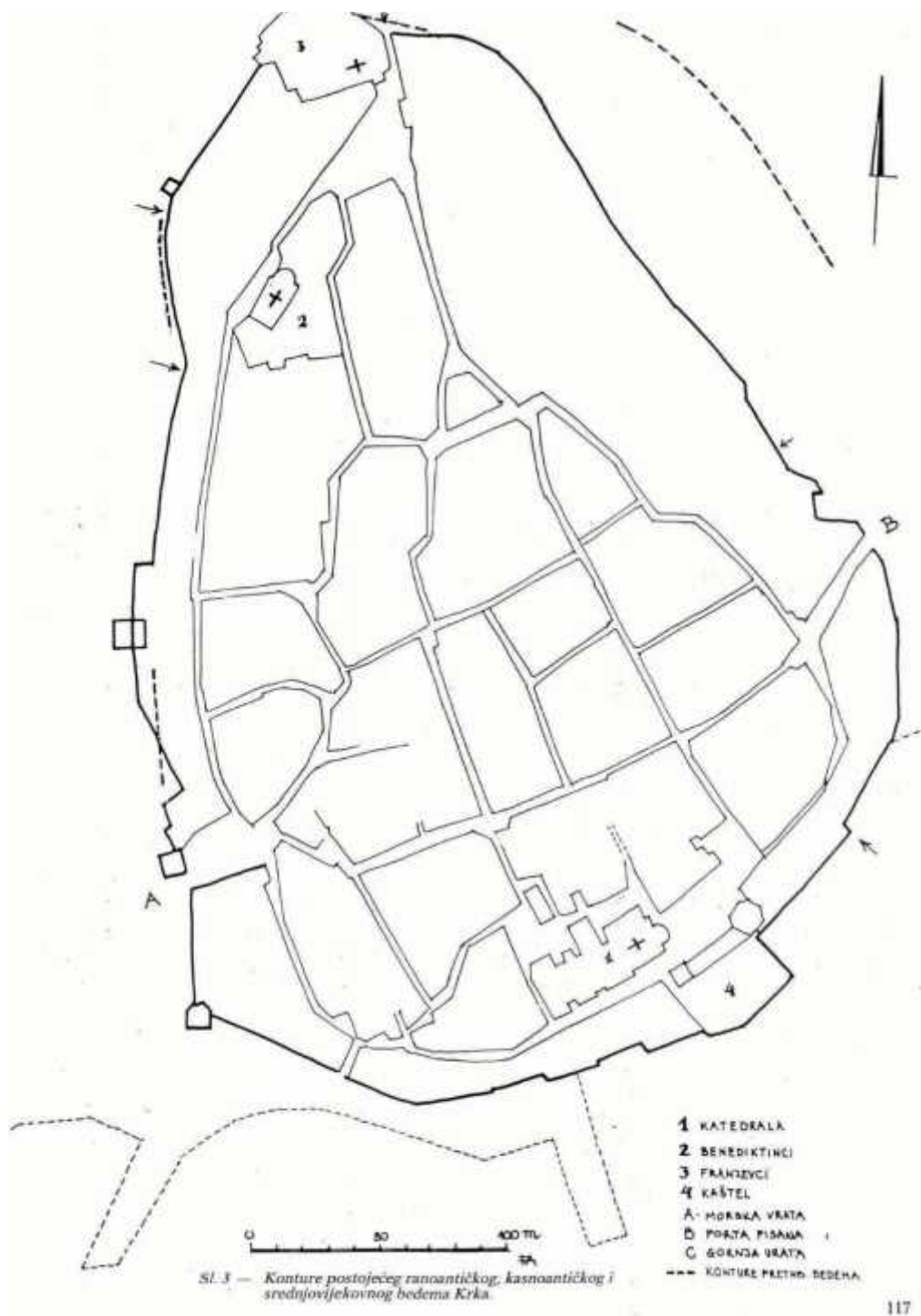
za sebe. Potrebno je povezati istraživanja i napraviti opširniju analizu kako bi se to no pokazalo u kojoj se fazi to no što pregra ivalo i nadogra ivalo.

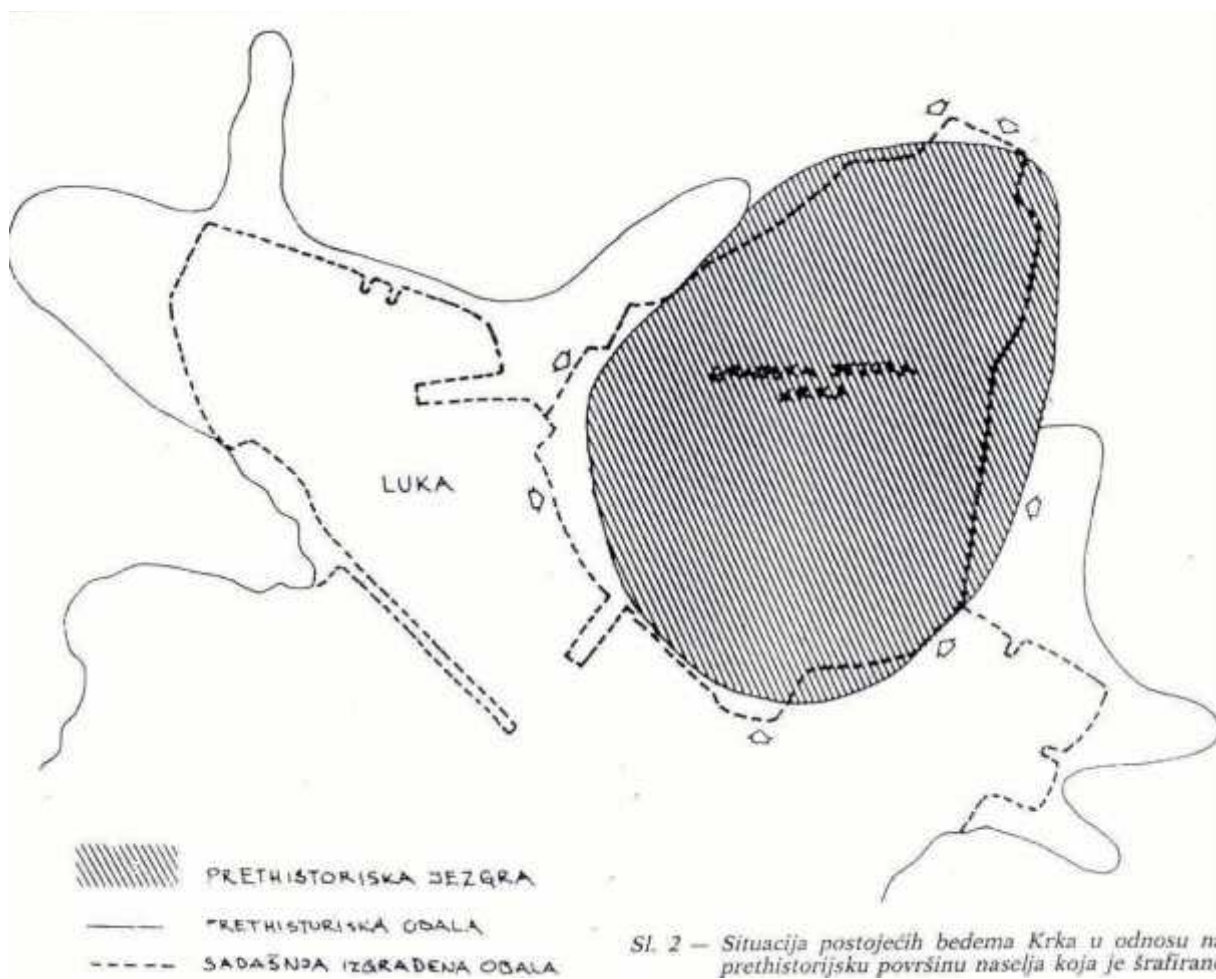
Slika 25. Natpis o gradnji bedema prefekta Turusa Pataviusa i Venetus Lastimeija iz 1. st. pr. Kr. (Preuzeto iz: Bradanovi — Grgi , 1998.)

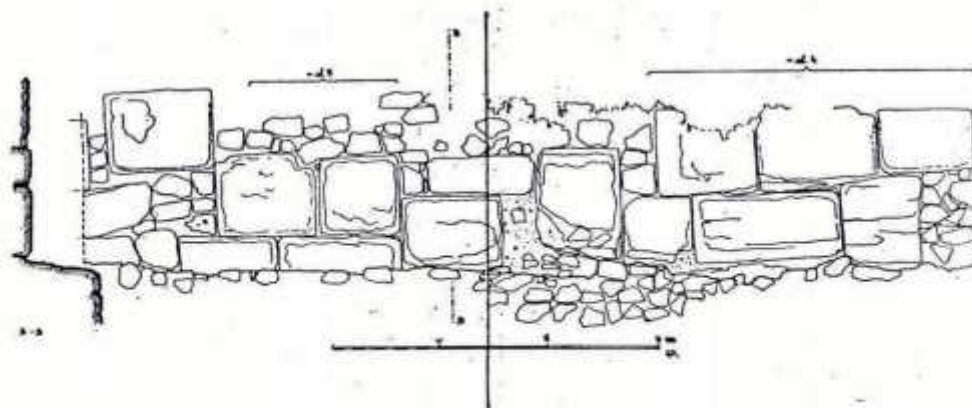
Slika 26. Plan Krka iz 1809. godine. (Preuzeto iz: Bradanovi — Grgi , 1998.)

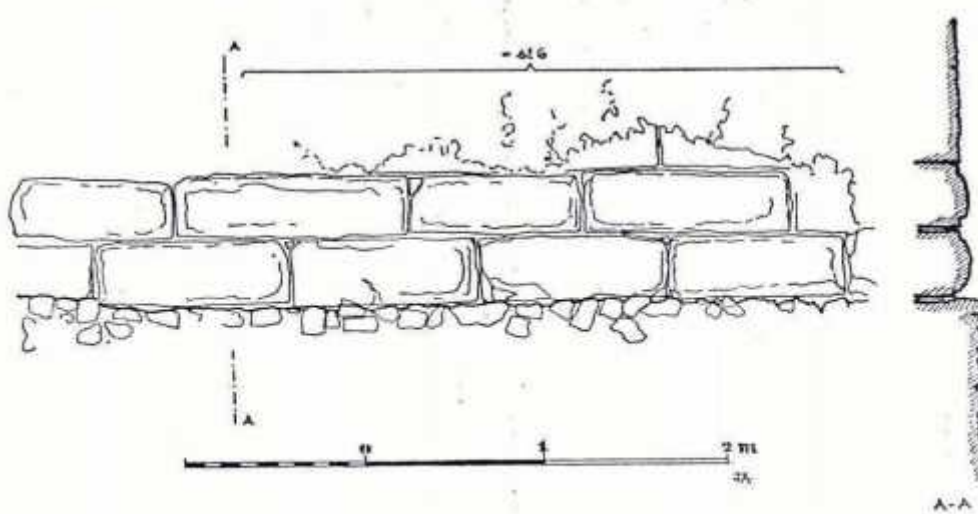
Slika 27. Obris postojećeg ranoantičkog, kasnoantičkog i srednjovjekovnog bedema Krka.
(preuzeto iz: Bradanovi — Grgić, 1998.)

Slika 28. Situacija postojećih bedema grada Krka u odnosu na prapovijesnu površinu naselja. (Preuzeto iz: Bradanovi — Grgi , 1998.)

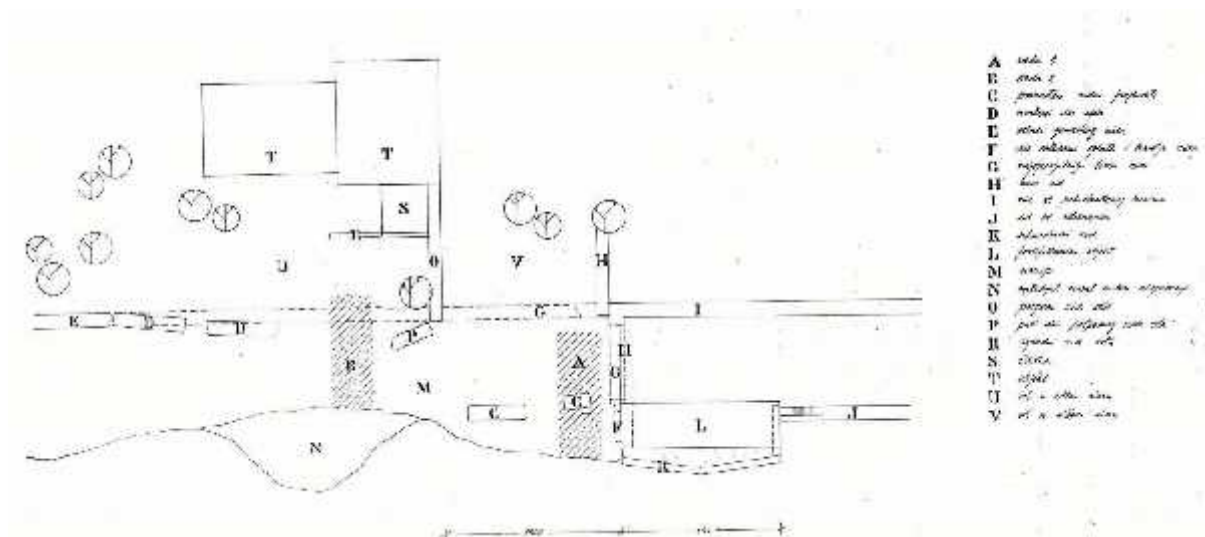

Sl. 8a Krk (*Curicum*) pregrađivani bedem u rimsko doba (grupa III-IV)

Sl. 8b Krk (*Curicum*) rimski bedem I. st. pr. n. e., (grupa IV)

Slika 29. Faze izgradnje bedema prema Faberovoj. (Preuzeto iz: Faber, 1988.)

Slika 30. Gradski zid i situacija nakon iskopa. (Preuzeto iz: Bradanovi — Grgi , 1998.)

A; sonda 1

B; sonda 2

C; pronađeni zidni fragmenti

D; urušeni dio zida

E; ostaci gradskog zida

F; dio sa uvane oplata i temelji zida

G; najvjerojatnije trasa zida

H; novi zid

I; zid od poluobrađenog kamena

J; zid od klesanaca

K; sekundarni zid

L; fortifikacijski objekt

M; naspis

N; materijal nasut nakon iskopavanja

O; potporni zid vrta

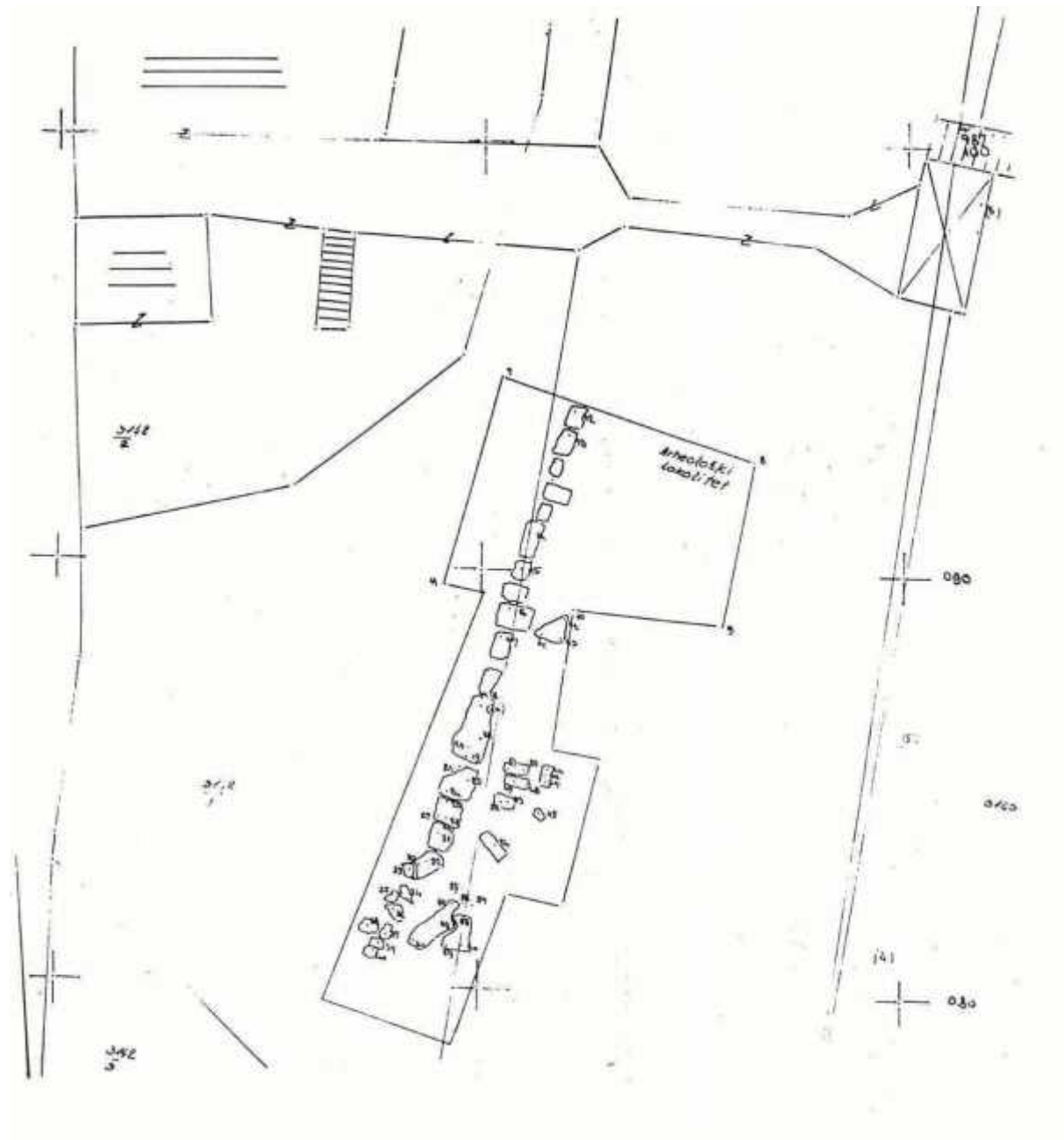
P; pali dio prvotnog zida vrta

R; ogradni zid vrta

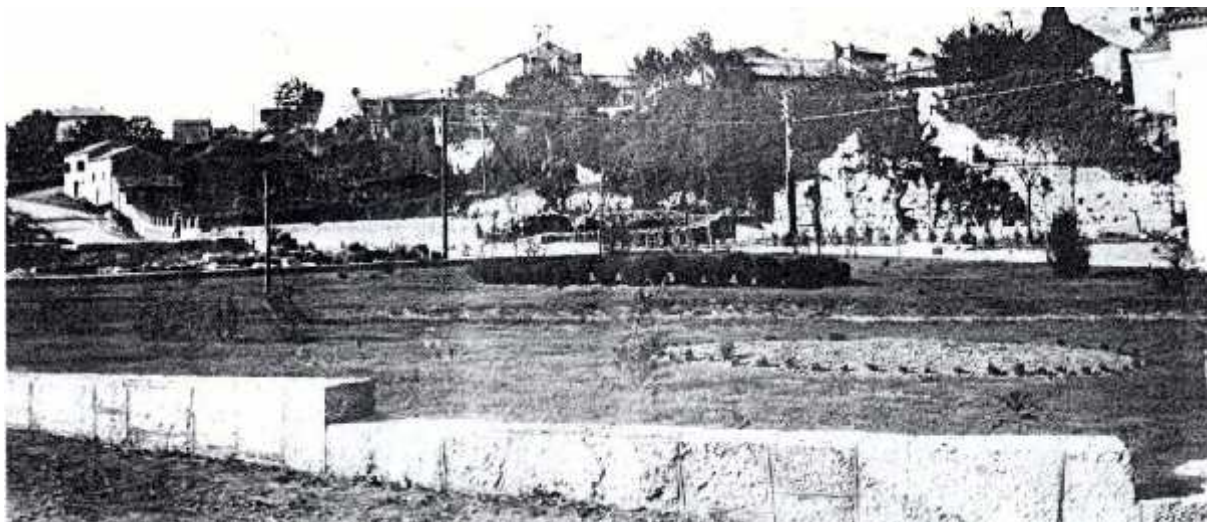
S; šterha ???

T; objekt

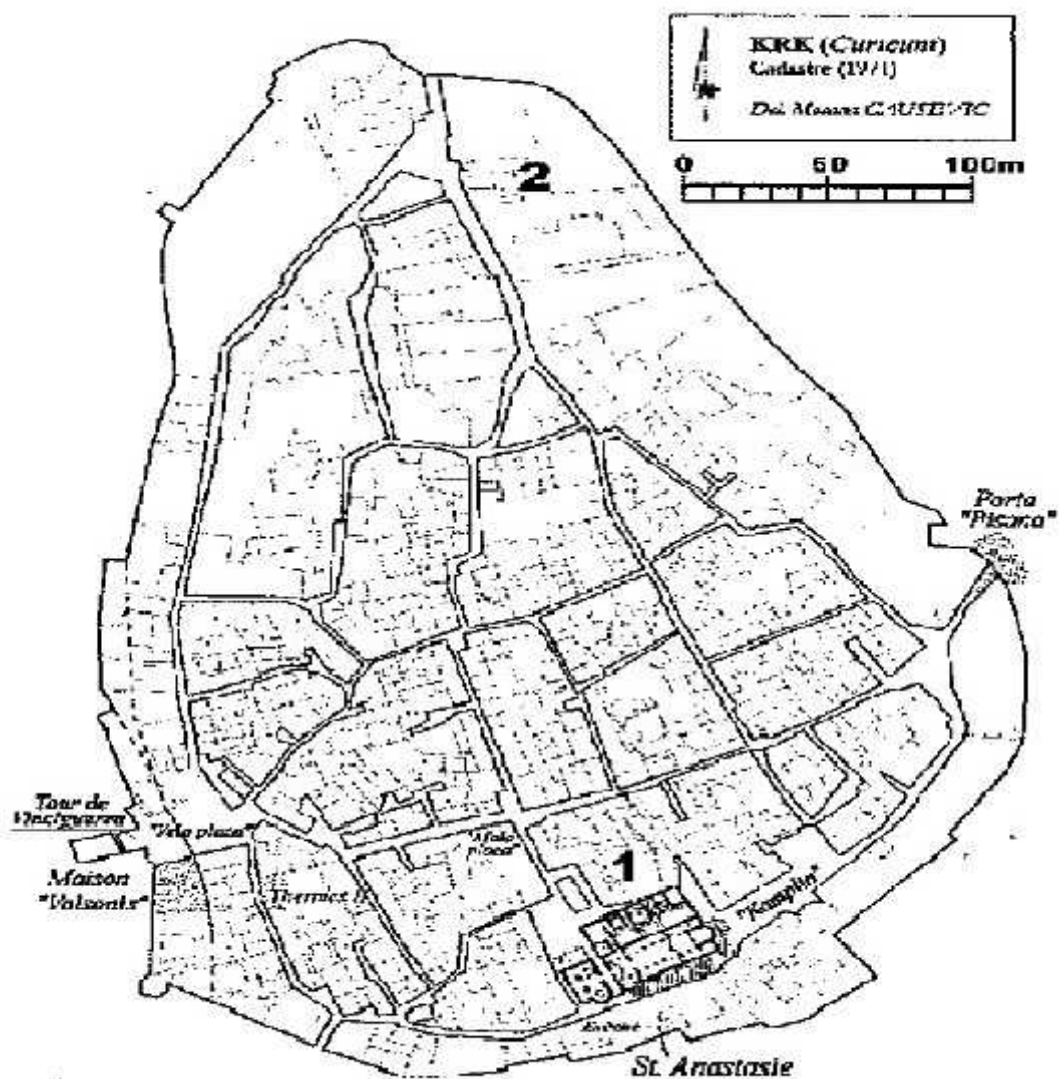
U i V; vrt u višem i nižem nivou

Slika 31. Geodetski snimak položaja arheološkog nalaza (Preuzeto iz: Lipovac, 1991.)

Slika 32. Sjeverozapadni potez gradskih zidina kod franjeva kog samostana s dobro
o uvanom anti kom fazom i zapadni potez gradskih zidina. (Preuzeto iz: Bradanovi —
Grgi , 1998.)

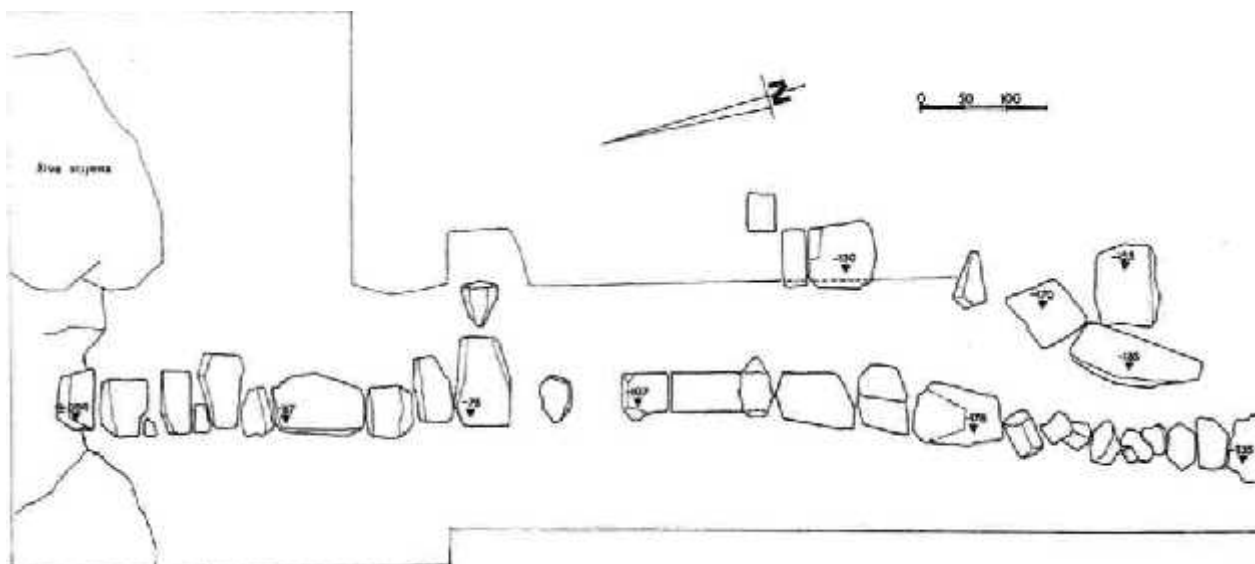
Slika 33. Tlocrt grada Krka. 1) katedralni sklop Sv. Marije – Sv. Kvirina; 2) samostanski sklop Sv. Mihovila. (Preuzeto iz: auševi , 2006.)

T. 1.

Sl. 1.

Slika 34. Pogled na Vrt Vasili u podnožju zapadnih bedema. (Preuzeto iz: Lipovac, 1991.)

Slika 35. Nacrtna situacija nalaza niza kamenih blokova u suhozidnoj tehnici; podnožje zapadnih bedema grada Krka. (Preuzeto iz: Lipovac, 1991.)

Slika 36. Blokovi „megallitske“ tehnike. (Preuzeto iz: Lipovac, 1991.)

Sl. 2.

Slika 37. „Megalliti“ s vidljivom bunjom u prostoru Vatrogasnog doma u Krku. (Preuzeto iz: Lipovac, 1991.)

Sl. 1.

Sl. 2.

Slika 38. i Slika 39. Niz suhozidno složenih kamenih blokova; podnožje bedema. Klasi na bunja; sekundarno upotrebljena u sekundarnom temelju. (Preuzeto iz: Lipovac, 1991.)

2. 2. Osor

Ime *Apsoros* prema lingvisti kim istraživanjima je ilirskoga podrijetla i postalo je korijenom svih kasnijih naziva. Sredinom 4. stolje a pr. Kr. Pseudoskilaks u svom opisu Sredozemlja isti e važnost Osora.¹⁴² To ime spominje i Ptolomej te se zbog samog zna enja „povratni“ dovodi u vezu s legendom o argonautima.¹⁴³ Na Peutingerovoj tabli iz vremena kasne antike pronalazi se naziv *Asparum*. Anonim Ravenjanin spominje naziv *Absarus*. Taj oblik je uobi ajen i u srednjovjekovnim dokumentima. Konstantin Porfirogenet Osor naziva *Opsara*. Osor prema izvorima spada me u najstarije hrvatske gradove te je ujedno i prvi s naše obale koji ulazi u pisanu povijest.¹⁴⁴

Po etak istraživanja Osora seže u drugu polovicu 19. stolje a. Povjesni ar Tomaso Luciani je prou avao grad i svoje izvještaje slao Pietru Kandleru. Prva istraživanja je proveo Ivan Bolmari u kojima je utvrdio opseg anti kog grada. Rad nakon njega nastavlja S. Petris. O Osoru pišu tadašnji poznati znanstvenici, a kustosi u Trstu, Edward Nowotny i Piero Sticotti su po etkom 20. stolje a objavili anti ku osorsku gra u. Temeljnija istraživanja zapo inju nakon Drugog svjetskog rata kada su Kvarnerski otoci pripojeni Jugoslaviji. Andre Mohorovi i je napravio veliki doprinos istražuju i gradske bedeme i gra evine unutar gradskog areala. Me u arheolozima treba istaknuti Borisa Ba i a, Aleksandru Faber i Moranu auševi .-Bully. Prou avanjem skulpture su najviše doprinijeli Nikola Jakši i Jasminka us-Rukoni .¹⁴⁵

Još u prapovijesti je uo ena prikladnost naseljavanja oto ne skupine Lošinj-Cres. Naselje se razvilo na jugozapadnoj strani obale otoka Cresa. Posebnu važnost je imala oto na prevlaka koja spaja ta dva otoka, a tamo se nalazi sam Osor. On je ome en morem sa sjeverne i južne strane.¹⁴⁶ Osor zauzima gotovo kružni oblik izme u Cresa i Lošinja. Cijeli poluotok je okružen zidom protohistorijske faze koji se obnavlja i nadogra uje sve do kasnog srednjeg vijeka kada se navodi da je smanjen i zatvoren novim mleta kim zidom. Gradnja u mleta kom razdoblju nije provedena na isto nom dijelu grada i teritoriju bivše biskupske pala e iz vremena

¹⁴² Denaovi , *Mali vje ni*, 3.

¹⁴³ Marasovi , *Dalmatia*, 83.

¹⁴⁴ Denaovi , *Mali vje ni*, 8.

¹⁴⁵ Marasovi , *Dalmatia*, 83.

¹⁴⁶ Deanovi , Ana. *Mali vje ni grad Osor*. Osor: Turisti ko društvo Osor, 1976., str. 3.

ranokršćanske faze. Na zapadnoj strani, zid se prostire do umjetno prokopanog kanala koji je prokopan kako bi se skratio put izmeću Istre i Dalmacije (Slika 41).¹⁴⁷

Objavljeni podaci o razvoju grada Osora ne pružaju cjelovitu sliku. Većina istraživanja nije objavljena i rezultati su često nedostupni. Ipak, Bulić je pokušala dati najnoviji pregled antičkog grada i njegovog razvoja u razdoblju od kasne antike i barem spomenuti razvoj u kasnijim razdobljima.

Prva urbana faza Osora započinje pod doticajem sveprisutnoga helenističkog utjecaja na Sredozemlju od 3. do 1. st. pr. Kr. kada grad prihvata njihove životne standarde. Tada se uređuje i razvija urbana forma grada s pravilnim rasporedom ulica, kuća i četvrti. Postoje i sebedemi tada u vrhu velikim kamenim blokovima u suhozidu (megalitske i kiklopske zidine). One se i danas mogu uočiti na istočnoj strani pružanja, uz groblje (Slika 47).

Od dolaska Rimljana, Osor dolazi pod novoorganiziranu vlast carstva. Tada započinje najveći stupanj urbanog razvoja i općeg napretka. Tada se u Osoru započinje s opsežnijim građevinskim zahvatima: rekonstrukcijama postojećeg, velikim obnovama i novogradnjama. Gradski se bedemi obnavljaju novim načinom gradnje, a iz spomenute faze su se najviše očuvali na sjevernoj i zapadnoj strani pružanja, kao i na jugoistočnom potezu kod groblja.¹⁴⁸ U to doba Osor ima najveću površinu s nepravilnim kružnim tlocrtom. U istraživanjima je utvrđeni urbanistički oktogonolni raster s pravilnim ulicama. Uz dekuman su se nalazili pločnici i stepeništa, a na prostoru trga su pronađeni ostaci foruma. Trg je tada bio veće površine nego danas, sa svim građevinama koje su karakteristične za rimsku urbanu kulturu (Slika 45).¹⁴⁹

Zbog svog položaja, izvan kontakta sukoba na limesu Carstva u 4. stoljeću, Osor kraj antike skoro da i ne osjeća iako se smjenjuje vlast Ostrogota i Bizanta u kasnoj antici. Osor nije doživljavao nazadovanje nego suprotno; radi politike cara Justinijana dobiva na važnosti jer je postao važno odredište na plovnom putu do Ravene.

Prvotna kršćanska općina u 6. stoljeću postaje sjedište biskupije. U to je doba izgrađena, izravno na prapovijesnom bedemu, i na krajnje istočnom dijelu grada (izvan gradskih zidina), prva osorska ranokršćanska katedrala.¹⁵⁰ Biskupsko je središte tako pomaknuto u odnosu na

¹⁴⁷ Bulić -Bully, „Les Cites“, 34.

¹⁴⁸ Blečić — Sušanji. „Konzervatorski“, 9

¹⁴⁹ Blečić — Sušanji. „Konzervatorski“, 10

¹⁵⁰ Danas se crkva nalazi na gradskom groblju, u jugoistočnom kutu antičkog Osora, blizu istočnih gradskih vrata. Povišeno zemljište na kojemu je građena crkva nije u skladu s prirodnom konfiguracijom terena te je rezultat naslaga radi kulturnih i obrambenih razloga. Spomenuti umjetni nasip je jedan od dokaza o prapovijesnoj

op insko upravno središte. Na tome je mjestu stvoren novi stup snage u gradu. Smještaj mu je neposredno u blizini glavnih vrata (jedna od), na rubu uz glavni dekuman, te je pomaknut u odnosu na forum i tako zauzima marginalni položaj. Crkva i okolica su bile predmet nekoliko iskopavanja. Prva su poduzeta početkom 20. stoljeća.¹⁵¹

Još od prapovijesti je Osor bio opasan snažnim bedemima u suhozidu, s istočnom i zapadnom stranom, gdje su se nalazili glavni ulazi u grad.¹⁵² Bedemi su izgrađeni s obzirom na prilagođenost terenskih uvjeta. Prevlaka je s južne i sjeverne strane omeđena morem, a zapadna i djelomično istočna završavaju kanalom. Unutar toga prostora se razvilo naselje. Prvi bedemi su slijedili prirodnu konfiguraciju zemljišta i podizani su najvećim dijelom uz more. Građeni su, iako nisu sačuvani, vjerojatno u suhozidu, kao i ostala građinska naselja tog doba. Kameni je lomljenac slagan u vanjske strane širine 2 do 4 metra, a središnji je dio bio ispunjen sitnim kamenjem i zatrpavan sa zemljom.¹⁵³

Dolaskom Grka, postoje i se bedemi adaptiraju, uvršuju velikim kamenim blokovima nizanim isto u suhozidu u relativno malim redovima. Izvedeni su od blago zaobljenih velikih kamenih blokova s pravilnim uskim sljubnicama. Kamen je prema jezgri zidova bio slagan poput klinova, a jezgru je činila nabijena glina ili ilovača. Širina je iznosila i preko 4 i pol metra, a vanjski je zid bio širok oko 1,4 metra. Ostatak širine je pripadao naboju od gline koja je bila izmiješana sa sitnim kamenjem.¹⁵⁴ Ta je konstrukcija sačuvana samo djelomično, i to na istočnoj strani pružanja. Sačuvani su na relativnoj visini od 1 do 2 metra, ali je dubina izraženija. Bedemi ispod crkve sv. Marije su istraživani i preslagivani tijekom zaštitnih radova koje je vodio Nino Novak. Kiklopski su zidovi vidljivi i na zapadu uz

izgradnji na položaju katedralnog sklopa dok nalazi iz rimske epohe upućuju na postojanje pretkršćanskog zdanja na istome položaju. Najstarija kršćanska građevina je jednobrodna pravokutna bazilika bez isturene apside, a uz nju je izgrađena krstionica u 4.-5. stoljeću. Cijeli se sklop obnavlja u 5.-6. stoljeću kada se gradi apsida prvotnoj bazilici, pregradnjom ona postaje trobrodna te se dograđuje druga pravokutna bazilika s apsidom na jugu čime je popravljen izgled dvojne bazilike. Tada se i krstionici dograđuje apsida na istočnoj strani.

Katedrali se sklop obnavlja postepeno od 7. do 9. stoljeća umetanjem predromaničkih arhitektonskih elemenata, ispunjenjem novog liturgijskog namještaja, gradnjom manje jednobrodne kapele s apsidom izmeću bazilike i krstionice. U ranoj romanici se nastavlja dogradnja postavljenjem novog namještaja (ambon). Pronađeni ulomci su ti koji daju zaključke o različitim fazama ranosrednjovjekovnih zahvata na osorskoj katedrali. Više o tome pogledati: Fučić, Branko. *Stara katedrala Svete Marije u Osoru*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1985.; Chevalier, Pascale. *Salona: Ecclesiae Dalmatiae: l'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie: IVe-VIIe s.: en dehors de la capitale*, Salona. École française de Rome, 1996.

¹⁵¹ Čaušević-Bully, „Les Cites“, 41.

¹⁵² Blečić — Sušanjski, „Konzervatorski“, 20.

¹⁵³ Blečić — Sušanjski, „Konzervatorski“, 20.

¹⁵⁴ Blečić — Sušanjski, „Konzervatorski“, 21.

Kavanelu, ali u nižim razinama i krajoj sekciji pružanja. Na tom je mjestu istraživanja provela Aleksandra Faber.¹⁵⁵

Od 1. stoljeća, kada na scenu stupaju Rimljani, fortifikacije u gradu su izgrađene u maniri prvoklasnih tehnika gradnje njihovog vremena. Rimljani su se bacili na rekonstrukciju i obnovu zidina kako bi usavršili fortifikacijski sustav. Uz glavna gradska vrata, osiguranje je bilo pojačano kulama. Kula na jugu je bila veće dimenzija od ostalih, a njezina je namjena bila ugaona gradska kula. U istraživanjima su otkrivene i jugoistočna i sjeverozapadna kula (Slika 43). S te strane kanala, sjevernije od kule, su se nalazila manja vrata koja su imala sporedni značaj. Osim tada južnog ulaza u grad, formira se pristup gradu u jugozapadnom dijelu, na mjestu ulaza današnje glavne ulice u grad. Do sada nisu ustanovljena prapovijesna ulazna vrata za razdoblje rimske vlasti, ali se može očekivati otkrivanje bočne kule koje brane gradska vrata.¹⁵⁶ Nakon što su Rimljani uspostavili svoju premoć na Sredozemlju, bedemi i utvrđenja postaju suvišni i zanemarivani duže vrijeme i dolazi do njihovog propadanja. U 9. stoljeću Osor su napali Arapi, i tek tada se pristupilo saniranju i obnovi bedema.¹⁵⁷

Kao najvažniji urbani element, gradski bedemi su slabo istraživani, ako uopće. Zidni plašt osorskih bedema pokazuje cijeli niz obrade kamenih blokova i načina zidanja što govori o raznim fazama i tehnikama gradnje. Za sada se mogu razlučiti dvije faze bedema iz razdoblja prapovijesti i to iz 7. i 6. st. pr. Kr. kada je bedem prelazio širinu od 4 metra, i helenističku fazu iz 4. i 3. st. pr. Kr. kada je bedem u širini bio 2,70 metara. U ranoj antici definirani su bedemi širine 1 metar. Kasna antika i rani srednji vijek su veoma slojeviti i kompleksni i nažalost nedovoljno razlučeni.¹⁵⁸

Istočni bedem prolazi od ranokršćanskog kompleksa na groblju do uvale Bijar. Srušen je do ispod razine današnjeg terena, ali ipak raspoznatljiv zbog gromačice u kojoj se strukturi mogu razlučiti elementi istoga. Bedem je na tom dijelu, kao i na zapadnoj strani, bio jako utvrđen jer je štitiio grad s kopnene strane (Slika 42). Najveći dio je dijelom porušen zbog nasipavanja mora i kanala u 15. stoljeću.¹⁵⁹ Otvani je dio saniran i rekonstruiran 2003. godine. Na tom se mjestu bedem obrušavao te su konstrukcije nakon prapovijesnih slojeva bile uvučene prema unutrašnjoj gradskoj strani. Otvana je i helenistička struktura koja je izvedena

¹⁵⁵ Blešić — Sušanjski, „Konzervatorski“, 21.

¹⁵⁶ Blešić — Sušanjski, „Konzervatorski“, 22.

¹⁵⁷ Konkretniji podaci o tim pregradnjama nisu utvrđeni jer nisu provedena potrebna istraživanja koja bi pokazala točno stanje na terenu.

¹⁵⁸ Blešić — Sušanjski, „Konzervatorski“, 27.

¹⁵⁹ Blešić — Sušanjski, „Konzervatorski“, 28.

od blago zaobljenih velikih kamenih blokova s pravilnim uskim sljubnicama slaganih u suhozid. Na nekim se mjestima vidi da su zidovi iz mlađih faza bili nadograđivani.¹⁶⁰ Kod bedema helenističke faze dominira duguljasti format kamenih blokova. Blokovi su u plaštu različitog formata, od 1,50 do 0,60 metara duljine i od 0,40 do 0,60 metara visine. Treća dimenzija bloka, koja ulazi u grad, nije veća od jedne polovice prosječne duljine blokova. Sljubnice među njima su izvedene veoma precizno, i horizontalno i vertikalno. Vanjska je površina svakog bloka izrađena blagim ispupčenjem što osigurava nepucanje blokova, a anatroza krajeva omogućava spajanje. Širina bedema je 2,70 metara. Tijekom adaptacije Rimljana vezivom u žbuci obnavljaju se i nadograđuju zidovi, a prigraduju se kule kao obrambena pojačanja samih fortifikacija.¹⁶¹ Ovaj potez je pretpostavljen za prapovijesni ulaz u grad i ne podudara se s današnjim ulazom kraj groblja. U antici je postao sporedan te je otvoren novi, južnije prema groblju. Na ulazu upućuje antička cesta koja vodi okomito na liniju istonih zidina. Ta su vrata istočnom dvjema kulama. Treća, manja vrata su se nalazila u blizini Bijara, na sjeveroistoku pružanja bedema.

Aleksandra Faber je 70-ih godina otkrila trag kosog ulaza kojim se s južne strane prilazilo gradu. Taj je prolaz bio zazidan za vrijeme kasne antike, a obnova strana otkriva na in prapovijesne zaštite.¹⁶² S istočne je strane slišan zid koji je Faber datirala u 4. ili 3. st.pr.Kr. i na tome je mjestu nađeno mnogo gnathia keramike. Južni potez bedema je uklopljen u kasnije građevine. Nadzemni ostaci zidina su većinom ograđeni samo u vidu parapetnog zida i služe kao ogradni zidovi okućnice. Veliki je dio parapeta u potpunosti preslagan s ugrađenim spolijama, ulomcima arhitektonske plastike iz različitih razdoblja. Ove zidine su na više mjesta probijene stambenim ili dvorišnim ulazima.¹⁶³ I ovaj je potez iz željeznog i helenističkog doba, ali je on primjer već adaptacije u vrijeme rimske vlasti. Preokret u građevinarstvu se događa uporabom vezivnog sredstva; vapnene ili hidrauličke žbuke. Bedemi i gradska vrata su izgrađivani od velikih kamenih blokova približnog formata gdje je srž sačinjavao vrsto zbijeni kamen koji je vezan vapnenom žbukom, ali ona na površini plašta nije dolazila do izražaja. Fuge blokova su bile lijepo izvedene pa se zid zalijevao žbukom samo s unutrašnje strane jezgre zida.¹⁶⁴ U dijelu gdje se bedem spaja s mletačkim zidom, pronađena je gradska kula četvrtastog tlocrta. Zidovi se kule protežu ispod ceste uz obalu, a položaj potvrđuju i grafički prikazi Osora iz 17. stoljeća.

¹⁶⁰ Blešić — Sušanjski, „Konzervatorski“, 29.

¹⁶¹ Blešić — Sušanjski, „Konzervatorski“, 32.

¹⁶² Faber, Aleksandra. „Pročeci urbanizacije na otocima sjevernog Jadrana.“ *Hrvatsko arheološko društvo*, 7, 1982, str. 65.

¹⁶³ Blešić — Sušanjski, „Konzervatorski“, 35.

¹⁶⁴ Blešić — Sušanjski, „Konzervatorski“, 38.

U zidovima kule je pronađena antička gradnja s hidrauličkom žbukom i popločanjem opeke s premazom od hidrauličke žbuke. To može upućivati na cisternu, ali i na građevine koje su imale svrhu spremišta. U toj se kuli nalazila vodosprema antičkog vodovoda. Može se pretpostaviti i obližnji smještaj termi. Kula je u gornjem dijelu građena u drugoj tehnici što pokazuje da je dograđivana i popravljana.¹⁶⁵ Na prostoru ogradnog zida, definirana su južna gradska vrata. Ona se prema tlocrtu odnose kao protohistorijski tip kosog ulaza u grad koja je u rimsko doba preuređena naličjem blokova uz ispunu jezgre vapnenom žbukom. Struktura seže 2,8 metara u dubinu i širine je od 5,2 metra (Slika 46). Helenistički dio zidina je na tom mjestu 1,80 metara debljine, a obložena je kamenim blokovima od 0,40 do 0,60 visine i od 0,50 do 1,20 metara duljine s otklesanim pojasom uz rub pojedinog bloka. Za vrijeme kasne antike jedino što se trenutno može reći, je da se vrata zatvaraju, a zid nadograđuje u običnoj zidanoj tehnici, uz oplatu od 1,80 metara, bez blokova u plaštu bedema.¹⁶⁶ Na ovom potezu su dokazane tri faze građevinskih radova podizanja i adaptiranja bedema. Zidine nisu istražene u nadzemnim, postoje im razinama koju su pregrađene i preuređivane u sklopu stambenog dijela grada. Adaptacije i preuređivanja iz srednjovjekovnih faza gradnji nisu i dalje poznate, te su najvjerojatnije srušene ili naznačene u parapetnim zidovima. Nužna je sanacija ovog dijela bedema kojima bi se razlučile i definirale sve faze graditeljskih zahvata na tom potezu.¹⁶⁷

Zapadni se dio pruža u smjeru sjever-jug, od gradskih vrata do spoja sa sjevernim dijelom gradskih zidina. Bedem je na tom dijelu dobro očuvan, iako se vide razne povijesne faze. Kao i sjeveroistočni dio bedema, i ovaj je veće dimenzije. U njegovoj je strukturi dobro očuvana suhozidna helenistička faza gradnje koja je djelomično očuvana do najveće visine 2,20 metara. Plašt protohistorijskog bedema je izveden od blago zaobljenih velikih kamenih blokova, bunja, koje nemaju izvedenu anatirodu (otklesan pojas uz rub pojedinog bloka). Sljubnice su izvedne precizno i veoma su uske, iako blokovi odstupaju od pravilnog četvrtastog formata. Zid je izgrađen suhozidno. Spojevi su napravljeni s pravokutnim utorom na pojedinim blokovima, tj. „na koljeno“ što uvrštava zidnu masu i umanjuje mogućnost iskliznuta. Blokovi su slagani i poslagani poput klinova, te je jezgra ispunjena i nabijena glinom ili ilovom. Ukupna je širina u visini 4 i pol metra, a vanjski zidovi imaju širinu oko 1,40 metara. Ostala je širina otpala na debljinu veziva, tj. središnjeg naboja. Isti se način i princip gradnje najranijih faza odnose na zapadnom i istočnom potezu pružanja.¹⁶⁸ Uz kanal, provedena su 70-ih godina arheološka

¹⁶⁵ Blešić — Sušanjski, „Konzervatorski“, 38.

¹⁶⁶ Blešić — Sušanjski, „Konzervatorski“, 38.

¹⁶⁷ Blešić — Sušanjski, „Konzervatorski“, 40.

¹⁶⁸ Blešić — Sušanjski, „Konzervatorski“, 42.

istraživanja. Tada su dokazane opisane faze i kompozicije gradnje. Unutarnji je prsten bedema smješten u vrijeme željeznog doba. Vanjski je njegov prsten obnavljan i pregrađivan u helenistikom dobu, velikim kamenim blokovima. Ti su zidovi adaptirani i u rimsko doba kada su izgrađeni od iste vrste zbijeni kameni blokovi vezani vapnenom žbukom koja na površinu plašta nije izbijala i nije bila vidljiva.¹⁶⁹ Fuge su blokova bile lijepo izvedene da se zid zalijevao žbukom s unutrašnje strane jezgre zida. Na tom je dijelu definirana mletačka faza zidina. Istraživanja su otkrila pružanje zidova koji su poput ulaza flankirani kulom. Produžetak se linije od toga prolaza prema jugoistoku nadovezuje na sjeverni rub forumske površine. Ta su vrata mogla biti izlazna prometnica do luke na kanalu u vrijeme kasne antike kada se zazidavaju južna gradska vrata.¹⁷⁰ Navedena su vrata bila sigurnija jer su mogla biti branjena i s kopnene strane. Glavna gradska vrata se u rimsko doba pojačavaju kulama. Dokumentirana južna i sjeverna kula veći su dimenzija od ostalih, s debljim i masivnijim zidovima. Ostaci kule su potvrđeni ispod temelja stambenog objekta uz most „Adira“. Njezina je namjena obilježavala i ugaonu obrambenu gradsku kulu.¹⁷¹ S te strane kanala, malo sjevernije od nje, su se nalazila manja vrata u grad koja su imala sporednu važnost i izlazila su na kanal i more. Druga kula do vrata su se nalazila sjevernije i ona predstavljaju sklop bedema od strane kanala gdje ih se nalazilo još nekoliko. Tako je bio napravljen pristup gradu i na jugozapadu, osim već postojećeg južnog gradskog ulaza, na mjestu današnje glavne ulice. Kasnije su ta vrata zazidana, u mletačkom dobu, bar na neko vrijeme.¹⁷²

Sjeverni se dio zida pruža u smjeru istok-zapad uz samu morsku obalu, od spoja sa zapadnim dijelom gradskih zidina ispred kanala, te do ulegnuća prema uvali. Bedem je tamo iz ranijih faza nepostojan, ali je otkrivena venecijanska adaptacija postojećih i interpoliranih zidina. Kao i ostali dijelovi i ovdje se vide povijesne građevinske faze i strukture. Istočni dio ovog zida je otkriven u malom dijelu i najstarija mu je faza helenističkom i željeznog doba. Iz smjera uvale na tom se dijelu pretpostavlja izvorni prapovijesni prilaz gradu.¹⁷³ Zid iz rane antike se može primijetiti u većoj mjeri do venecijanskog poprečnog bedema. Sačuvao se u manjim ostacima. Na sjeveroistom potezu pružanja bedema su se nalazila i manja gradska vrata, podignuta za vrijeme antike. Istraživanja na opisanom potezu nisu provedena, a bedem je veoma devastiran. Uz morsku su obalu naslage arheološkog materijala koji se datira od

¹⁶⁹ Blešić — Sušanjski, „Konzervatorski“, 43.

¹⁷⁰ Blešić — Sušanjski, „Konzervatorski“, 46.

¹⁷¹ Blešić — Sušanjski, „Konzervatorski“, 46.

¹⁷² Blešić — Sušanjski, „Konzervatorski“, 48.

¹⁷³ Blešić — Sušanjski, „Konzervatorski“, 55.

željeznog do srednjovjekovnog razdoblja.¹⁷⁴ Zapadni je dio ovog zida relativno dobro očuvan. Pripada srednjovjekovnoj fazi i razdoblju mletačke vladavine.¹⁷⁵ S unutrašnje strane očuvan je u elevaciji od današnje razine tla od 1 do oko 3,5 m. Dužinom bedema zabilježen je veći broj pravokutnih puškarnica skošenih stjenki, u razmaku od oko 3 m, i jedna kružna. Venecijanska tehnika gradnje je dobro vidljiva, posebno kod adaptacija jer su tadašnji graditelji upotrebljavali tehniku plombi, koje su umetane u starije, pa i antičke zidove. Na krajnjem zapadnom dijelu bedem je u većoj mjeri urušen, a na privatnim je parcelama zagrađen i dijelom obnovljen postavljanjem neadekvatne betonske kape.¹⁷⁶

Položaje glavnih antičkih ulica postavio je Andro Mohorovičič. Na južnome dijelu grada je pretpostavio da se nalazio kardo, između istočnih i zapadnih vrata, a dekuman po sredini gradskog područja.¹⁷⁷ Iz uličnih prostora da se zaključiti kako je Osor skoro kao i svi rimski gradovi imao pravokutnu uličnu mrežu.¹⁷⁸

Na zapadu uz zidine, te uz jednu od ulica koja prolazi u smjeru istok-zapad se nalaze ostaci sakralnog objekta koji ima ulogu visokog ogradnog zida privatnog posjeda. Ulica koja prati zid je ostatak dekumana iz antičkog doba. Dekuman je izgubio pravilnost gradnjama u kasnijim periodima. Južni zid prvotne crkve sv. Marije od Anđela u potpunosti prati smjer dekumana. O navedenoj se komunikaciji ne može puno reći jer još nisu kompletno istraženi teritoriji i oni moraju potvrditi gdje se to no nalazio forum grada.¹⁷⁹ Crkva je najstariji spomenik na tom potezu i otkriva pružanje paralelnog puta s južnim dekumanom koji je označen kao glavni i ekscentrično je postavljen jednako kao i pretpostavljeni forum.¹⁸⁰ Južni dekuman danas prati glavnu gradsku ulicu. U antičkom je dobu navedena ulica bila poveznica kopnenih puteva creske i lošinjske strane. Smještaj foruma na današnjem gradskom trgu pokazuje kako je komunikacija uz crkvu sv. Marije od Anđela prolazila gornjom stranicom foruma ili njegovom sredinom. Da je taj dekuman bio centralna komunikacija u gradu pomaže podatak da se na sjevernoj strani foruma smješta antički hram koji je posvećen kapitolijskoj trijadi, iako vrstih dokaza za to i dalje nema, nego se do zaključka došlo analogijama.¹⁸¹ *Cloaca maxima* je

¹⁷⁴ Blečić — Sušanjski, „Konzervatorski“, 55.

¹⁷⁵ Blečić — Sušanjski, „Konzervatorski“, 56.

¹⁷⁶ Blečić — Sušanjski, „Konzervatorski“, 56.

¹⁷⁷ Faber, „Pročisti urbanizacije“, 73

¹⁷⁸ Mohorovičič, Andrej, „Pregled i analiza novootkrivenih objekata historijske arhitekture na području grada Osora.“ *Bulletin Instituta za likovne umjetnosti VII odjela*, 1-2, 1953., str. 11

¹⁷⁹ Čaušević, „Les cites“, 33-35.

¹⁸⁰ Mohorovičič, „Osor“, 11.

¹⁸¹ Faber, „Pročisti urbanizacije“, 66.

sljedila dekuman i izlaz joj se nalazio tako er blizu zapadnog ulaza u grad. U anti ko doba cesta je vodila na zapad kroz nekropolu. Paralelno s cestom je išla i kanalizacija.

Konkretni položaji gradski vrata nisu utvrđeni jer su se mijenjali ovisno o strateškim potrebama. Teško je tako i ustvrditi gradske ulaze na isto nom potezu zidina koji je ulogu zaštite izgubio nakon napada Genovežana u 14. stolje u. Istraživanja su pretpostavila nekoliko gradskih ulaza. Ulaz na zapadnoj strani, na položaju Sv. Marije odgovara pretpostavljenom ulazu na istoku koji je bio središnji ulaz sa isto ne, creske strane.¹⁸² S te je strane Osor bio povezan uskim rukavcem koji se zbog nasipavanja terena loše vidi. Ti bi ulazi odgovarali smještaju središnjeg dekumana koji se kasnije izgubio. Dekuman koji se prati od položaja crkve sv. Marije od An ela vodi isto nom potezu zidina i tako dolazi do ranokrš anskog sklopa iz 5.-6. stolje a.

Kardo se izgubio u ulicama današnjeg naselja, a zapo injao je s vratima koja su se nalazila na jugu. Ta su vrata bila zazidana u kasnoj antici, a razlozi za to su nepoznati. Na mjestu gdje su se nalazila vrata, ako se povu e okomita crta na imaginarni dekuman, na tome se mjestu nalazi samostanska crkva Sv. Petra sagra ena u 11. stolje u, kada je još bio vidljiv kardo. Smještena je na sjeverozapadnom kvadrantu grada.

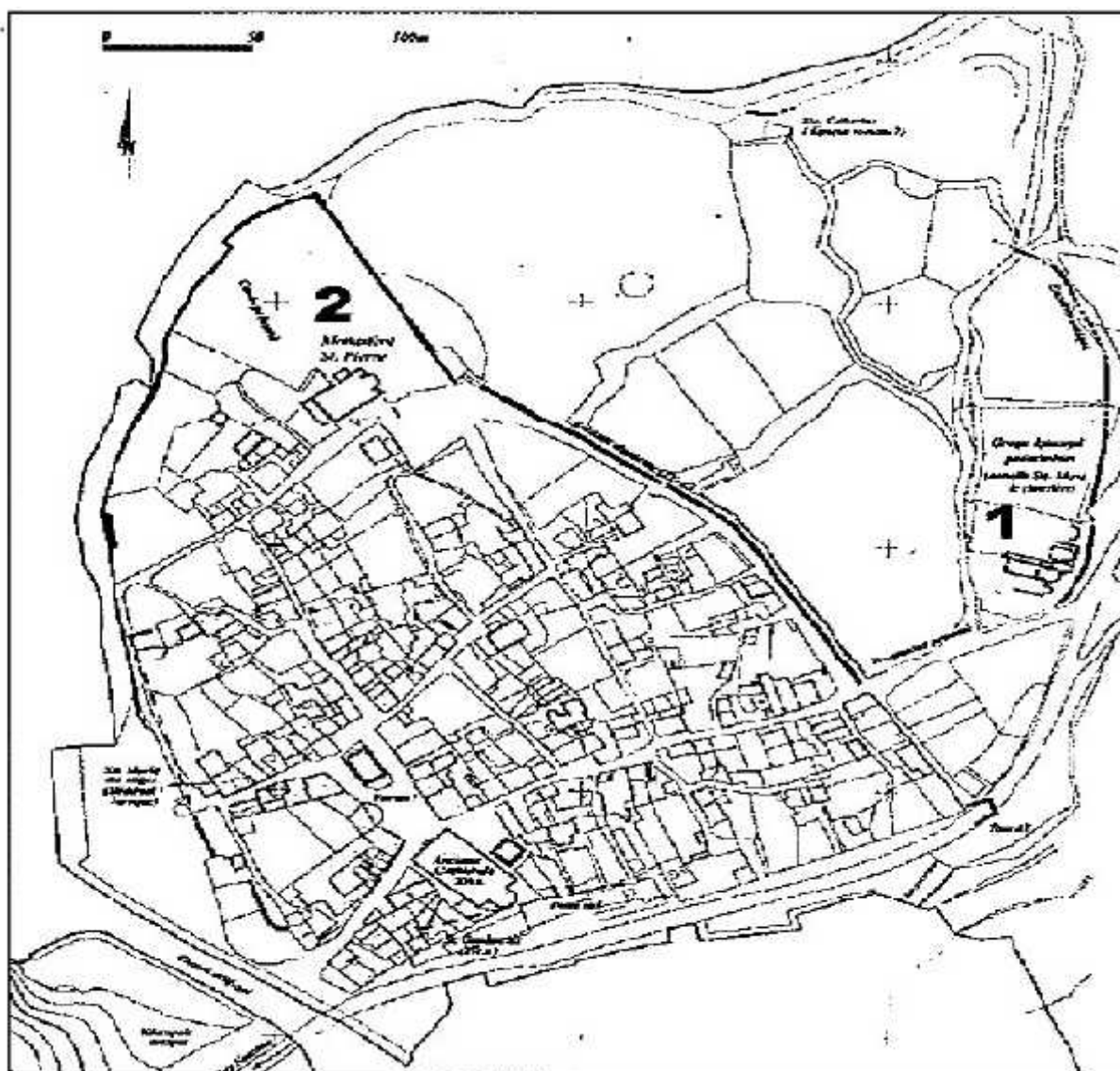
Grad iz ranog srednjeg vijeka je iz antike zadržao površinu i obrambeni sustav koji je bio obnavljan i dogra ivan. Katedrala i njezin sklop je u ranom srednjem vijeku bila uklju ena u obrambeni sustav što u kasnoj antici nije bio slu aj.¹⁸³

U razvijenom i kasnom srednjem vijeku mleta ki nadglednici poja avaju gradske bedeme ali se smanjuje gradski areal na zapadni dio te je izgra en novi zid po sredini podru ja što ga je zauzimao anti ki i ranosrednjovjekovni grad. Na zapadnom ulazu se podiže kaštel i u 15. stolje u nova katedrala. Osor je time postao monocentri an grad sa svim osnovnim javnim funkcijama koje su razvijene oko rimskoga središta na jugozapadnoj strani urbanog podru ja.¹⁸⁴

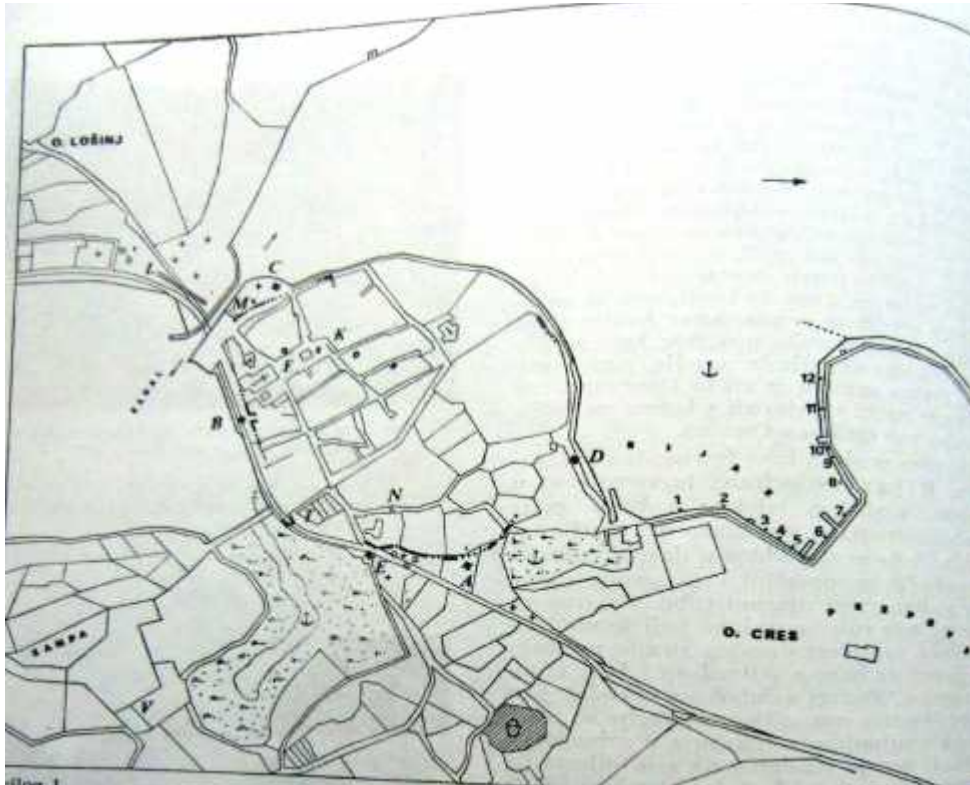
¹⁸² Faber, "Po eci urbanizacije", 64.

¹⁸³ Deanovi , *Mali vje ni*, 19.

¹⁸⁴ Marasovi , *Dalmatia*, 85.

Slika 40. Tlocrt Osora. 1) katedrala sv. Marije; 2) samostan sv. Petra. (Preuzeto iz: auševi , 2006.)

Slika 41. Plan Osora s ucrtanim ostacima prapovijesnih i anti kih zidina. Prapovijesni i anti ki grad zauzimao je površinu itavog platoa. Istražene dionice bedema su prikazane punim crtama, a pretpostavljene crtkanom linijom. A, B, C ,D i M su ulazi u grad u razli itim povijesnim razdobljima. (Preuzeto iz: Faber, 1982).

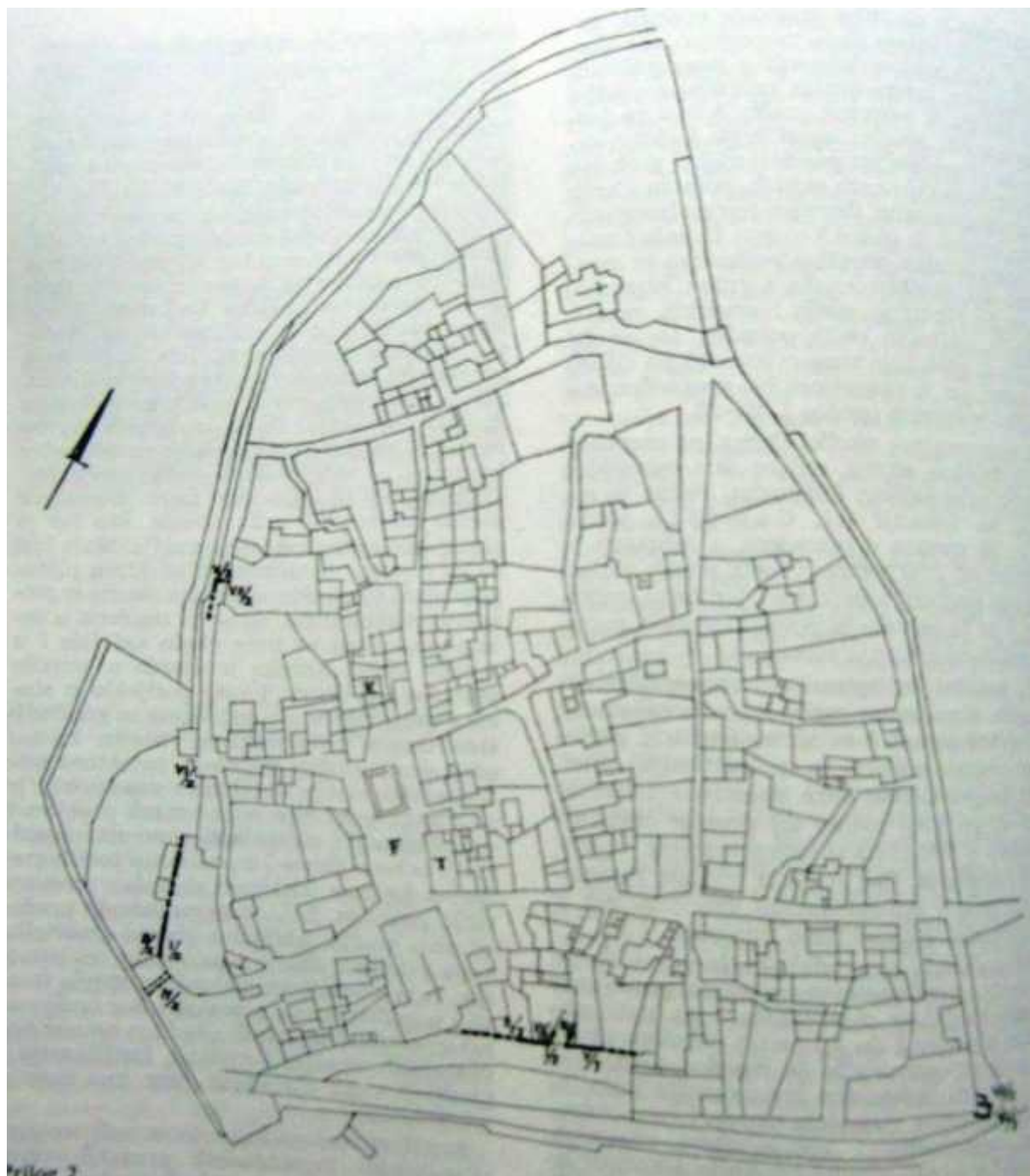
Slika 42. Isto ne padine periferije Osora sa zatrpanim rukavcem uvale Biljar. (Preuzeto: Faber, 1982.)

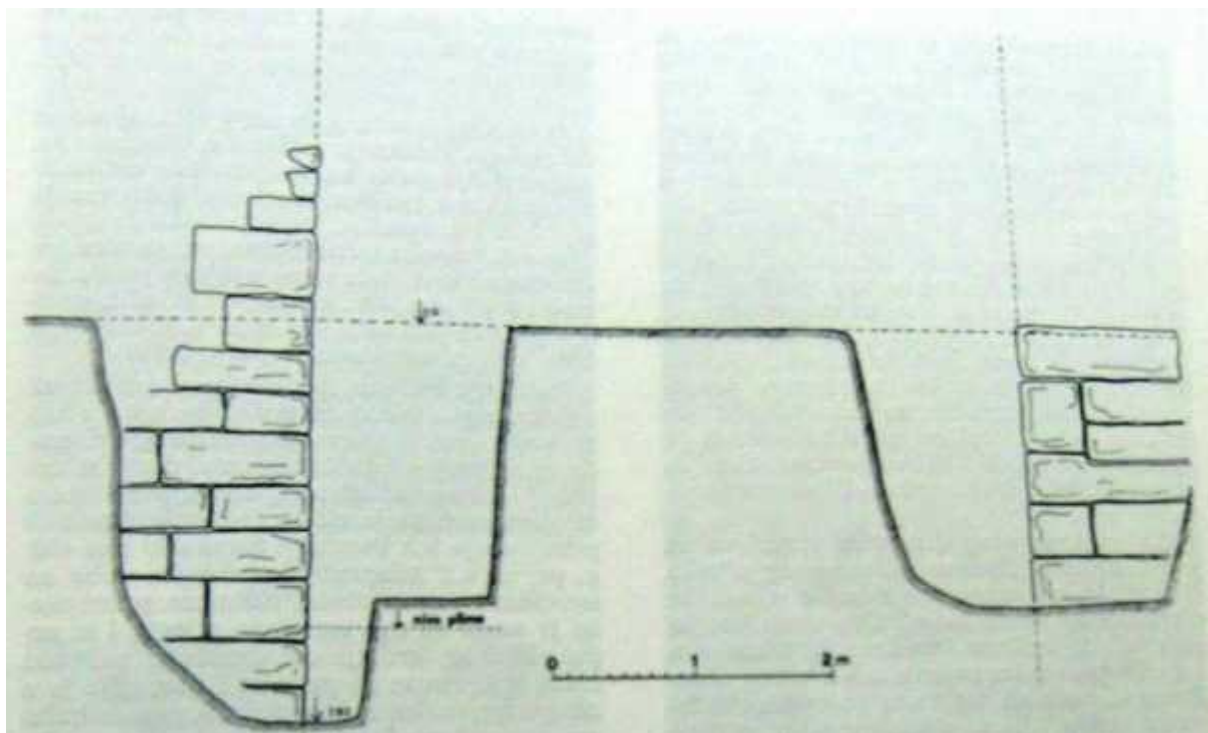
Slika 43. Iskopavanje jugoisto ne kule s cisternom. (Preuzeto: Faber, 1982.)

Slika 44. Obod ilirskog tumula ispod protohistorijskog bedema. (Preuzeto: Faber, 1982.)

Slika 45. Shema gradskog prostora Osora sa zabilježenim sondama i iskopima (1971.-1976.)

Slika 46. Otvor južnih gradskih vrata. (Preuzeto: Faber, 1982.)

Slika 47. Isto ni protohistorijski bedem. (Preuzeto: Faber, 1982.)

Slika 48. Iskopavanje gradskih vrata uz unutrašnju stranu bedema kod izlaza za luku.
(Preuzeto: Faber, 1982.)

Slika 49. Ugao protohistorijskih foritifikacija u sklopu kasnijih bedema. (Preuzeto: Faber, 1982.)

2.3. Rab

Ime otoka Raba vu e podrijetlo iz ilirskog korijena *arb*. Iz toga oblika se razvijaju anti ki oblici *Arba*, *Arva*, *Arbia* te su se kao takvi zadržali u srednjem vijeku, ali i u današnjem imenu.¹⁸⁵ Indoeuropski korijen u prijevodu zna io je mrk ili taman, a mogao bi se tuma iti i kao zelen, tj. pošumljen, što je otok vjerojatno ranije i bio, u ve oj mjeri nego danas.¹⁸⁶ Plinije Stariji je prvi autor koji spominje anti ko ime grada, a današnji hrvatski naziv se prvi put pojavljuje u ispravi iz 1446. godine.¹⁸⁷ Grad se nalazi na malom poluotoku i svrstava se u tip oto nog naselja u „poluoto nim uvalama“. Smješten je na sredini jugozapadne obale otoka izme u Uvale sv. Fumije na zapadu i gradske luke na isto noj strani.¹⁸⁸

Kontinuitet u srednjem vijeku, a i pogled urbaniteta iz svih gledišta su prou avali doma i znanstvenici; Andre Mohorovi i , Tomislav Marasovi , Bruno Mili , Neven Budak, Miljenko Jurkovi , Ljubo Karaman, Ivo Petricioli, Vladimir Goss i Miljenko Domijan. Rab je bio istraživani i od strane stranih znanstvenika koje ovdje poimence ne u navoditi.

Povijesni razvoj Raba je veoma sli an Krku i Osoru. Što se ti e graditeljske djelatnosti na Rabu, iz topografije se iš itavaju dva povijesno-umjetni ka sloja: starokrš anski i romani ki. Predromani ki se sloj odnosi na adaptaciju ranije gra evine, katedralu sv. Marije na Rabu i porušenu crkvu sv. Martina koja je tada izgra ena. Ranoromani ko razdoblje se povezuje sa novogradnjama i tu spadaju crkva sv. Andrije, pregra ena crkva sv. Ivana Evan elista te samostani benediktinskog reda.¹⁸⁹

Zahvaljuju i obnovama unutar gradske jezgre, kao i slu ajnim nalazima pohranjenima unutar nekoliko zbirki, tijekom vremena su iznicali spomenici gradskog središta Arbe. Prošlost se ovoga grada sve jasnije sagledava, ali su spomenici i dalje nedovoljni za što egzaktnije prou avanje vremena kasne antike i ranog srednjeg vijeka. Prema sa uvanim epigrafskim podacima, uz zapise o gradnji gradskih bedema i vodovodu (ili pronalasku izvora vode), poznata su imena lanova lokalnih romaniziranih aristokratskih obitelji koje upravljaju gradom Arbom tijekom prva dva stolje a nakon konstituiranja njegova municipalnog ustroja u augustejsko doba i upisa u tribus *Sergia*.¹⁹⁰

¹⁸⁵ Marasovi , *Dalmatia*, 126.

¹⁸⁶ Miljenko Domijan. *Rab – grad umjetnosti*. Zagreb: Barbar, 2001., str. 17.

¹⁸⁷ Marasovi , *Dalmatia*, 115.

¹⁸⁸ Laji , *Kvarnerski otoci*, 24.

¹⁸⁹ Marasovi , *Dalmatia*, 118.

¹⁹⁰ Vrkljan Lipovac, Goranka — Šiljeg, Bartul. „Prilog anti koj topografiji otoka Raba – rimska kerami ka pe na Loparu“. *Senjski zbornik* 39, 2012., str. 6.

Poseban procvat Rab doseže tijekom druge polovice 2. i u prvoj polovici 3. stoljeća po Kristu kada se gradski prostori obogaćuju novim javnim građevinama i ukrašavaju carskim kipovima.¹⁹¹ Na temelju iznesenih podataka, koji se iščitavaju iz skromnog opusa oćuvanih spomenika antičkog Raba, ne ulaze i detaljnije u pojedine njihove interpretacije, moguće je tek pretpostaviti svekoliko bogatstvo antičkog života ovog municipija tijekom 2. i 3. stoljeća po Kristu. O tome posebno svjedoči i posvećeni mu epitet *Felix*.¹⁹²

Najstariji izvor (*CIL III, 3117 (10117)*) koji govori o nastanku grada je objavio i rekonstruirao Theodor Mommsen. To je poznati natpis Augustove darovnice gradskih zidina i kula, to nije natpis o osnutku grada u 10. g. pr. Kr. Rimski car Oktavian August dao je oko Raba podignuti zidove i sagraditi tornjeve (*murum et turres dedit*) za obranu. Tada je dotadašnja rimska naseobina dobila status rimskog municipija. To dokazuje ulomak natpisa koji je po svojoj prilici bio urezan na jednom od blokova gradskog zida, što se u donjem tekstu i spominje. Najvjerojatnije se nalazio u zapadnom dijelu uz gradska vrata:¹⁹³

[Imp(erator) Caesar D(ivi) f(ilius)

Augustus

imp(erator)] XII trib(uncia) pot(estate) XIII

murum et turres dedit

Prema podacima sa spomenika iz 2. i 3. st. po Kr. vidljiv je intenzivan razvoj Raba u vrijeme cara Antonina. Upravo se iz 2.–3. stoljeća datira amforica sa spomenutim epitetom *Felix Arba*.¹⁹⁴ Epitet *felix* se ne javlja često, a dobivali su ga samo pojedini gradovi i provincije rimskog carstva: Rim, Ravena, Akvileja u Italiji, Kartaga u Africi, a u istočnim provincijama: Kremna, Berit i Heliopol. Epitet *felix* je uglavnom isticao slavu, uspon i prosperitet grada ili zahvalnost za posebne zasluge. Rab je prvi grad u provinciji Dalmaciji koji je dobio taj epitet jer su spomenici koji Saloni daju taj epitet (Martia Iulia Valeria Salona felix) kasnijeg datuma.

¹⁹¹ Lipovac-Vrkljan — Šiljeg, „Antička topografija“, 7.

¹⁹² Lipovac-Vrkljan — Šiljeg, „Antička topografija“, 7.

¹⁹³ Julijan Medini. „Gradski zid i pitanje urbanog areala antičkog Raba“, *Rapski zbornik 1.* zbornik radova sa Znanstvenog skupa o otoku Rabu održanog od 25. do 27. listopada 1984. godine / [urednik Andre Mohorović]. - Zagreb; Rab : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnost : Skupština općine Rab, 1987., str. 171.

¹⁹⁴ Nedved, Branka. *Felix Arba: pregled povijesti i spomenika otoka Raba u rano rimsko doba*. SIZ za kulturu općine i Arheološki muzej Zadar, Rab, 1990. str. 35.

Još jedan otkriveni natpis daje podatke o gradnji portika koji je bio posvećen Kibeli, a treći i natpis svjedoči o postojanju vodovoda i dovodjenju vode u grad 173. godine.¹⁹⁵ U kasnoantičkom i ranokršćanskom razdoblju izvori se vežu uz pojavu rapske biskupije kojoj je potvrđeno postojanje na salonitanskim sinodama 530. i 533. godine.¹⁹⁶ U splitskim crkvenim saborima iz 10. stoljeća potvrđena je uloga rapske biskupije u srednjem vijeku.¹⁹⁷ Za bizantsko razdoblje valja naglasiti važnost sklopa ranobizantskih utvrda Damjan na Barbatu sa starokršćanskom crkvom sv. Kuzme i Damjana. Sli ne gradevine su se nalazile na poluotoku Kaštelina na Kamporu i Punti Zidine u Loparu.¹⁹⁸

O opsegu i prostoru antičkog grada Raba su dva suprotstavljena mišljenja. Iako su sada već zastarjela, valja ih spomenuti; Brusić i Suić. Vladislav Brusić je bio mišljenja kako je Arva zauzimala mali dio današnjeg areala unutar zidina, tj. samo prostor Kaldanac na jugoistoku poluotoka. Prostor na sjeverozapadu je prema njemu nastao u srednjem vijeku.¹⁹⁹ Brusić je smatrao da je urbani raster antičkog grada neveliko područje. Taj isto ni dio poluotoka je prema zapadu išao do granica srednjovjekovne linije ulice „Ruga di medio“ koja je povezivala dva stara, srednjovjekovna trga; *Platea vetus* i *Platea nuova*. Brusićev je zaključak kako su svi dijelovi grada zapadno od linije te ulice do zapadnih gradskih zidova nastali u srednjovjekovnom dobu, tj. ne prije 12.-15. stoljeća. Tada su izgrađeni i zidovi, a kasnije i kule koje i danas štite grad sa zapadne strane. Brusićeva teorija pretpostavlja kako je na tom prostoru u stoljeće ima srednjega vijeka, a prije izgradnje zapadnih kula i zida mogla postojati arhitektonska i urbanistička aktivnost, ali na razini suburbijalne organizacije prostora.²⁰⁰

Mate Suić je smatrao da je prostor antičkog Raba sežao do srednjovjekovnih zidina i na sjeverozapadnoj strani poluotoka.²⁰¹ Ako se prihvati Suićev mišljenje, unutar bedema, antički se Rab prostirao samo 450 metara u dužinu i oko 150 metara u širinu. Raster je na zapadu pokazao pravilnost pružanja uzdužnih ulica te je radi toga zaključeno da je antički grad sežao do linije srednjovjekovnih zidina. I rani i kasnosrednjovjekovni je grad nastao i u osnovi sa uvaženim bitnim osobinama antičke urbane planimetrije i dimenzije.²⁰² Svi su dijelovi

¹⁹⁵ Marasović, *Dalmatia*, 126.

¹⁹⁶ Miljenko Domijan. *Rab u srednjem vijeku*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2004., str. 5.

¹⁹⁷ Stjepan Antoljak. *Izvori i literatura o prošlosti otoka Raba (do 1797. godine)*. Zadar: Filozofski fakultet, 1987., str. 183.

¹⁹⁸ Marasović, *Dalmatia*, 117.

¹⁹⁹ Vladislav Brusić. *Otok Rab*. Zagreb: Franjevački kamšorski samostan sv. Eufemije, 1926., str. 147.

²⁰⁰ Medini, „Gradski zid“, 171.

²⁰¹ Marasović, *Dalmatia*, 126.

²⁰² Medini, „Gradski zid“, 171.

srednjovjekovnog grada zapadno od „Ruge di medio“ bili definirani anti kim urbanim zahvatima. Me utim, to nije moralo zna iti da je itav prostor anti kog grada u epohama srednjega vijeka bio korišten kao urbani prostor.²⁰³

Neven Budak je analizirao dva suprotstavljena mišljenja i dao svoju teoriju. Problem je jer se veoma malo zna o rimskom gradu i njegovim javnim zgradama pošto nije bilo sistematskih iskapanja unutar perimetra anti kih zidina. Samo sporadi ni nalazi donose malo svjetla o životu grada u antici što je i danas aktualni problem.²⁰⁴

Šutnja pisanih izvora sve do druge polovice 11. stolje a otežava saznanja o urbanom razvoju Raba u ranom srednjem vijeku. Danas, ako se pogleda plan Raba, se vide dva svojstvena dijela grada; južni i sjeverni, koji su podijeljeni prema ulici koja vodi od luke do trga. Sjeverni se dio ini više pravilan jer sadrži tri ulice koje vode duž poluotoka i osam užih koje se pružaju od dna poluotoka prema gore. Prozvana Gornja ulica vodi od katedrale do sjevernog zida i sa strane ima mnoge crkvene zgrade, uklju uju i biskupsku pala u sa zvonikom, dva benediktinska samostana (sv. Andrije²⁰⁵ i sv. Ivana²⁰⁶) sa dodatna dva zvonika i nekoliko manjih crkvice.²⁰⁷ Srednja se ulica proteže od donjih vrata do donjeg trga i dalje do starog dijela grada. Napokon, Donja ulica povezuje brojne pala e sa rezidencijom suda i gradskom vije nicom, do luke. U navedenome dijelu grada se mogu prona i ostaci anti kog kamena koji su korišteni kao spolija, a prisutnost rimske (kasnoanti ke) zgrade je jedino samostan sv. Ivana Evan elista u Gornjoj ulici.²⁰⁸

Što se ti e znanstvenog istraživanja urbanog razvoja, Rab je u prosjeku više zanemaren nego istraživan od arheologa i povjesni ara umjetnosti. Sistematskih istraživanja nije bilo i veoma se malo zna iz konzervatorskih radova u katedrali²⁰⁹ i crkvi sv. Ivana Evan elista. Urbani

²⁰³ Medini, „Gradski zid“, 171.

²⁰⁴ Budak, Neven. „Urban developent of Rab – A Hypothesis“. *Hortus Artium Medievalium* 12, 2006.

²⁰⁵ Podignut je nad samom jugozapadnom obalom poluotoka grada, na mjestu gdje se taj dio izbo io nad morem. Gra en je sredinom 11. stolje a i tijekom stolje a se proširivao.

²⁰⁶ Smješten je u sjeverozapadnom dijelu grada, na najvišoj visinskoj koti poluotoka, blizu sjevernog gradskog zida. Ostaci iz predkrš anskog doba na navedenom podru ju upu uju na rimsku anti ku gra evinu anti ke Arve. U 5. i 6. stolje u se gradi na tim ostacima starokrš anska bazilika.

²⁰⁷ Budak, „Urban“, 126.

²⁰⁸ Budak, „Urban“, 126.

²⁰⁹ Katedrala je smještena blizu jugoisto nog vrha trokuta perimetra grada, a položajem slijedi grebenasti hrbat na jugozapadu koji se diže od rta na jugoisto noj strani prema gradskom zidu na sjeverozapadnoj strani. Najstariji sloj na ovome prostoru su ostaci velike cisterne koja je bila u funkciji vodoopskrbe anti ke Arve. Katedrala sv. Marije je sagra ena u 5. stolje u, kao krstionica na sjeveru u odnosu na nju. Krajem 8. i po etkom 9. stolje a je opremljena novim liturgijskim namještajem, a u 11. stolje u su izvršene preinake postoje e crkve.

razvoj Raba je djelomično dokumentiran u studiji kasnih 70-ih, ali nažalost rezultati nisu nikada objavljeni i postoje samo kao izvještaj koji je s vremenom izgubljen.²¹⁰

Općenito govoreći, dva su već spomenuta mišljenja o korijenima podrijetla sjevernog dijela grada koje Budak analizira. Prema ranijem mišljenju, to je bila planirana struktura od srednjovjekovnog (romaničko/gotičkog) perioda. Sui i Medini misle da je taj dio ostatak rimskog plana sa tri dekumana i nekoliko karda.²¹¹ Jedan od dokaza da je taj dio grada rimski su tri kamena bloka.

Spomenuti Julijan Medini je u svojim istraživanjima na temelju tri kamena bloka od sivog vapnenca u kuli sv. Kristofora i u palači i Nemira je smatrao da se antički areal protezao do sačuvanih srednjovjekovnih zidina. Dva su upotrebljena kao gornji dijelovi kamenih klupica i uređeni za odmaranje posjetilaca. Treći je uzidan u unutrašnju stranu jugoistočnog zida kule, u njegovu najdonjem vidljivom sloju, neposredno uz stubu koje vode na gornji kat kule.²¹² Srednjovjekovne zidine Raba su građene sasvim drugom tehnikom i od manje tesanika, a na njima nema ni naznaka bunjama. Ti blokovi pripadaju antičkoj tehnici gradnje *opus quadratum*.²¹³ Preko tipoloških osobina zidova, Medini je smatrao postojanje prapovijesnih bedema u istim granicama. Medinijev je zaključak kako u ranom srednjem vijeku, sve do romaničkog razdoblja, veliki dio antičkog areala nije bio u upotrebi.²¹⁴

Suprotno Medinijevom mišljenju, može se protumačiti da su ti blokovi ponovno upotrijebljeni za srednjovjekovne kule kao i mnogo kasnije za klupe unutra.²¹⁵ Još jedan dokaz koji omogućava poziciju rimskog zida je danas izgubljena inskripcija koju je objavio Theodor Mommsen. Natpis govori o izgradnji gradskih zidova za vrijeme vladavine cara Augusta. Mommsen napominje da je, prema Danielu Farlatiju, djelomično oštećena inskripcija ugrađena u privatno stubište, i da je prethodno bila pozicionirana iznad prozora tornja sv. Stjepana.²¹⁶ Taj toranj pripada 13. stoljeću i stajao je na Starom trgu, na uglu Gornje ulice i ulice koja spaja Stari i Novi trg. Ako je to originalni položaj natpisa, to bi značilo da je rimski zid produžen od Novog trga sve do nepoznatog položaja nizbrdo. Značilo bi to i da je rimski grad na početku 1. stoljeća zatvarao položaj Starog grada. Nije pouzdano sigurno je li to cijelo područje bilo unutar

²¹⁰ Budak, „Urban“, 127.

²¹¹ Budak, „Urban“, 127.

²¹² Medini, „Gradski zid“, 171.

²¹³ Medini, „Gradski zid“, 172.

²¹⁴ Medini, „Gradski zid“, 171-174.

²¹⁵ Budak, „Urban“, 127.

²¹⁶ Budak, „Urban“, 128.

zidina jer položaj na kojemu su otkrivena dva kršćanska sarkofaga vjerojatno otkrivaju područje izvan gradskih zidina (Slika 53).²¹⁷

Rast ekonomske i graditeljske aktivnosti u razdoblju od 11. stoljeća ide usporedno s rastom populacije. To proporcionalno dovodi do proširenja grada. Ako je ranosrednjovjekovni grad zaista zauzimao područje unutar današnjih zidina, treba očekivati kreiranje predgraja. Ali se pak uzmu podaci koje imamo o predgrađu, vidjeti se da je to područje bilo beznačajno naselje i da je to ostalo mnogo vremena kasnije.²¹⁸ Budak prihvaća ideju o povećanju grada u rimskom periodu koje se dogodilo unutar današnjih gradskih zidina; između sjevernog zida i ulice koja spaja Stari i Novi trg. Uzorak ulica na tome dijelu grada je sličan ostalim primjerima planiranih gradova u Dalmaciji u srednjovjekovnom razdoblju; na primjer seksterij Priječko u Dubrovniku.²¹⁹

Teško je utvrditi to niži rast gradskih zidina, ali pošto je franjevački samostan bio smješten izvan zidina te je vodio prema gornjim vratima (neko vrijeme prije 1287.), može se pretpostaviti kako je zid postojao prije samostana i da je područje unutar zidina bilo naseljeno. Također je moguće da su gornja vrata u to doba bila glavna vrata u gradu, ako ne i jedina. Prostor ispred zidina je bio poznat po tri imena: *burgus*, *Comercarius*, *Campus Martius*.

Pozicija spomenutog franjevačkog samostana pokazuje da je glavni put išao u grad ne originalno preko vrata do Srednje ulice nego do Donje. Tek nakon proširenja urbanog areala sa Donjom ulicom, urbani je centar zajedno s Donjom ulicom i Srednjom postao glavni ulaz u grad.²²⁰

Strukture zemljišta i kuća u tom novom području potvrđuju poetak u ranom rimskom periodu. Kuće su bile organizirane kao blokovi sa unutrašnjim dvorištem i slijepim ulicama koje vode u njih. Arhivski izvori potvrđuju postojanje privatnih tornjeva koju su čuvali i štitili te grupacije. Slično grupiranje se može pronaći na jugu, od Gornje ulice do luke.²²¹

U jednoj od slijepih ulica koje vode do većeg unutrašnjeg dvorišta, koje je danas potpuno izgubljeno radi izgradnje je stajala crkva sv. Martina koja se datira u 9. stoljeće.²²² To

²¹⁷ Budak, „Urban“, 128.

²¹⁸ Budak, „Urban“, 129.

²¹⁹ Budak, „Urban“, 130.

²²⁰ Budak, „Urban“, 132.

²²¹ Budak, „Urban“, 132.

²²² Nalazila se na sjevernome dijelu grada, sjeveroistočno od crkve sv. Ivana Evanđelistu, po sredini treće poprečne ulice sa zapadne strane. Izvorni izgled i tipska pripadnost nisu poznati.

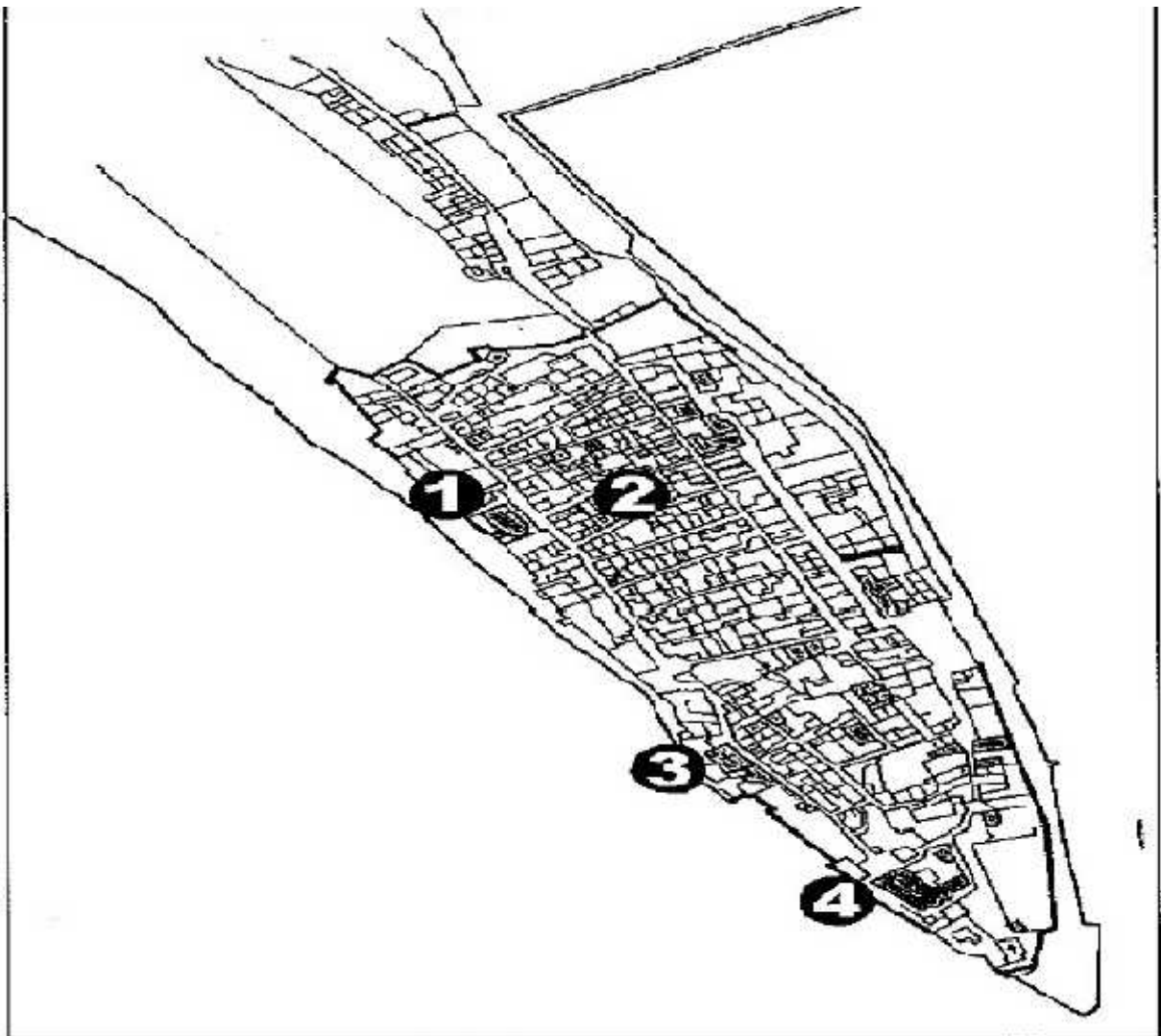
je jedina predromani ka građevina koja je potvrđena u ovom dijelu grada. Zapravo, to je jedina predromani ka građevina u Rabu.²²³

Konačno, potreba za prostorom je navela stanovnike da izgrade treći dio grada, između Srednje ulice i mora. Dokazi za ovaj treći stupanj urbanog razvoja je ponovno indirektan. Uzorak ulica o čemu se razlikuje od prijašnjih. Kuće nisu građene oko unutrašnjih dvorišta nego u redu između dvije ulice. Teško je dati dobro objašnjenje za promjenu načina gradnje, ali Budak smatra da razlika gradnje upućuje na dvije faze. Tada je prema Budaku izgrađena i palača suda, kao i pokraj nje toranj. Izgrađeni zidovi uz more su iz tog vremena, te su i danas tamo. Konačno, današnji glavni ulaz u grad je vjerojatno otvoren nakon trećeg dijela grada, kada je Srednja ulica postala glavna, a Gornja ulica izgubila na važnosti.²²⁴

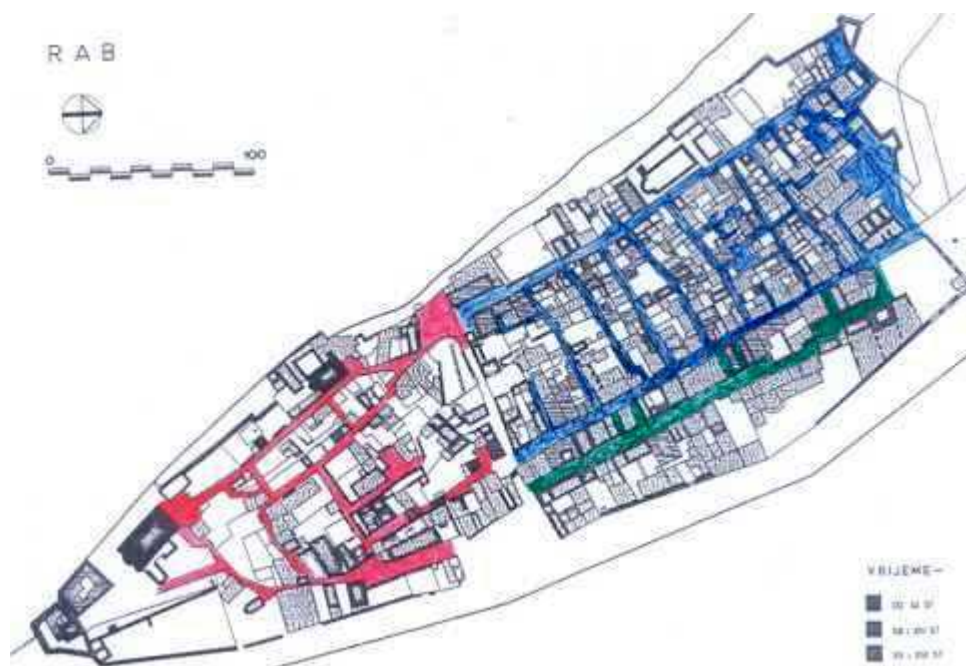
Što se dogodilo s rimskim zgradama da su potpuno nestale? Budak napominje da su dva glavna razloga za totalnu neprisutnost rimske arhitekture. Prvo, rimski je grad bio manji nego je smatrano i njegovi se ostaci ne mogu pronaći u "Novom gradu". Drugo, nivo današnjeg Raba je veoma viši nego rimskog grada (možda čak iznad 1 metra). Kako nije bilo istraživanja, ostaci rimskih građevina leže i dalje izvan srednjovjekovnog i modernog grada u starom dijelu.

²²³ Budak, „Urban“, 133.

²²⁴ Budak, „Urban“, 133.

Slika 50. Tlocrt Raba s ranosrednjovjekovnim gra evinama: 1) Sv. Ivan Evan gelist; 2) Sv. Martin; 3) Sv. Andrija; 4) Katedrala sv. Marije. (Preuzeto iz: Marasovi , 2009.)

Slika 51. Tri pretpostavljene urbane faze razvoja grada Raba. Crveno; rimski grad
plavo; romani ka izgradnja (12.-13. st.) zeleno; kasnija romani ka izgradnja (iza 13. st.)
(Preuzeto: Budak, 2006.)

Slika 52. Kuće organizirane u blokove. (Preuzeto; Budak, 2006.)

Slika 53. Sarkofazi otkriveni u dvorištu Hotela Astoria. (Preuzeto: Budak, 2006.)

Slika 54. Mogu i ostatak kasnoanti ke fortifikacije u dvorištu Hotela Astoria (Preuzeto: Budak, 2006.)

4. Trogir

Trogir je tip srednjovjekovnog grada na otoku kružnoga oblika koji nastavlja tradiciju anti ke pravokutne uli ne mreže. To je najstarije urbanizirano naselje na isto noj jadranskoj obali koje je do danas zadržalo sve karakteristike grada.²²⁵ Najve a je njegova vrijednost spomeni ka potpunost i njegova povijesna jezgra sa zbijenim urbanim tkivom.²²⁶ Njegov kontinuitet urbane egzistencije traje od gr ke kolonizacije, a vrhunac stje e kao srednjovjekovna komuna u razvijenom i kasnom srednjem vijeku.²²⁷ Kontinuitet mu se pronalazi u upravnim, crkvenim, prostornim i graditeljsko-umjetni kim vrijednostima i ostavštinama. Ti dokazi omogu uju odre ene zaklju ke o izgledu ranosrednjovjekovnog grada.

Arheolozi, povjesni ari umjetnosti i arhitekti doprinijeli su posljednjih pola stolje a istraživanju oblika i strukture povijesne jezgre Trogira. Me u najvažnijima su Mate Sui , Branimir Gabri evi , Nenad Cambi, Radoslav Bužan i , Josip Marasovi , Ivo Babi , Željko Rapani , Tomislav Marasovi i Vanja Kova i .²²⁸

Trogir se pojavljuje na povijesnoj pozornici kao faktorija dorskih Isejaca ije se ime *Tragurion* prvi put spominje kod Polibija. On navodi da su se Isejci 158. g. pr. Kr. tužili rimskoj državi na Delmate zbog napada na njihovo naselje.²²⁹ O odnosima Trogira i Ise govore podaci u djelima anti kih pisaca i poneki epigrafski spomenici. U po etku je Trogir imao trgova ki karakter, ali kasnije, pod rimskom vlasti postaje razvijeno središte. Strabon u 1.st.pr.Kr. otkriva podatak da je Tragurion bio isejska kolonija. U dvorištu benediktinskog samostana sv. Nikole uzidan je natpis u kojemu se spominju dužnosnici, magistrati Ise u Tragurionu.²³⁰ Plinije Stariji daje informacije o tome kako Trogir (*Tragurium*) ima status rimskog municipija, ali ima ograni enje blizinom Salone. Navodi kako je trogir poznat i po svome kamenu.²³¹

Po etkom 7. stolje a, za vrijeme avaro-slavenskih napada, Trogir proživljava ta nemirna razdoblja u relativnom miru. Tada zapo inje razdoblje njegovoga zlatnog doba i zna ajnija uloga nego li je imao u antici. Usprkos njegovoj važnosti, materijalni ostaci iz anti kog doba, kada se usporede s ostalim gradovima na obali, veoma su skromni. Zasada nije

²²⁵ Cambi, Nenad. „Trogir u antici“ u *Mogu nosti*, 10-11, 1980., Split, 950.

²²⁶ Babi , Ivo. *Trogir*. Trogir: Trogir tisak, 2005., 7.

²²⁷ Beyanovsky-Latin, Irena. „Izgradnja gradskih fortifikacija u Trogiru od 13. do 15. stolje a“, *Zbornik Odsjeka povijesnih znanosti Zavoda povijesne društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 28, 2010., str. 17.

²²⁸ Marasovi , *Dalmatia II*, 113.

²²⁹ Marasovi , *Dalmatia II*, 111.

²³⁰ Marasovi , *Dalmatia II*, 112.

²³¹ Sui , *Anti ki*, 63.

poznata niti jedna rimska građevina na području grada. Međutim, postoje indicije o položaju rimskog hrama i foruma koji je vjerojatno naslijedio položaj grčke agore.²³²

Grčki *Tragurion* bio je podignut na malenom otoku gdje su pronađeni i ostaci ilirskih kula. Grad je sam po sebi bio kružnog tlocrta s pravokutnom mrežom ulica i trgov na sjeveroistočnoj četvrtini uz križanje glavnih komunikacija. Zidine Trogira bile su poligonalnog oblika koji se približavao luku.²³³ Položaj gradskih vrata je također poznat; sjeverna su išla prema kopnu, a južna prema moru. Na nekim su mjestima zidine bile pojačavane kulama, a ostaci kule uz sjeverna vrata se vide u temeljima jedne od srednjovjekovnih kula.²³⁴ Rimsko je doba ostavilo istu strukturu u gradu, kao i kasnije srednjovjekovno razdoblje. Iako je zadržan pravokutni urbanistički plan, širine ulica su reducirane, a povećane su bile srednjovjekovne insule.²³⁵ Izvan kružne crte antičkih zidina, gradu je dograđen gradski prostor, ali taj koncentrični vanjski prsten nije oblikom više pravokutna mreža nego radijalne ulice u odnosu na središte.²³⁶ Zapadna je strana bila nasipavana i tako je ostvaren prostor za stvaranje predgrađa koje se gradi prema pravokutnoj mreži. Ono se u kasnom srednjem vijeku uključuje u jedinstveni obrambeni sustav s velikim gradskim kaštelom koji je podignut u vrijeme tada vešmletačke vlasti.²³⁷ Širenje je grada bilo moguće jedino na zapadnu stranu jer su na istočnoj strani zidine dolazile do ruba obale (Slika 56).

O Trogiru se iz doba kasne antike ne zna mnogo, ali je općeprihvaćeno mišljenje da veših graditeljskih projekata u smislu širenja grada nije bilo. Kružne gradske zidine iji su ostaci pronađeni na nekoliko lokacija protezale su se oko desetak metara unutar srednjovjekovnog zida. Kada su se usporedili antički i srednjovjekovni perimetar, zaključilo se da ranosrednjovjekovni Trogir odgovara granicama antičkog grada, a branio se postojećim zidovima i kulama.²³⁸ Usprkos navedenom zaključku, nedavna istraživanja su pokazala da su se na području povijesne jezgre ipak dogodila manja širenja južnih gradskih zidina, prvo u kasnoj antici, a potom i u ranom srednjem vijeku.²³⁹ Ranosrednjovjekovni je Trogir morfološki

²³² Cambi, „Trogir“, 952.

²³³ Marasović, „Srednjovjekovni“, 531.

²³⁴ Durman, Aleksandar. *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*. Zagreb: leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2006., 272.

²³⁵ Marasović, *Dalmatia I*, 109.

²³⁶ Marasović, „Srednjovjekovni“, 531.

²³⁷ Marasović, Tomislav. „Srednjovjekovni urbanizam hrvatskih gradova na Jadranu“, *Srednji vijek i renesansa (XVIII do XVI stoljeće)*, Zagreb: HAZU, 531.

²³⁸ Marasović, Tomislav. „Prilog istraživanju transformacije antičke jezgre u ranosrednjovjekovni grad“, *Gunja in zbornik*, 1980., Zagreb, 1002.

²³⁹ Marasović, „Prilog“, 1002.

monocentri an grad. Imao je jedno središte, s katedralom, komunalnom pala om, sudnicom i plemi kim pala ama.²⁴⁰ Iz ranoga srednjeg vijeka su na središnjem prostoru poznate predromani ke crkve sv. Marija i Sv. Martin, a za sv. Stjepana se naslu uje položaj u neposrednoj blizini istoga središta.²⁴¹ Ulogu svjetovnog središta na istom trgu potvr uju gradska vije nica i sudnica iz visokoga i kasnoga srednjega vijeka koje su još jedan dokaz njegove monocentri nosti.²⁴²

Bizantska je vlast u Trogiru ostavila veoma malo spomenika i jedva da se može nazrijeti bizantski utjecaj. Važan je trogirski natpis koji spominje prokonzula-namjesnika u Dalmaciji. U ranom srednjem vijeku bizantski se Trogir spominje tek kao utvrda. Vjerojatno je i ovaj grad bio obnovljen dolaskom bizantske vlasti kada oni protjeravaju Ostrogote i poduzimaju ve e graditeljske zahvate u Dalmaciji. Arheološka istraživanja ukazuju na oja avanja i popravljajanja zidina iz anti kog doba. Ranosrednjovjekovni je Trogir nastavio pod bizantskom vlaš u životariti unutar opsega anti kih zidina koji su se popravljale suhozidnim gomilama i kolcima.²⁴³ Ve od kasne antike i ranog srednjeg vijeka, novo je gra enje izmijenilo pravilnu uli nu mrežu, s manjim parcelama, nepravilnim linijama, sužavanjem, a djelomi no i mijenjanjem pravaca komunikacija. Uz rub povijesne jezgre, uz nekadašnji prsten anti kih zidina, ulice i parcelacija su postale nepravilne.²⁴⁴

Vanja Kova i je u arheološkim istraživanjima benediktinske crkve sv. Nikole otkrila tragove kasnoanti kih obrambenih zidina i južnih gradskih vrata (Slika 59). Utvr eno je da se izgradnjom pomo nog vanjskog zida ostvarila nova urbanisti ka regulacija Porta Dominica. Adaptirana je bila i ranosrednjovjekovna crkva sv. Dujma poklonili ženskom benediktinskom samostanu (Slika 57).

Prilikom obnove crkve 1987./1988. su izvršena arheološka istraživanja koja su pokazala da se najranija crkvice navedena u fundacijskoj ispravi krije ispod velikog natpisa na kojemu je podignuta današnja crkva.²⁴⁵ Kod opisa gradskih zidina, Ivan Luci je naveo kako su gradska vrata, Porta dominica, sada velika, u starini bila na izlasku ulice koja je polaze i od kopnenih vrata jednom stranom trga vodila prema luci, na istome mjestu gdje je sada zvonik ili dvorište

²⁴⁰ Marasovi , *Dalmatia I*, 112.

²⁴¹ Marasovi , *Dalmatia II*, 114.

²⁴² Marasovi , *Dalmatia I*, 112.

²⁴³ Babi , *Trogir*, 34

²⁴⁴ Babi , *Trogir*, 42.

²⁴⁵ Kova i , Vanja. „Trogir/Sv. Nikola, Tragurium-gradski bedem i ranosrednjovjekovna crkva“, *Arheoloski pregled*, 29, 1988., Ljubljana 1990, str. 166-167.

redovnica svetog Nikole.²⁴⁶ Utvrđeno je da su se stara gradska vrata nalazila na položaju većih sjevernih vrata današnje crkve sv. Nikole kraj vanjskog zida dvorišta. U unutrašnjosti crkve uzduž sjevernog zida pronađen je kasnoantički obrambeni zid (širine 170 cm) na oko 70 cm dubine ispod pločnika tj. razine današnje ulice. Građen je bio manjim nepravilnim kamenjem dok su obje strane vrata (širine 190cm) oblikovane monumentalnim klesancima od kojih se s prednje strane isticao profilirani antički blok.²⁴⁷ U kasnijem razdoblju koje Kovačić nije tada preciznije odredila, na tom se dijelu grad koncentrično proširuje prema jugu za uski pojas širine 4-5 metara, te se podiže novi obrambeni zid (širine 120 cm). Gradska se vrata tada postavljaju u osovini kasnoantičkih, u produžetku karda, te s njima formiraju složen sklop dvostrukog ulaza u grad s međuprostorom. Ta se vrata u izvorima navode kao Gospodnja vrata, dok se Nova vrata ili luk, poslije otvaraju pokraj zapadnog pročelja crkve. Sigurno su nakon proširenja crkve prema istoku, Vrata Gospodnja prestala funkcionirati kao glavna gradska komunikacija koja obilazi oko crkve do zapadnog pročelja.²⁴⁸ Iako se na temelju dosadašnjih nalaza ne može potvrditi da se radi o nepoznatom sloju gradskih zidina jer je njihov opseg prema gradskoj jezgri poznat samo na segmentu južne strane, ova je regulacija gradskih zidina temeljito izmijenila prostorno rješenje gradskih vrata.

Istovremeno s gradnjom novog obrambenog zida, zapadno od kasnoantičkih vrata, podignuta je manja crkva koju građani kasnije poklanjaju benediktincima prema ispravi o utemeljenju samostana. Crkva se sa sjevernim zidom prislonila uz kasnoantički gradski zid, dok je njezin neobično širok južni zid integralni dio novog obrambenog zida. S obzirom kako se crkva spominje 1064. godine, slijedi da je pojas ranosrednjovjekovnog zida s južne strane grada podignut prije te godine. Produžetak istog sloja zida je pronađen prilikom sondiranja unutar palače Cega, koji je prislonjen s unutrašnje strane kasnijih zidina. Odnos zida prema romaničkim kulama pokazuje da su kule naknadno podignute uz njegovo vanjsko lice, dok palača Cega već negira taj gradski perimetar. Po temeljima romaničkih kule sv. Nikole, vidljivo je kako se za eljem priljubila za predromaničke zidine, koje su vjerojatno porušene tijekom razaranja Trogira u 12. stoljeće u.²⁴⁹ Krajem 14. stoljeća, kada se zidine ponovno pomiču prema jugu, kula sv. Nikole ostaje polovinom tlorisa unutar grada, a kula Vitturi, kako pokazuju

²⁴⁶ Kovačić, Vanja. „Porta Dominica i crkva sv. Dujma u Trogiru“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 34, 1994., str. 51.

²⁴⁷ Kovačić, „Porta Dominica“, 52.

²⁴⁸ Kovačić, „Porta Dominica“, 52.

²⁴⁹ Kovačić, „Porta Dominica“, 53.

romani ka vrata u prizemlju, zadržava izvorni položaj prijašnje kule koje su u pravilu sagrađene u prislonu na vanjsko lice gradskih zidina.²⁵⁰

Važnost spolija u izgradnji se dobro vidi na primjeru Trogir. Valja spomenuti nekoliko ulomaka antičke ranosrednjovjekovne kamene plastike koji su korišteni kao građevinski materijal. Tijekom 19. stoljeća u crkvi je sagrađen poprečni odvodni kanal kojim su neistoka i oborinske vode iz grada najkraćim putem ispod male lože izbacivane u more. Kanal je bio pokriven kamenim poklopcima izrađenim od antičkih nadgrobničkih natpisa koji su zasigurno doneseni s gradske nekropole. Vjerojatno je da su prije korišteni kao spolije u gradnji kasnoantičkih gradskih zidina da bi njihovim konačnim raskinjem dobili novu namjenu.²⁵¹ Među njima se ističe jednostavna nadgrobna stela 112x56x14 cm s profiliranim okvirom natpisnog polja (Slika 60). Na sredini zabata je peterolatični cvijet, a u uglu reljefni akroterij u obliku palmete. Natpis je raspoređen u tri retka:

L(ucius) Bennivs / Carpvs / h(ic) s(itus) e(est).

Gentilicij Bennius je pripadao južnoitalskim doseljenicima, a na našoj obali se susreće na natpisima iz 1. st. pr. Kr.²⁵²

Vjerojatno istomu tipu stele, s jednostavnom profilacijom i ugaonim akroterijama, pripadao je veliki blok (75x78x30 cm) koji je skraćen za više od polovicu izvorne visine. Bio je sekundarno upotrijebljen za kameni okvir gradskih vrata kasnoantičkog obrambenog zida. Iako je ova stela po dimenzijama monumentalnija, po obliku trokuta zabata i palmeta, sačuvani na rubnom dijelu, upućuju na stilske odlike 1. st. po. Kr. Središnji je dio priklesan i na njemu je izdubljena rupa za stožer vrata kada je blok naknadno korišten za nadvoj.²⁵³

Ulomci antičke plastike su bili uzidani u rimskom obrambenom zidu te u crkvi sv. Dujma. U ispuni gradskog zida pronađen je blok s profiliranim rubom (39x33x24 cm) koji je mogao pripadati žrtveniku. Zapadno od gradskih vrata uzidan je veliki blok s razrađenim profilom, dio vijenca neke monumentalne građevine. Na istoj je strani u donjem dijelu zida bio postavljen odvodni kanal izrađen od ploča s kamenim poklopcima. Bio je sastavljen od više dijelova mramornog sarkofaga s prikazom Ahileja i konja iz scene Otkupa Hektorovog tijela.

²⁵⁰ Kovačić, „Porta Dominica“, 53.

²⁵¹ Kovačić, „Porta Dominica“, 60.

²⁵² Kovačić, „Porta Dominica“, 61.

²⁵³ Kovačić, „Porta Dominica“, 62.

Sarkofag je potekao iz atičke radionice i datira se u sredinu 3. stoljeća.²⁵⁴ U zidu istočno od glavnih vrata za gradnju zidina je upotrijebljen donji dio ženske mramorne statue (56x50x22 cm) u stavu blagog kontraposta.

Neuredna struktura obrambenog zida te dijelovi antičkih nadgrobnih spomenika i skulptura spojeni u sklopu gradskih vrata pokazuju na in gradnje kasnoantičkih fortifikacija. Može se pretpostaviti kako je pravac zidina išao prema istoku ispod zvonika te da je poslužio kao temelj dijela arkature samostanskog dvorišta i južnog zida romaničke građevine istog sklopa. Raspon vrata zasigurno ne odgovara dimenzijama glavnog antičkog ulaza u grad s morske strane i posljedica je nesigurnog vremena kada se u pravilu smanjuje broj i veličina otvora. Zapadno od pročelja crkve pravac se zida vjerojatno lomi, što se odražava u paralelnom dijelu kasnoantičke stambene insule unutar grada. Hipotetičan bi smjer zida bio pod sjevernim pročeljem romaničke palače Cega.²⁵⁵

Kršanstvo u Trogiru je važan segment za proučavano razdoblje. Za vrijeme starokršćanskog razdoblja Trogir nije bio biskupija. Njegov je teritorij bio pod nadležnošću u salonitanske nadbiskupije.²⁵⁶ Pad i napuštanje Salone doveli su do promjena. Nada Klaić je mišljenja o kasnoj uspostavi trogirске biskupije, i smješta ga nakon splitskih sabora 925. i 928. godine. Prvi spomen trogirskog biskupa se može pronaći u izvorima krajem 10. stoljeća a što dodatno ide u prilog Klaićinoj teoriji.²⁵⁷ Iako postanak biskupije nije siguran, duga tradicija kršćanstva u gradu je neupitna. Iako je materijalnih ostataka malo, oni postoje kao ulomci kamenog namještaja.²⁵⁸ Ostaci izvan gradskih zidina, na lokalitetu Travarica su dokazali postojanje starokršćanske bazilike. Ta je bazilika dugo vremena bila jedini izvor starokršćanske građevinske arhitekture. Istraživanjima te građevine su se najviše bavili Vanja Kovačić i Ivo Babić.

Novi kulturni prostor koji je zauzimao kršćanski kult donosi najveće promjene unutar gradskog perimetra. Prema nekim indicijama trogirska srednjovjekovna katedrala nastavlja mjesto glavnog hrama antičkog Trogira, iako je to teško potvrditi s obzirom da ostaci arhitekture nisu pronađeni.²⁵⁹ U ranom srednjem vijeku kada je osnovana biskupija, nije bilo potrebno graditi katedralu. Za tu je svrhu poslužila crkva sv. Lovre, na mjestu današnje stolne

²⁵⁴ Kovačić, Vanja. „Sarkofag s likom Ahileja iz Trogira“, *PPUD*, 27, Split 1988, 5-19.

²⁵⁵ Kovačić, „Porta Dominica“, 64.

²⁵⁶ Klaić, Nada. *Trogir u srednjem vijeku – javni život grada i njegovih ljudi*. Trogir, 1985., 22.

²⁵⁷ Klaić, *Trogir*, 23.

²⁵⁸ Marasović, *Dalmatia II*, 113.

²⁵⁹ Cambi, „Trogir“, 952.

crkve koja je izgrađena u kasnoj romanici.²⁶⁰ Uz sjevernu apsidu katedrale otkriveni su ostaci starokršćanske crkve čijom su izgradnjom uništeni tragovi hrama. Otkriven je grubo klesani kamen kasnoantičke crkve koji je bio prilagođen funkciji temeljnog zida romaničke katedrale.²⁶¹ Oko benediktinskog samostana sv. Ivana Krstitelja otkriveni su ostaci još jedne starokršćanske crkve nad kojom je u srednjem vijeku podignuta benediktinska crkva. Datirana je u 5. stoljeće, a njezina blizina crkvi sv. Lovre daje mogućnost da se radilo o većem kršćanskom kompleksu uz istočni obrambeni pojas grada. Vanja Kovač je iznesla mišljenje da se moglo raditi o dvojnim crkvama, jedna memorijalnog, a druga kongregacijskog karaktera.²⁶²

Za proučavanje srednjovjekovnog urbanizma, Trogir je dragocjen primjer jer u njemu i danas prevladavaju građevine iz ranog razdoblja. Na južnoj su strani još uvijek sačuvani izvorni zidovi s kulama. Njegov je trg istaknuti primjer srednjovjekovnog gradskog središta u kojemu su strukturirane najvažnije funkcije života autohtone srednjovjekovne komune koja je Trogir postao. To su prije svega crkvena i municipalna vlast. Trg koji je slijedio antički trg, oblikovan je južno od starokršćanske i predromaničke katedrale. Njegovu je širinu odredio razmak između katedrale na sjeveru i predromaničke crkve sv. Marije na jugu, koja je i u ispravama označena kao crkva sv. Marije „na trgu“.²⁶³ Dužina je trga bila određena razmakom između gradske ulice na zapadu i prostora na istoku gdje je smještena kasnija vijećnica. Na njezinom se mjestu u ranom srednjem vijeku nalazila zgrada gdje je obitavao svjetovni poglavar, tj. prior.²⁶⁴ Biser grada svakako je već spomenuta katedrala sv. Lovre koja se ističe zapadnim portalom majstora Radovana, te zvonikom koji je započet u romanici, a završen tek u manirizmu i baroku.²⁶⁵

Na temeljima povijesnih izvora, graditeljskih ostataka i kontinuiteta pravokutnog sustava gradskih ulica i stambenih blokova, sačuvana je antička i srednjovjekovna gradska jezgra prvotnog grčkog *Traguriona*. Naselivši ga, Grci s otoka Visa, slijedili su oblik otoka i a i

²⁶⁰ Starokršćanska crkva sv. Lovre koja je u ranom srednjem vijeku služila kao katedrala nije sačuvana i samo se naslućuje njezin longitudinalni tlocrt. Podataka o mjerama, načinu gradnje i konstrukciji nema. Podignuta je bila u 5. stoljeće, a obnovljena stoljeće iza. Postala je katedralom u prvim stoljećima predromanike.

²⁶¹ Jović Gazić, Vedrana. „Razvoj grada od kasne antike prema srednjem vijeku: Dubrovnik, Split, Trogir, Zadar – stanje istraživanja“, *Archaeologia acriatica*, 5, 2011., 178.

²⁶² Jović Gazić, „Razvoj“, 179.

²⁶³ Sačuvani ostaci i podaci iz pisanih i grafičkih izvora utvrđuju da je sv. Marija *de platea* bila šesterokona crkva sa kružnom osnovom koju su okruživale radijalno postavljene konhe rašćanjenke plitkim nišama. Srušena je u 19. stoljeće kada je bila sasvim trošna i na mjestu je počinjala izgradnja stambene kuće. Prema zabilješci iz 16. stoljeća sagrađena je u prvoj četvrtini 8. stoljeća. Podatak o obnovi je objašnjen uzimanjem imena titulara porušene starokršćanske crkve koja je bila udaljena nekoliko metara prema istoku. U ranom srednjem vijeku, od 9. do 11. stoljeća obnovljen je u crkvi namještaj, kasnije je na zapadu dodano predvorje.

²⁶⁴ Marasović, *Dalmatia I*, 120.

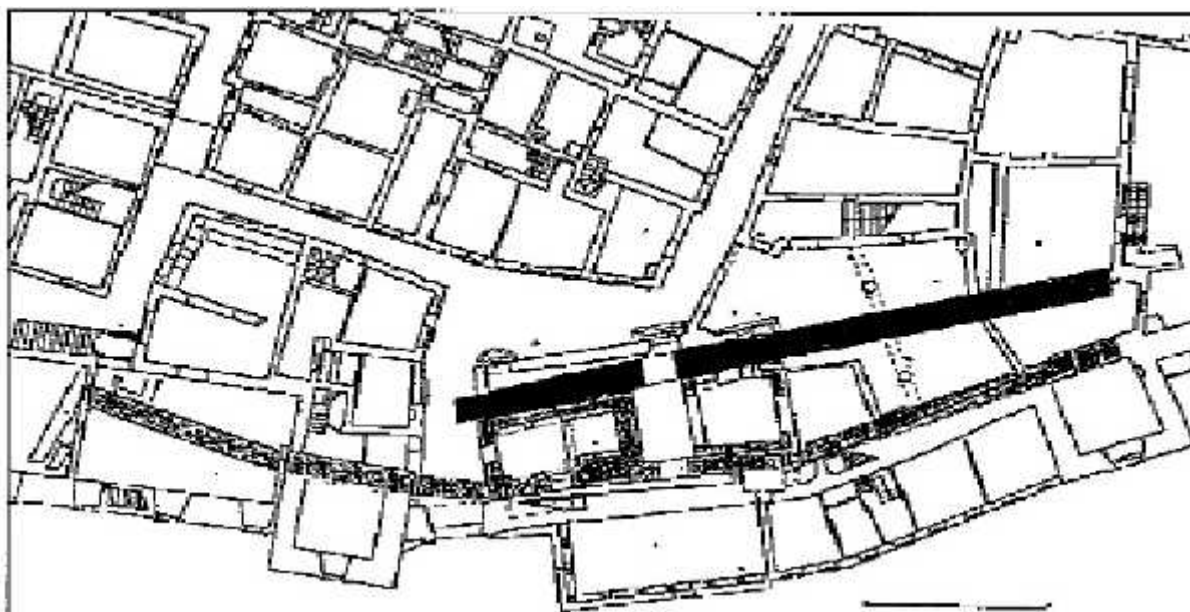
²⁶⁵ Marasović, „Srednjovjekovni urbanizam“, 531.

opkolili ga kružnim zidom koji je bio pojačan kulama. Trogir je kao i Osor bio umjetno oblikovan iskapanjem kanala.²⁶⁶ Ranosrednjovjekovno razdoblje se nastavlja bez prestanka života i u tom razdoblju gradske fortifikacije postaju simbol obrambenog značenja srednjovjekovnog grada. Izgradnja bedema govori o unutrašnjem jedinstvu i organizaciji zajednice kao i o razini funkcioniranja urbanih institucija. Osim konkretne fizičke zaštite, bedemi su označavali i odjeljivali jasnu granicu grada i povlastice koje idu paralelno s njim. Zato se u njih ulaže financijski više nego u ostale građevine. Trogir počinje graditi nove zidine tek u 13. stoljeću, a ono što je ranije arheološki utvrđeno, posebno rani srednji vijek, je u veoma malenom postotku materijalnih dokaza. No iako je dokaza malo, utvrđeno je kako je grad na svom urbanom arealu imao nekoliko faza u izgradnji obrambene arhitekture. Trogir je izuzetan primjer srednjovjekovnog grada koji je zahvaljujući svom topografskom položaju sačuvao, iako teško degradiranu, višeslojnu osnovu, prirodno zaštićenu od vanjskih agresija. Perimeter helenističkog grada sačuvan je i adaptiran u razdoblju kasne antike da bi sa srednjovjekovnom obnovom bile podignute nove zidine s kvadratnim kulama na vanjskoj strani kurtina. Iako je danas sačuvana samo romanička kula sv. Nikole, vjerojatno su istovremeno podignute i kula sv. Ivana koja je branila benediktinski samostan sv. Ivana Krstitelja, kula Biskupije što je srušena početkom ovog stoljeća na mjestu današnje zgrade suda i kula Lucijevih, srušena u prošlom stoljeću.²⁶⁷ Kroz dugu prošlost od dvije tisuće godina grada sa zidinama, utvrde su rasle u prstenovima. Staroj jezgri pridodano predgrađe na zapadu i više istaknutih obrambenih položaja. Na skupaenom prostoru otok i na izmjenjuju se različiti obrambeni sustavi i sukladni ratnoj strategiji koja je povezana s morske i kopnene strane.²⁶⁸

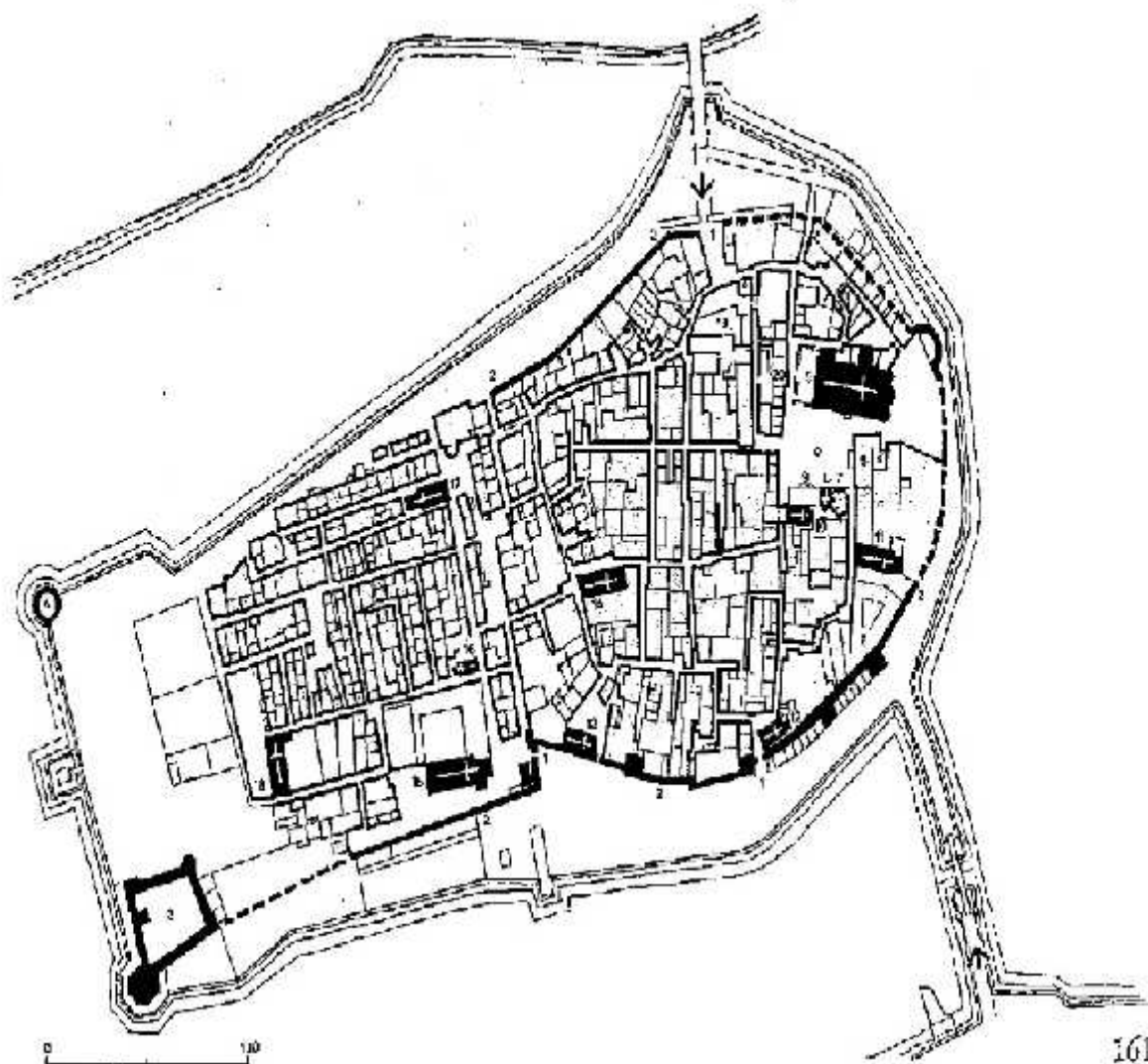
²⁶⁶ Goldstein, *Bizant*, 45.

²⁶⁷ Kovačić, „Trogirske“, 110.

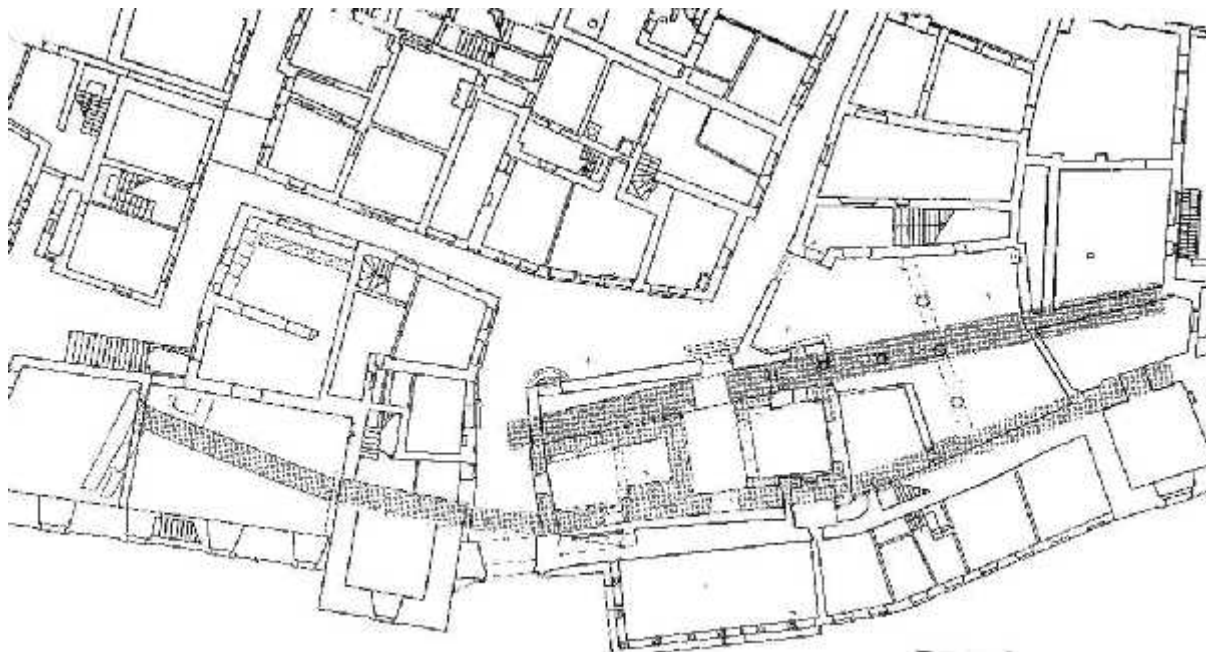
²⁶⁸ Kovačić, Vanja. „Trogirske fortifikacije u 15. stoljeću“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 37, 1997.-1998., str. 109.

Slika 55. Sačuvani zidovi ranosrednjovjekovnog Trogira. (Preuzeto iz: Kovačić, 1994.)

Slika 56. Tlocrt povijesne jezgre Trogira. (Preuzeto iz: Mili , 1995.)

Slika 57. Tlocrtna situacija crkve sv. Dujma između dva obrambena zida; kasnoantička i ranosrednjovjekovna faza. (Preuzeto iz: Kovačić, 1994.)

Slika 58. Kasnoantičke zidine Tragurija i južna gradska vrata pronađeni ispod crkve sv. Nikole (Preuzeto iz: Kovačić, 1994.)

5. Zadar

itav dalmatinski arhipelag i naselja su pronalazila središte zbivanja u Zadru. Rimski municipij i grad snažnog kontinuiteta, Zadar se kroz rani srednji vijek natjecao sa Splitom za primat. Zadar je me u istraženim gradovima u ovome radu jedan od najjasnijih primjera kontinuiteta i razvoja urbanizma, prelaze i iz anti kog sloja u pretkrš anski pa starokrš anski, i tako sve do ranog srednjeg vijeka. Veoma bogata kulturno-politi ka povijest i razna urbanisti ko-prostorna rješenja, kao i arhitektonska ostvarenja, su neka od glavnih obilježja Zadra. Obrambene zidine koje štite gradsku jezgru su smještene na poluotoku i danas tvore bitni sastav zadarskog urbanog identiteta.²⁶⁹ Kasnosrednjovjekovna faza gradskih fortifikacija je ujedno i najbolje istražena, iako je koli ina ostataka *in situ* vrlo mala. U povijesnom su razvitku s obzirom na kontinuitet prihva ene dvije konstante; konstanta imena i naseljenosti. Obje se konstante mogu primijeniti na grad Zadar. U srednji vijek se prenosi anti ko ime, koje se, uz odre ene glasovne promjene, zadržalo do danas. Naseljenost je dokazana preko arheoloških ostataka i ostalih vrela iz minulih stolje a.²⁷⁰ Izme u pretkrš anskog i ranosrednjovjekovnog razdoblja grad je zadržao svoju površinu, ali je postupno dizao uli nu razinu.²⁷¹ Neprekinuta naseljenost i iznimno duga urbanisti ka tradicija su obilježja grada Zadra. Za razliku od Trogira, kojega je uloga upravnog središta zaobilazila, Zadar je dobio ulogu srednjovjekovne metropole. Zadar je jedini grad na prostoru Dalmacije sa statusom rimske kolonije iji se urbanizam o itava od osnutka u 1.st.pr.Kr. pa sve do danas.²⁷² Poluotok na kojemu leži grad je dosta izduženog oblika. On je odredio vanjski oblik i površinu rimske kolonije. Gradski zidovi su više-manje pratili obale poluotoka. Razlog što je Zadar postao središte, od ranoga srednjega vijeka, leži u tome što je bio jedini kopneni grad kojemu barbari nisu uspjeli rušiti zidove. Njegovog odli ni geografski položaj i geopoliti ki smještaj su mu itekako išli u prilog. Zašti en je bio morem sa svih strana.²⁷³

Grad Zadar se prvi put spominje u vrelima gr kih pisaca pod imenom *Idassa* u 4. st.pr.Kr., a u rimskim izvorima pod nazivom *Iader*. Konstantin Porfirogenet ga naziva *Diadora*.²⁷⁴ Sama po sebi, prirodna izduženost položaja uvjetovala je oblik pravilnoga izduženoga pravokutnika. Cijelom dužinom poluotok je s jugozapada zatvarao zašti enu luku

²⁶⁹ Jovi , Vedrana. „Jugoisto ni potez zadarskih zidina: povijesnih razvoj od antike do kasnog srednjeg vijeka“. *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 52/2010, str. 79.

²⁷⁰ Klai , Nada - Petricioli, Ivo. *Zadar u srednjem vijeku do 1409. godine*. Zadar, 1976., str. 51.

²⁷¹ Marasovi , *Dalmatia II*, 275.

²⁷² Sui , *Anti ki*, 63.

²⁷³ Klai ; Petricioli, *Zadar*, 62.

²⁷⁴ Marasovi , *Dalmatia II*, 272.

na sjeveroistoku u kojoj su se vjerojatno nalazila neka lučka postrojenja.²⁷⁵ Urbana preobrazba i nova izgradnja su dvije osnovne točke urbanističkih pothvata predromaničkog i ranoromaničkog doba.²⁷⁶ Preobražaj je u Zadru ostvaren kontinuitetom kolonije, kao grada najvišeg ranga. U ranom srednjem vijeku postaje *civitas* i središte bizantske teme. Bio je i središte kršćanske dijeceze u predromaničko i ranoromaničko doba, a u srednjem vijeku postaje središte metropolije.²⁷⁷

Istraživanjem zadarske urbane strukture najviše se bavio Ivo Petricioli, a uz njega valja spomenuti Matu Suića, Nadu Klaić, Pavušu Vežića i Nikolu Jakšića.²⁷⁸ Ivo Petricioli u jednom od radova donosi kratak pregled urbanističkog razvoja Zadra i ističe četiri faze koje su prethodile suvremenoj obnovi grada: antički Zadar, srednjovjekovni Zadar pod mletačkom upravom i Zadar austrijske i talijanske vladavine (Slika 62).²⁷⁹ Povijesni razvitak grada počinje u željeznom dobu kada se počinju pojavljivati dokazi o naseljenosti Liburna iz 9.st.pr.Kr. Uz liburnske ostatke, pronađena je i grčka keramika koja povezuje zadarska naselja s južnom Italijom i Grčkom.²⁸⁰ Dolaskom Rimljana Zadar postaje važno središte koje se brzo urbanizira i napreduje na obližnjem teritoriju. Od 59.g.pr.Kr. ima status municipija, a od 48. pr. Kr. je kolonija rimskih građana (*colonia Iulia Iader*).²⁸¹ Od 4. st. je važan kršćanski centar i tada se počinje graditi biskupija i katedrala sv. Petra, kao i druge crkve.²⁸² Za vrijeme seobe naroda, grad je preživio bez većih poteškoća, i nakon propadanja Salone preuzima ulogu glavnoga grada na istočnoj jadranskoj obali. Postaje u to vrijeme središte arhonta sve do 751.g. kada je ukinut Ravenski egzarhat.²⁸³ U 9. stoljeću odvija se borba Bizanta i Franaka oko grada te Bizant postaje ponovno njegovim gospodarom. Tada Dalmacija iz arhontije prerasta u temu pod upravom stratega.²⁸⁴ U 11. stoljeću Mletani sve više dobivaju vlast u gradu te se u narednim stoljećima događaju nazimjenice promjene vlasti između Mletana, Bizanta, hrvatskih vladara, a od 12. stoljeća hrvatsko-ugarskih vladara.

Kao bizantska *civitas* i kasnije srednjovjekovna komuna, Zadar je primjer srednjovjekovnog grada koji pokazuje preobražaj antičke urbane mreže građane na poluotoku.

²⁷⁵ Marasović, *Dalmatia I*, 106.

²⁷⁶ Marasović, *Dalmatia I*, 112.

²⁷⁷ Marasović, *Dalmatia I*, 102.

²⁷⁸ Marasović, *Dalmatia II*, 273.

²⁷⁹ Petricioli, Ivo. „Dva tisućljeća zadarskog urbanizma“. *Urbs*, Split, 65-72.

²⁸⁰ Marasović, *Dalmatia II*, 273.

²⁸¹ Marasović, *Dalmatia II*, 273.

²⁸² Marasović, *Dalmatia II*, 273.

²⁸³ Klaić; Petricioli, *Zadar*, 67.

²⁸⁴ Klaić; Petricioli, *Zadar*, 79.

Preobražaj je započeo u starokršćanskom razdoblju i nastavlja se bez prekida u ranom srednjem vijeku. Preoblikovanje urbanizma je završeno u doba slobodne komune. Tada je završeno oblikovanje ulica koje su nastale sužavanjem širokih rimskih ulica spajaju i stambene blokove u urbane cjeline.²⁸⁵ Izduženost poluotoka je odredila i izduženost insula koje su se u najvećem dijelu sastojale od stambenih blokova. Insule su bile dva puta šire (sjeverozapad-jugoistok) nego što su bile duge. Iznika je sjeverozapadni dio gdje je vjersko-upravno središte zauzimalo prostor za hram, forum, kurije, taberne i ostale građevine koje je imao rimski grad (Slika 84).²⁸⁶ Ulice ranosrednjovjekovnog Zadra su dobile imena prema starokršćanskim i ranoromanskim crkvama koje su bile izgrađene na raskrižjima komunikacija.

Srednjovjekovni je Zadar imao vrste korijene u vlastitoj antičkoj tradiciji koja mu je otvorila vrata za napredak i dominaciju u Dalmaciji. Stvarna se veličina grada najviše očitovala u njegovoj moći i upravljanjem teritorija izvan gradskih zidina.²⁸⁷ Zadar je sačuvao cijeli antički ager u ranom srednjem vijeku sa centurijskom mrežom i smjerom limitacije koju je nastavio koristiti u katastarske svrhe. Suvremeni rezultati se i danas smatraju dominantnima u istraživanju.²⁸⁸ Zadarski se *ager centuriatus*, kao i srednjovjekovna *astarea* koja se na njega nastavlja pružao, na 50 centurija, bez centurijacije otoka.²⁸⁹

Kasna antika ne donosi promjene u urbanoj formi i strukturi. Dolaskom kršćanstva Zadar se nije previše promijenio u urbanoj strukturi. Jedino treba istaknuti građevine kršćanskog kompleksa tek nakon Milanskog edikta 313. godine. Položaj novih starokršćanskih crkava je bio na rubovima insula, uz dvije glavne ulice koje su postale glavni likovni i sadržajni naglasci u kasnoantičkom i ranobizantskom gradu. Zadržane su bile insule, a kršćanski katedralni sklop je našao svoje mjesto na mjestu prvobitnog centra, odmah pokraj Foruma i Kapitolija. Tek u ranom srednjem vijeku dolazi izrazitija preobrazba gradske strukture. U srednjem se vijeku počinje ne slijediti antička municipalna, vjerska i trgovačka monocentrična struktura, nego grad postaje bicentričan. Crkva i komuna, vladajuće srednjovjekovne institucije, oblikuju grad u posebna središta koja su prostorno udaljena. Zadar je bio promijenjen u gradskom perimetru i unutrašnjoj strukturi što su pokazala i arheološka istraživanja (Slika 64).

²⁸⁵ Marasović, „Srednjovjekovni“, 532.

²⁸⁶ Marasović, *Dalmatia I*, 113.

²⁸⁷ Jović-Gazić, „Razvoj“, 192.

²⁸⁸ Suić, *Antička*, 167.

²⁸⁹ Suić, *Antička*, 167.

U 4. je stolje u, dijelom nad uzdužnom anti kom ulicom što je išla uz sjeveroisto ni zid taberni koje su zatvarale Forum, podignuta katedrala sv. Petru i južnije od nje krstionica s katakumeneumom. Na sjeverozapadu tog kompleksa se nalazila zgrada Biskupije. Isto no od katedrale, na uglu jedne insule, nalazila se starokrš anska crkva sv. Tome, a dalje na jugoistoku, tako er pokraj jedne insule, crkva sv. Petra. Na krajnjem jugoistoku su sa uvani ostaci ve e starokrš anske bazilike sv. Stjepana.²⁹⁰ U ranom srednjem vijeku pove an je i broj crkvenih gra evina, me u kojima se mogu navesti, s obzirom na nastanak tri skupine: adaptacije starokrš anskih crkava manjim preinakama ili postavljanjem ranosrednjovjekovnoga crkvenog namještaja, novogradnje predromani kih crkava oko 9.st. te novoizgra ene ranoromani ke bazilike u 11. st, vezane uz podizanje dvaju benediktinskih samostana. Preinake su zahvatile i neke starokrš anske bazilike, i samu katedralu, koja po etkom 9. stolje a mijenja naslov crkve u sv. Anastaziju.

Naslije ena je gradska površina bila nešto ve a od $\frac{1}{4}$ km² ome ena s tri strane morem, a na jugoistoku anti kim fortifikacijama. Zadar je bio daleko prostraniji od ostalih gradova.²⁹¹ Sama unutrašnjost grada je zadržala anti ku uli nu mrežu u obliku pravokutnika, ali su srednjovjekovne insule postale izdužene. Glavni je dekuman nastavio imati ulogu središnje ulice, koja je uzdužno sjekla poluotok i spajala vrata na jugoistoku sa zidinama na sjeverozapadu.²⁹² Na mjestu trga u zapadnom dijelu se razvija crkveno središte koje se sastojalo od stolne crkve sv. Stošije (koja je bila kra a za dva traveja, a produžena je u romanici s krstionicom), predromani ke rotonde sv. Donata i nadbiskupske pala e.²⁹³ Svjetovno središte se oblikovalo na isto noj strani, na velikom trgu koji se smjestio izme u glavne uzdužne ulice i crkve sv. Lovre, nedaleko glavnih gradskih vrata prema Foši.²⁹⁴

Osim prirodnih pogodnosti (poluotok) koje su doprinijele obrani grada, u kasnom srednjem vijeku su dodane nove sastavne odrednice. Prokopan je bio jarak na isto noj strani (Foša), kojim je grad bio pretvoren u otok. Jaki zidovi su okružili grad sa svih strana s dvije posebne utvrde postavljene dijagonalno: Kaštel na sjeveru i Citadela na jugu. Te utvrde su nadgledale pristup s južne vanjske strane i ulaz u luku koja je bila dobro zašti ena na sjeveroisto noj strani.²⁹⁵ Luka je bila od velike važnosti u Zadru jer je štitila uvale. Porporella

²⁹⁰ Marasovi , *Dalmatia II*, 275.

²⁹¹ Klai ; Petricioli, *Zadar*, 117.

²⁹² Marasovi , *Dalmatia I*, 109.

²⁹³ Marasovi , „Srednjovjekovni“, 533.

²⁹⁴ Marasovi , „Srednjovjekovni“, 533.

²⁹⁵ Marasovi , „Srednjovjekovni“, 533.

je bio vanjski nasip na jugozapadnoj obali koji nije dopuštao lađu, ali da se približe gradu. Slika 97
je nasip zatvarao i ulaz na sjeveru.²⁹⁶

Dosta otkriveni opseg fortifikacija u Zadru omogućuje bolje zaključke u odnosu na ostale gradove. U povijesnim se izvorima nalaze nazivi pojedinih srednjovjekovnih fortifikacija grada, a većinom se ta imena odnose na gradska vrata. Kopnena se vrata u izvorima nalaze pod imenima *ianua magistra, maior, porta terre firme, starea ferea*.²⁹⁷ Ta se vrata spominju u dijelu grada gdje je bila crkva sv. Stjepana, a utvrda tih vrata se u izvorima naziva *castrum porte terre firme*.²⁹⁸ Na tom je području otkriven jedan od dva trakta ranosrednjovjekovnog zida (Slika 98). Drugi trakt iz ranog srednjeg vijeka je bio otkriven na jugozapadu. U kasnijim razdobljima srednjega vijeka se spominje nekoliko gradskih vrata: *porta Bellate, Posterula (Pusterla), porta Angeli, porta Bebarum*.²⁹⁹ *Porta Bellate* su prema znanstvenicima, iz ranog srednjeg vijeka jer je predromanička crkva u njihovoj blizini prethodila ranoromaničkoj bazilici sv. Marije minor.³⁰⁰ Utvrdenja iz doba razvijenog i kasnog srednjeg vijeka su dobro poznata radi istraživanja pisanih i grafičkih vrela i arheoloških istraživanja. Fortifikacije iz srednjega vijeka su obuhvaćale prsten oko poluotoka, izvan antičkog grada.³⁰¹ Izmeću antičkog i srednjovjekovnog rekteta su pronađeni ostaci obrambene crte zidina iz ranog srednjeg vijeka.

Navedeni povijesni podatak o ranosrednjovjekovnim zidinama kraj crkve sv. Marije je jedini podatak kojime znanstvenici raspolažu. Zaključci o ranosrednjovjekovnoj obrani grada se mogu djelomično iščitati iz izvora koji su iz kasnijih razdoblja srednjega vijeka. Nakon Drugog svjetskog rata se na više mjesta u gradu sondiralo i tim se istraživanjima najviše bavio Ivo Petricioli koji je 1965. godine objavio arheološka istraživanja zajedno s povijesnim i grafičkim. 1976. godine se posebno osvrnuo na fortifikacije iz ranog srednjeg vijeka. Petricioli je uz Marasovića, Suića i Brunu Milića najviše doprinio istraživanju ranog srednjega vijeka i njegovih fortifikacija u Zadru.

Utvrde iz ranog srednjeg vijeka su pronađene u manjim segmentima gradskog perimetra i njihova je sačuvanost do najviše dva-tri metra visine.³⁰² Zidovi su bili iste

²⁹⁶ Marasović, „Srednjovjekovni“, 533.

²⁹⁷ Marasović, *Dalmatia II*, 277.

²⁹⁸ Marasović, *Dalmatia II*, 277.

²⁹⁹ Petricioli, Ivo. „Novi rezultati u istraživanju zadarskih srednjovjekovnih fortifikacija“, *Diadora*, 3, Zadar, 1965., str. 197.

³⁰⁰ Marasović, *Dalmatia II*, 277.

³⁰¹ Suić, Mate. „Novija arheološko-topografska istraživanja antičkog Jadera“, *Zbornik Instituta za historijske nauke*, II, Zadar, 1985., str.

³⁰² Marasović, *Dalmatia II*, 278.

orijentacije kao i oni iz anti kog razdoblja i kasnog srednjeg vijeka. Orijentacija je slijedila zadarski poluotok; duži su zidovi išli pravac sjeverozapad-jugoistok, a oni kra i u pravcu sjeveroistok-jugozapad.³⁰³ Opseg zidina je bio oko 2500 metara i obujmivao je površinu oko 8 hektara.³⁰⁴ Zidovi su bili gra eni priklesanim lomljencima u pravilnim redovima i veliki je bio postotak anti kih spolija (Slika 67.).³⁰⁵ Iz kasnijega razdoblja zidine (posebno južne) su bile velike i izlomljene s istaknutim ili udubljenim segmentima.

Cjelovitom sagledavanju razvoja zadarskih fortifikacija nedostaje niz elemenata. Razvojne faze kasne antike i ranog srednjeg vijeka su veoma slabo poznate. Iako se o anti kim zidinama dosta raspravljalo i ta je razvojna faza puna nepoznanica. Opseg obrambenog pojasa iz ranog Carstva nije definitivno ustvr en, kao ni izgled pripadaju ih fortifikacijskih elemenata, obrambenih kula i gradskih vrata.³⁰⁶

Jugoisto ni je potez važan iz nekoliko razloga. To je jedini kopneni potez koji je istovremeno odvajao povijesnu gradsku jezgru od suburbanog prostora i povezivao grad sa širim gradskim teritorijem. Sve su važne komunikacije zapo injale ili završavale pred tim potezom zidina, tj. pred gradskim vratima, na sredini poteza (Slika 75; Slika 88).³⁰⁷

Zna aj tog kopnenog poteza donose materijalni ostaci fortifikacija iz gotovo svih razvojnih faza. Nema ih puno, ali u odnosu na ostale poteze zidina, daju podatke o sustavnom širenju kopnenog obrambenog pojasa. Tamo se isti u kasnoanti ka i ranosrednjovjekovna faza zidina iji je me usobni odnos dobro uo ljiv. Djelomi ni tragovi kasnoanti kih i ranosrednjovjekovnih zidina su otkriveni duž jugozapadnog poteza, ali ranocarski su prona eni samo na ovoj, jugoisto noj strani.³⁰⁸

Najbolje je istražena kasnosrednjovjekovna faza gradskih fortifikacija iako je koli ina in situ ostatka zidina veoma mala. Mala koli ina ostataka iz prvih stolje a grada, iz faze rimske urbanizacije, logi na je s obzirom na dugi kontinuitet grada. Zadnjih se desetak godina ponovno provode revizijska i zaštitna istraživanja koja su donijela nova otkri a.

Uz materijalne ostatke valja spomenuti dva epigrafska spomenika koji se odnose na zidine (Slika 70). Jedan se nalazi u Arheološkom muzeju u Zadru od vremena pronalaska 1891.

³⁰³ Marasovi , *Dalmatia II*, 278.

³⁰⁴ Marasovi , *Dalmatia II*, 278.

³⁰⁵ Marasovi , *Dalmatia II*, 278.

³⁰⁶ Jovi , „Jugoisto ni“, 80.

³⁰⁷ Jovi , „Jugoisto ni“, 80.

³⁰⁸ Jovi , „Jugoisto ni“, 80.

godine, a drugom se spomeniku trag može pratiti od 15. stolje a, a danas se nalazi u Veroni. Zajedni ki im je dio natpisa u kojem se izgradnja kula i zidina dovodi u vezu s carem Augustom. Njegovo je ime na natpisima *parens coloniae* te se i danas oko toga vode rasprave.³⁰⁹ Izostanak ostalih titula koje su Augustu dodjeljivane tijekom vladavine prihva en je kao pouzdan oslonac za dataciju natpisa u razdoblje neposredno nakon 27. g.pr.Kr. Titulu *parens coloniae* su mnogi prihvatili kao nepobitan dokaz o osnutku kolonije za vrijeme cara Augusta jer primjeri nov ane pomo i careva oko graditeljskih zahvata nisu rijetki, ali nisu esto izravno povezani uz osnutak kolonije ili uspostavu municipija. Iako je razli itih interpretacija, sigurno je da se za vrijeme Augusta u Zadru radi na fortifikacijama, što potvr uju i materijalni ostaci na jugoisto nom potezu.³¹⁰

Natpis koji se uva u Veroni je zna ajan zbog dijela teksta koji se nastavlja na onaj o carskoj munificijenciji, a ti e se graditeljske intervencije privatnog karaktera, s kraja 1. stolje a. Tit Julije Optat je o vlastitom trošku dao obnoviti dotrajale gradske kule. Mala je vjerojatnost da su za njegovoga života kule bile u toliko lošem stanju pa se njegova obnova vjerojatno odnosi na neku dogradnju ili preinaku postoje ih kula.³¹¹ Stariji su autori smjestili Julija Optata u 4. stolje e radi nedostatka etni kih spoznaja u gradu i radi injenice da realnih potreba za obnovama zidina nije bilo prije 2. i 3. stolje a.³¹² To ne okolnosti nastanka natpisa s dvostrukom munificijencijom u vremenskom rasponu od jednog stolje a nisu utvr ene. Otkri e tog natpisa je pripisano Marinu Sanudu (1444.-1446.) koji je bio gradski kapetan i radio na obnovi jugoisto nog poteza zidina. Jedna od dviju ranocarskih kvadratnih kula koje su flankirale tre a po redu ili zadnja rimska gradska vrata na jugoistoku, je pretpostavljeno mjesto zidina. Sanud je obnavljao obrambene kule. Položaj kule koja bi mogla biti obnovljena radi Sanuda je ostala obilježena i na planu Zadra iz 1580. godine iz Torina. Iako su u to vrijeme kopnena vrata M. Sanmichelija bila izgra ena, što se vidi i u planu, dijelovi starijih zidina su još uvijek vidljivi jer su se rušili postupno, ovisno o potrebi i tijeku novogradnje. S unutrašnje je strane Sanmichelijevih vrata mogu e prepoznati tragove srednjovjekovne kule, tj. cijelog sklopa srednjovjekovnog ulaza u grad koji se nalazio na položaju anti kih gradskih vrata.³¹³

³⁰⁹ Jovi , „Jugoisto ni“, 81.

³¹⁰ Jovi , „Jugoisto ni“, 82.

³¹¹ Sui , Mate. „Obrambeni sustav i prospektanti kog Zadra s kopnene strane“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio društvenih znanosti*, 14-15., Zadar, 1976., 543.

³¹² Jovi , „Jugoisto ni“, 82.

³¹³ Jovi , „Jugoisto ni“, 83.

Od početka 20. stoljeća a se može pratiti istraživanje jugoistočnog poteza zadarskih gradskih zidina. Pod vodstvom Josipa Berse na Trgu Petra Zoranić a provedeno prvo već istraživanje. Najveća je iznenađenje bilo otkriće glavnog rimskog ulaza u grad u obliku monumentalnog slavoluka, kao i glavni ulaz u srednjovjekovni Zadar, na udaljenosti od 14 metara. Ti nalazi govore o velikom kontinuitetu funkcije prostora. 2006. godine su poduzeta revizijska istraživanja istog prostora. Rezultati su donijeli nove interpretacije.³¹⁴

50-ih godina 20. stoljeća a je bio pravovaljavo istraživanje na preostalim dijelovima jugoistočnog poteza gradskih zidina. Istraživalo se u dvorištu današnje Pomorske škole i na prostoru dvorišta buduće jezgre „Dječje dispanzera“. Otkriveni su elementi fortifikacijske arhitekture, ali i ostaci kasnoantičkog, ranosrednjovjekovnog i kasnosrednjovjekovnog utvrđenja.³¹⁵ Krajem 70-ih je pokrenuto uređenje jugozapadnog ugla gradske jezgre, šireg prostora srednjovjekovne utvrde Citadele.

Povod za istraživanje Trga Petra Zoranić a 1908. godine su bili ostaci arhitektonskih elemenata rimskog podrijetla uočeni tijekom ranijih aktivnosti na tom području (Slika 87). Otkriveni su ostaci rimskih vrata u obliku slavoluka, tj. nosača slavolukne konstrukcije; ostaci osmerokutne kule na južnoj strani vrata; ostaci srednjovjekovnih gradskih vrata i dio srednjovjekovnog zida u njihovom nastavku; ostaci jednobrodne crkvice s unutrašnje strane gradskih zidina u blizini osmerokutne kule. Dio slavoluknog ulaza koji je krajem 1. ili početkom 2. stoljeća ugrađen na mjesto ranijih gradskih vrata je konzerviran i izložen.³¹⁶ Rekonstrukciju je obavio Mate Suić na temelju Bersinih istraživanja (Slika 85). Slavoluk je imao tri luka na otvora, središnji veći i dva manja. Ukupnu strukturu lukova i njihove nadogradnje su podržavala dva središnja nosača i dva manja pilona prislonjena uz unutrašnju stranicu bočnih oktogona. Dimenzije središnjih nosača su 2,80 x 5,30, bočni nosači su točno upola niži i jednake duljine; 1,40 x 5,30 metara. Veliki je broj ulomaka koji su pripadali izvornoj strukturi slavoluka pronađeni pred rimskim ulazom u grad, kao spolije u strukturi obližnjih kasnoantičkih utvrda.³¹⁷ Od navedenih elemenata slavoluka, na izvornom se mjestu nalaze dijelovi desnog, sjevernog, središnjeg nosača i dio malog nosača prislonjenog unutrašnjoj stranici sjeverne oktogonalne kule nad kojima je ostacima kasnije podignuta stambena zgrada. Na tom su mjestu pronađeni i ostaci južne oktogonalne kule s kvadratnim stilobatom, a lijevi je središnji, južni

³¹⁴ Jović, „Jugoistočni“, 83.

³¹⁵ Suić, „Novija“, 13-50

³¹⁶ Suić, „Obrambeni“, 543-544.

³¹⁷ Jović, „Jugoistočni“, 84.

nosa vjerojatno planski uklonjen zbog ometanja prohodnosti komunikacije. Cjelina ostataka oktogonalne kule i kvadratne baze doseže visinu od skoro 2 metra u odnosu na anti ku razinu tla.³¹⁸ Tragovi omogu uju rekonstrukciju oblika, a tragovi na plo niku pokazuju oblik malog bo nog nosa a prislonjenog unutrašnjoj stranici južnog oktogona. Dužina središnjih bo nih ulaza, velikih i malih nosa a slavolu ne konstrukcije je ujedna ena. Ujedna en pravocrtan prospekt glavnog gradskog ulaza narušavaju bo ne oktogonalne kule koje su blago izvu ene prema van u odnosu na liniju samih vrata.³¹⁹ Kada su se usporedili Bersin plan i onaj iz nedavnih istraživanja, uo ene su razlike. Neke novootkrivene zidne konstrukcije nisu nazna ene kod Berse, a položaj jednobrodne crkvice s pravokutnom apsidom u blizini južne oktogonalne kule je pogrešno ucrtan.³²⁰ Ono što se zna, jest da tijekom 6. stolje a cijeli sklop glavnog ulaza proživljava strukturalne promjene. Na tom je mjestu utvr eno poplo enje iz ranog srednjeg vijeka koje upu uje na obnovu crkvice u tom razdoblju (Slika 86).

Rije je o složenom sklopu, ve inom fortifikacijske arhitekture, koji je od ranocarskog razdoblja do ranog srednjeg vijeka konstantno nadopunjavan i pregra ivan (Slika 66.).³²¹ Istraživanja su razlu ila pojedine razvojne faze, a posebno su zanimljive kasnoanti ke koje su se odvijale u nekoliko navrata; u 4., 5., i 6. stolje u.³²² Zid iz 5. st. koji je paralelno s još jednim zidom srodnih karakteristika, postavljen na liniju ranocarskih zidina, tj. na južnu oktogonalnu kulu u sklopu tih zidina, je veoma zanimljiv (Slika 80.). Pružao se prema istoku, a sjeverni se zid lomio u obliku slova L i tvorio prostor nalik propugnakulu.³²³ Zid je bio gra en upotrebom spolija koji su preuzete iz blizine s anti kog slavluka.³²⁴ Zadnjim istraživanjima je na Trgu Petra Zorani a otkriven i ve i dio srednjovjekovnog bedema s gradskim vratima iji je položaj zabilježen po etkom prošlog stolje a. Tek je sada utvr ena njegova podudarnost s dijelom zida iz srednjeg vijeka na današnjem spomenutom trgu (Slika 91).³²⁵

Zaštitna arheološka iskapanja su provo ena od lipnja do listopada 2006. godine i od ožujka do srpnja 2007. godine. Nova istraživanja su nadopunila prethodna. Definiran je kompletan fortifikacijski sustav ulaznog prostora s kopnene (jugoisto ne) strane poluotoka. Utvr eno je nekoliko glavnih razvojnih faza me u koja su ostaci ranocarskog bedema i

³¹⁸ Jovi , „Jugoisto ni“, 85.

³¹⁹ Jovi , „Jugoisto ni“, 85.

³²⁰ Više o tome: Jovi , „Jugoisto ni“, 85.

³²¹ Jovi , „Jugoisto ni potez“, 80.

³²² Jovi Gazi , „Razvoj“, 188.

³²³ Jovi Gazi , „Razvoj“, 188.

³²⁴ Jovi Gazi , „Razvoj“, 188.

³²⁵ Jovi Gazi , „Razvoj“, 188.

monumentalnih antičkih gradskih vrata s bočnom oktogonálnom kulom, propugnakula iz 4. stoljeća, ostaci kasnoantičkog bedema iz 6. stoljeća i srednjovjekovni bedemi s kraja 11. i početka 12. stoljeća (Slika 78.).³²⁶

Od antičkih su vrata koja su bila u obliku slavoluka s tri propusta od četiri pravokutne baze i dvije bočne osmerokutne kule na kvadratnom postolju, sačuvana lijeva bočna kula, a pravokutna baza uz nju i do nje je uništena. Vidljivi su obrisi u žbuci. Ostaci desne (sjeverne) kule se nalaze ispod temelja stambene zgrade.³²⁷

I dalje je bio zadržan pravac antičkog dekumana u vrijeme gradnje srednjovjekovnog ulaza, te je lijeva baza središnjeg prolaza antičkih vrata bila planski uklonjena. Sačuvan je dio izvornog antičkog nivoa iz ranocarskog perioda kao i razvulja iz vremena gradnje vrata (kraj 1. ili početak 2. stoljeća). Na tom je starijem dijelu djelomično i sačuvan pločnik, a otkriven je i kameni prag gradskih vrata koji je istovremen s bedemom iz vremena cara Augusta. Na pragu su vidljivi utori za osovine vrata i usijeci od kolotečina (Slika 81.).³²⁸

Ispred vrata, s lijeve strane od glavnog prolaza je otkriveno i popločenje od velikih kamenih blokova koji su datirani u prvu fazu antičkog bedema. Prvo se pomislilo da se radi o predrimskim ili ranocarskim kulama, ali potvrde za to nisu otkrivene. Istraživanja uz pločnik nisu donijela materijalne ostatke iz željeznog doba, a za tvrdnju o ranocarskoj kuli nema dovoljno elemenata. Taj je dio protumačen kao dio popločane podnice izvan antičkog areala ulaza u grad.³²⁹

Na jugozapadnoj strani oktogonalne kule je otkriven dio ranocarskog bedema koji po pravcu i načinu gradnje odgovara dijelu bedema kod „Dječjeg dispanzera“. Otkriveno je i njegovo unutarnje lice čime je moguće bilo određenje širine koja je 1,60 metara. U kasnoj antici se bedem s unutrašnje strane dodatno ojačao gradnjom novog zida širine 1,40 metara. Između te dvije zidne strukture je vidljiva razlika u tehnici gradnje i razini utemeljenja. Prislonjeni zid po čitav na samom nasipu i 0,60 metara je povišen u odnosu na nivo utemeljenja ranocarskog bedema. Ostaci fortifikacija na tom položaju pokazuju da su oktogonalne kule u odnosu na

³²⁶ Fadi, Ivo — Štefanac, Berislav. „Geneza grada na Trgu Petra Zoranića“, *Histria Antiqua*, 20/2011., str. 326.

³²⁷ Fadi — Štefanac, „Geneza“, 327.

³²⁸ Fadi — Štefanac, „Geneza“, 327.

³²⁹ Fadi — Štefanac, „Geneza“, 327.

bedem bile isturene prema van.³³⁰ Sui je prije pretpostavljao da je rije o bedemu 2 metra širine koji se spajao s oktogonálnom kulom po sredini njezine kvadratne osnove.³³¹

S jugoisto ne strane rimske kule su utvr ena dva paralelna zida gra ena u pravcu sjeverozapad-jugoistok. Ti su zidovi, sa dva manja popre na zida u 4. i 5. stolje u, inili vanjski propugnakul monumentalnim anti kim vratima s kraja 1. stolje a. Južni je zid izgra en malo ranije, tijekom 4. stolje a, a sjeverni ima nešto višu stopu i gra en je u nemarnijoj tehnici uslojavanja klesanaca, u 5. stolje u.³³² Popre ni se zid vezao na upravo spomenuti i izra en je na isti na in, ali sa velikom koli inom anti kih spolija. Spolije su pripadale anti kom ulazu koji je krajem 4. i u 5. stolje u bio dosta uništen. Novim pravcima ovih zidova je na injen vanjski propugnakul slabo ští enih anti kih vrata. Takvo obrambeno dvorište je bilo izvan kasnijih srednjovjekovnih vrata. Ostaci popre nih zidova na istoku nalazišta naslu uju da se i na suprotnoj strani nalazio sli an raspored, tvore i tako zatvorenu cjelinu propugnakula u obliku uglatog slova. To nažalost nije mogu e potvrditi jer se pretpostavljeni dio tog fortifikacijskog sustava nalazi ispod temelja stambene zgrade. Ulazni dio propugnakula tako er nije mogu e to no definirati jer su na tom dijelu podignuta srednjovjekovna vrata. Jugoisto ni dio propagnakula (ispred srednjovjekovnog bedema) nije u potpunosti istražen, ali su sa uvane temeljne stope i raspored tih zidova otvara mogu nost o postojanju kvadratnih kula koje su flankirale središnji ulaz obrambenog dvorišta. Put do kvadratne kule propugnakula je tako išao preko velike oktogonalne kule kroz uski prolaz zatvoren masivnim paralelnim zidovima.³³³

Istraživanja arheologa koja su provedena ispred rimske oktogonalne kule su tako er potvrdila da je nakon propugnakula u 6. stolje u izgra en kasnoanti ki bedem iji su ostaci vidljivi izme u ranocarskog i srednjovjekovnog bedema kod „Dje jeg dispanzera“. Te su zidine i tamo potvr ene u istom pravcu, a naslanjaju se na južni zid propugnakula. Omogu en je tada i uvid u tehniku gradnje i utvr ivanje širine zidina. Bedem je širine 2 i pol metra i izgra en u nemarnijoj tehnici uslojavanja kamenih klesanaca koji je vrlo sli an na inu gradnju ranije spomenutim kasnoanti kom oja anju utvr enom uz unutarnje lice ranocarskog bedema.³³⁴

Sui eva rekonstrukcija slavoluka je op eprihva ena. Pravac je ranocarskog zida bio centriran prema sredini južne oktogonalne kule, a duljina je njezine jugozapadne stranice

³³⁰ Fadi — Štefanac, „Geneza“, 327.

³³¹ Sui, „Obrambeni“, 121.

³³² Fadi — Štefanac, „Geneza“, 328.

³³³ Fadi — Štefanac, „Geneza“, 328.

³³⁴ Fadi — Štefanac, „Geneza“, 328.

određivala širinu zidina.³³⁵ Nedavno su otkriveni ostaci arhitekture duž južnog ruba trga koji potvrđuju malo drugačiju situaciju. U već spomenutim istraživanjima, nakon istraživanja južne kule, njezine jugozapadne strane, otkriveni su tragovi ranocarskog gradskog zida, tj. njegovog spoja s kulom koji prije nije bio registriran. To je mali dio zida, ali dovoljan za ispravak pretpostavljenog položaja ranocarske crte sa sredine na sam ugao jugozapadne strane oktogona. Taj novi segment ranocarskog zida se nadovezuje na već i cjelovitije sačuvan dio ranocarskih zidina u blizini Trga Petra Zoranića koji je otkriven 50-ih godina uslijed istraživanja dvorišta „Dječjeg dispanzera“. Taj novootkriveni dio zida iz ranog Carstva, uz oktogonalnu kulu ima spojanje u obliku zidanog podebljanja kasnoantičkog podrijetla, izravno naslonjenog na unutarnje lice starijeg zida i tvori obrambeni pojas širine 3 metra. Ta nadogradnja iz kasne antike se tumači kao ojačavanje zidova i čitavog spleta kasnoantičkih fortifikacijskih zidina pred glavnim kopnenim ulazom u grad.³³⁶ Ranocarske zidine nisu imale propugnakule, zidinama opasane prostore ispred ulaza u grad koje su služile za odbijanje napadača. Njihova bi pozicija odgovarala unutrašnjoj strani gradskih vrata.³³⁷ U slučaju slavloluka u odnosu na oktogonalne kule, pristup je bio ublažen. U vremenu izgradnje, stvarne potrebe za ojačanjem i što boljom obranom još o čemu nije bilo.

Prve velike izgradnje započele su u kasnoj antici. Dokaz za to su kasnoantičke konstrukcije na širem prostoru Trga, a dovodi ih se u vezi s izgradnjom propugnakula. Na južnoj strani trga otkrivena dva paralelna zida, okomito postavljena prema jugoistoku oktogonalne kule, međusobno udaljena 1,5 metara. Riječ je o dvjema uzastopnim fazama ojačavanja ulaza u grad u 4. stoljeću. Tom vremenu pripada i južni zid i zid iz 5. stoljeća, a datira se na temelju grublje tehnike gradnje, već otkriveni spolija i višoj temeljnoj stopi sjevernog zida.³³⁸ Izgradnja u 12. i 13. stoljeću je djelomično uništila stariju fortifikacijsku arhitekturu što se vidi u nastavku sjevernog kasnoantičkog zida. Njegova je linija presječena u srednjovjekovnom romaničkom pojasu zidina pod kojim se nalaze kasnoantičke strukture u nastavku sjevernog kasnoantičkog zida i tako tvori nedefinirano pravokutno proširenje, moguće propugnakula ili sličnog obrambenog elementa. (Slika 82.)³³⁹

I po sredini vanjske strane južnog kasnoantičkog zida iz 4. stoljeća je otkriven manji dio kasnoantičkog zida iz 6. stoljeća. On se pod kutom od 90 stupnjeva nadovezuje na stariju

³³⁵ Sui, „Obrambeni“, 537.

³³⁶ Jovi, „Jugoistočni“, 86.

³³⁷ Sui, „Obrambeni“, 541.

³³⁸ Jovi, „Jugoistočni“, 87.

³³⁹ Jovi, „Jugoistočni“, 87.

gradnju što govori o poštivanju već utemeljenih struktura. Pravac i dimenzije tog segmenta zidina iz 6. stoljeća upućuju na obližnji kasnoantički zid srodnih odlika. Sa sjeverozapadne strane tog srednjovjekovnog zida s kulom, na udaljenosti od 2,5 do 3 metra su pronađeni 1953. godine ostaci starijeg obrambenog gradskog zida. U cijelosti je izgrađen od rimskih spolija, kamenih žljebova rimskog akvadukta dužine 1,45, širine 0,38 i visine 0,17 metara koji u kasnoj antici prestaje funkcionirati.³⁴⁰

Sa uvane kasnoantičke zidine su otkrivene tijekom istraživanja dvorišta Pomorske škole, tadašnje vojarnje. Ta istraživanja su prethodila istraživanju „Dje ječ dispanzera“. Istraživanja su bila ograničena izgrađenost u prostora. Tamo su otkriveni dijelovi obrambenih zidina dviju različitih razvojnih faza u razmaku od 4 metra (Slika 69.). Vanjski je zid pripadao potezu srednjovjekovnog romaničkog zida, a unutarnji, koji je građen grubljom tehnikom, je pripadao kasnoantičkom utvrđenju.³⁴¹ S obzirom da su i jedan i drugi zid izgrađeni na visokom nasipu, visinska razlika između njihovih temeljnih linija je velika. I jedan i drugi skreću prema jugoistoku i gube se ispod novog obrambenog bedema iz 1548. godine. Taj bedem ima ugrađenu spomen-ploču u završetku gradnje i na njoj je navedena godina pa ga je lako datirati.³⁴² U vrijeme istraživanja, njegova interpretacija nije bila moguća, ali noviji rezultati na prostoru „Dje ječ dispanzera“, su upotpunili i rasvijetlili razvojne faze (Slika 65). U dvorištu škole nisu bili uočeni ostaci ranocarskih zidina. Njihov pravocrtni tok prema jugoistoku je pretpostavljen na temelju situacije pred dispanzerom gdje je svaka nova faza zidina s određenim prostornim razmakom pratila liniju prethodne faze: kasnoantička ranocarsku, a ranosrednjovjekovna kasnoantičku.³⁴³ Prostor dvorišta škole je istražen 2003. te su potvrđeni i nadopunjeni rezultati iz 50-ih godina. Kraj južnog zida škole su otkriveni tragovi kasnoantičkih zidina koji se mogu povezati s poznatim segmentom iz istog razdoblja. To otkriće predstavlja nastavak poteza ranocarskih zidina čiji tragovi do tada nisu bili uočeni južnije do Ulice Ante Kuzmanića. Ta ulica se nalazi na pravcu rimskog dekumana koji je južnu stranu foruma povezivao s južnim gradskim vratima na jugoistočnim zidinama. U produžetku tog pravca u 16. stoljeću se grade Kopnena vrata.³⁴⁴ Tim zidinama nedostaje vanjsko lice građeno bunjastim blokovima. Odgovarajući blokovi su pronađeni u temeljima jedne prostorije unutar mletačkih zidina duž rubnog istočnog dijela dvorišta.³⁴⁵ Najveći i najbolje očuvan dio ranocarskih zidina se nalazi

³⁴⁰ Sui, *Antički*, 198.

³⁴¹ Sui, „Novija“, 22.

³⁴² Petricioli, „Rezultati“, 28.

³⁴³ Sui, „Obrambeni“, 538.

³⁴⁴ Jović, „Jugoistočni“, 88.

³⁴⁵ Jović, „Jugoistočni“, 88.

blizu „Dje jeg dispanzera“. Zid je građen rustičnom tehnikom *opus quadratum* i sadrži gradska vrata koja su u blizini izvornog zida visine do 2 metra. Gornji dio vrata je imao polukružno dovođenje. U donjem se dijelu vidi dvostruki prag. Širina je starijeg praga 4,20 metra, a mlađeg 3,80 metra (Slika 68).³⁴⁶

Porta media, rimski naziv vrata koji se nalazi na epigrafskom spomeniku te je sekundarno upotrijebljen u blizini crkve sv. Lovre, se dovodi u vezu sa ranocarskim vratima. Ona su u odnosu na glavna gradska vrata i položaj manjih ranocarskih vrata na južnoj strani, na mjestu središnjeg položaja.³⁴⁷ Natpis kaže da se ta vrata nalaze na drugom gradskom vikusu i ime je potvrđeno rimski na inozemstvu četvrti nazivom gradskih vrata. Natpis donosi i podatke u kojemu je navedena šira podjela jugoistočnog prostora grada na najmanje dva vikusa, gradske četvrti.³⁴⁸

Na vanjskoj strani zida iz ranog Carstva, oko 7 metara udaljenosti, nalazi se kasnoantički zid izgrađen od spolija. Na skoro istoj udaljenosti od njegovog vanjskog lica se pruža linija kasnosrednjovjekovnih zidina. Kameni žljebovi su vjerojatno pripadali akveduktu Biba-Jader. To je najduži rimski vodovod u Dalmaciji. Prema količini spolija, smatra se da se mjesto presjeka akvedukta i kopnenog gradskog zida nalazilo sjeveroistočno od današnjih Kopnenih vrata.³⁴⁹

Na južnom dijelu kasnoantičkog zida se nalazi otvor u obliku pravokutnika, nalik grubo izvedenim vratima. Funkcija mu nije povezana s ranocarskim vratima koja su se nalazila u blizini. U kasnoj antici taj pravac komunikacija opada. To je rimski dekuman koji je povezivao *Porta media* s jugoistočnom stranom foruma i on se zatrpava gradnjom. Uličin pravac, u nastavku južnih ranocarskih vrata ostaje u funkciji sve do danas.³⁵⁰

70-ih godina je pokrenuto uređenje jugozapadnog dijela jezgre, šireg prostora Citadele koja je nekoliko puta bila pregrađivana (Slika 71). Istraživanja na tom prostoru su otkrila naznake o položaju i stanju zidova od starog do novog vijeka. Ostaci zidova iz antike su uočeni na tri mjesta. Pred zapadnim zidom Citadele je otkriven zid koji slijedi tok posljednjeg karda na istoku grada, a građevina kojoj je pripadao je vjerojatno bila dijelom ulice.³⁵¹ Na drugom

³⁴⁶ Sui, „Novija“, 23.

³⁴⁷ Sui, Mate. „Izvještaj o arheološkim iskapanjima u Zadru“, *Ljetopis JAZU*, 55, Zagreb, 1949., str. 214.-216.

³⁴⁸ Jovi, „Jugoistočni“, 88.

³⁴⁹ Sui, „Novija“, 26.

³⁵⁰ Jovi, „Jugoistočni“, 89.

³⁵¹ Petricioli, „Novi“, 190.

mjestu, pred ulazom u kulu su uo eni ostaci zida u okomitom položaju prema zidu s prve lokacije. U samom dvorištu Citadele su otkrivene prostorije, podovi i zidovi luksuzno opremljene rimske ku e.³⁵² Na tom području nisu otkriveni nastavci ranocarskih zidina. Me utim, zidovi stambene arhitekture odgovaraju temeljnim pravcima prostorne organizacije unutar gradskih zidina, pravcima karda i dekumana. Taj je dio grada vjerojatno bio sastavni dio planske podjele urbanog prostora. To podrazumijeva obuhva enost gradskim zidom, što pravac ranocarskih zidina smješta duž vanjske strane otkrivene ranocarske arhitekture.³⁵³ On se ne poklapa s linijom karda. Me usobno se nalaze u blagom otklonu koji je stvorio klinasti prostor, už i prema sjeveru, a širi prema jugu (Slika 79).³⁵⁴

Po etkom ranog srednjeg vijeka se gubi stambena karakteristika u južnom dijelu (Slika 72; Slika 73). Zapo ela je tada reorganizacija u obrambene svrhe. Vrhunac tih pothvata je izgradnja glavne srednjovjekovne obrambene utvrde. Nad dijelom rimske ku e u kasnoj je antici podignuta nova zgrada s nekoliko prostorija iju to nu namjenu zasada nije mogu e zaklju iti. Jedino se pouzdano zna da nije bila stambenog karaktera radi vremena nastanka i paralelnih redova utvr ivanja zidina na širem potezu jugoisto nog obrambenog poteza.³⁵⁵

Po sredini poda koji je ukrašen mozaikom se proteže linija ranosrednjovjekovnih zidina (Slika 76.). Gra ene su od spolija iz antike, od kvadratnih blokova korištenih u gradnji ranocarskih zidina (Slika 84.).³⁵⁶ Nekoliko metara izvan ranosrednjovjekovnih zidina u dvorištu Citadele se nalaze i ostaci mla eg sloja srednjovjekovnih zidina iz 12. stolje a.³⁵⁷ Zid je bio sa uvan u visini 8 metara i širini 90 cm, a povrh njega je tekla šetnica branjena kruništem. Nadogra ivan je u 13. stolje u. U produžetku prema morskoj strani je izgra ena kula u obliku trapeza koja je o uvana u kasnijim pregradnjama i proširenjima utvrde brane i njezin južni ugao. Rekonstrukciju su omogu ili nalazi izvornih zidova na isto noj strani i na dijelu južne strane utvrde, a istoj fazi gradnje pripadaju i manji ostaci zidova na zapadu.³⁵⁸ Blizu sjevernog zida Citadele otkriven je spoj gradskog zida i utvrde, a istom obrambenom potezu pripadaju

³⁵² Veži , Pavuša. „Rezultati istraživanja u prostoru Citadele u Zadru“, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 16, Zagreb, 1990., str. 8.

³⁵³ Veži , „Rezultati“, 11-12.

³⁵⁴ Jovi , „Jugoisto ni“, 90.

³⁵⁵ Jovi , „Jugoisto ni“, 90.

³⁵⁶ Veži , „Rezultati“, 12.

³⁵⁷ Veži , „Rezultati“, 13-14.

³⁵⁸ Petricioli, „Novi“, 196.

ve spomenuti ostaci ranosrednjovjekovnog i kasnosrednjovjekovnog zida iz dvorišta Pomorske škole.³⁵⁹

Na sjeverozapadu su pronađeni ostaci jedne od dviju četvrtastih kula koje su flankirale Biskupova vrata, zajedno s ostacima tih vrata. Petricioli navodi da je Brunelli rekao kako je fotografija tih vrata i dvaju kula nestala da bi ju kasnije publicirao. Na njoj se vide dvije kule i između njih zazidana vrata predsveta lukom. Te dvije kule pokazuju antičku tehniku zidanja, a to je i pronađeno na ostacima jedne od njih. Tog je mišljenja bio i Ivan Lucić.³⁶⁰ Sjeverozapadno od tih kula zidovi imaju drugačiji karakter jer se litice okomito dižu na more. Zid je na tom dijelu udubio liticu. Za njegovu su gradnju korišteni ostaci antičkih zgrada koje su bile sagrađene na litici.³⁶¹ Jedna prostorija s apsidom uvjetovala je manji lom na zidu. Sjevernije, od Porta Beccaria unutar srednjovjekovnog zida pronađen je stariji zid jednak onome iz peterokutne kule na jugoistoku. Treba ga datirati u rani srednji vijek. Njega blizu loma kod apside pokriva srednjovjekovni zid.³⁶²

Upotreba sekundarnog materijala i spolija je obilježila kasnoantičko i ranosrednjovjekovno graditeljsko razdoblje. Posebno se to odnosi na izgradnju zidina. Bedem iz kasne antike, to nije 6. stoljeća, pronađen pored „Dječjeg dispanzera“ je građen od žljebova koji su bili dio rimskog akvedukta.³⁶³ Nije bilo pravila pri odabiru građevinskog materijala, arhitektonskih elemenata, stupova, kapitela, greda, nadgrobnih spomenika, čak i amfora; sve se iskorištavalo.³⁶⁴ Sve je bilo od koristi u tako nemirnim vremenima kada je obrana bila primarna zadatak stanovništva.

Za srednjovjekovna zdanja u Zadru se naveliko koristi kamena građevina s antičkih ruševina, pa i cijeli arhitektonski elementi poput stupova i kapitela. U više se slučajeva uočava i simboličko korištenje antičkih spolija. Antički fragmenti i preživjeli spomenici u srednjovjekovnom Zadru su pragmatični u odnosu prema spolijama. Ili ih se potpuno negira ili se vide različiti modeli uvažavanja i prisvajanja.³⁶⁵ Ne treba navesti sve spolije nego samo one koji su povezani s bedemima grada. Najviše je spolija natpisi u crkvama, njih ostavljam po strani.

³⁵⁹ Petricioli, „Novi“, 194.

³⁶⁰ Petricioli, „Rezultati“, 33.

³⁶¹ Petricioli, „Rezultati“, 33.

³⁶² Petricioli, „Rezultati“, 33.

³⁶³ Suić, *Antički*, 352.

³⁶⁴ Jović Gazić, „Razvoj“, 189.

³⁶⁵ Babić, Ivo. „Antičke starine u srednjovjekovnom Zadru“, *Zbornik Dana Cvitka Fiskovića II, Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske*, Zagreb, Institut za povijest umjetnosti: Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta, 2008., str. 427.

Od kasne antike, gradnja ili obnova bedema je jedno od najvećih postignuća u životu grada u antici, srednjem i novom vijeku. Za gradnju istih se koristi gradnja iz starijih zdanja uključujući i grobne spomenike. Kasnoantički je isto ni bedem Zadra sazidan od starije gradnje. U njemu se vide ulomci različitog podrijetla, uključujući i stele.³⁶⁶ Kameni su blokovi pronađeni uz crkvu sv. Marije Stomorice i podrijetlom su s antičkih bedema, a bili su uzidani u srednjovjekovne zidine.

Jedan od preživjelih in situ stupova je doživio resemantizaciju te je služio kao stup sramote uz koji su se vezali prijestupnici. Na vrh mu je dodana srednjovjekovna skulptura koja prikazuje grifona. U donjem dijelu stupa, na dohvata ruke, pričvršćena je mramorna ploča koja je služila za isticanje proglasa. Ta je ploča spolija isklesana od prokoneškog mramora, a doživjela je višestruke semantičke pomake.³⁶⁷ Ona je izvorno bila dio sarkofaga ukrašenog arkadnim motivima (3./4. st.), a tijekom ranog srednjeg vijeka su u polje unutar arkada uklesani križ, stabalca i cvjetovi (zvijezde). Moguće je da je prije nego je ukomponirana na stup bila oltarna pregrada.³⁶⁸

Treba navesti još jedan antički mramorni stup na kojemu je bio uklesan križ uz koji teče natpis pisan latinskim slovima, ali je izrečen u novogotikom obliku s posvetom Gabrijelu i Mihovilu. Stup se vjerojatno nalazio u crkvi, ali je u 16. stoljeću završio kao kamena gradnja u bastionu Citadelle. 1905. godine je otkriven prilikom rušenja zidina jugoistočnog djela grada.³⁶⁹

Poznati slavluk koji je dala podignuti Melia Anania na spomen svoga muža je također iskorišten kao spolija. Ona je dala platiti popločenje tržnice-emporija, a na slavluk je dala podignuti skulpture. Slavluk je 1434. godine popravio opast samostana sv. Krševana, Petar Kršava, sin Kreše, osoba oko koje se okupljao prvi zadarski humanistički krug.³⁷⁰ U 15. stoljeću je Cirijak iz Ankone na slavluku vidio skulpture koje prikazuju tritone. On se vidi i na maketi grada koja se čuva u Veneciji. Slavluk se nalazio uz ogradni zid samostana sv. Krševana. Konačno, ostaci slavluka su ugrađeni na unutrašnjoj strani Morskih vrata kroz koja se prilazi u gradsku luku. Ta su vrata sagrađena 1573. kao spomen na Lepansku bitku.³⁷¹ Ostaci rimskog

³⁶⁶ Babić, „Antičke“, 527.

³⁶⁷ Babić, „Antičke“, 528.

³⁶⁸ Babić, „Antičke“, 529.

³⁶⁹ Babić, „Antičke“, 532.

³⁷⁰ Babić, „Antičke“, 529.

³⁷¹ Babić, „Antičke“, 529.

slavoluka su bili pogodni za inkorporiranje u gradska vrata koja su i koncipirana poput slavoluka što je bilo esto u rimsko doba.³⁷²

Gradnja bedema u 16. stolje u, intenzivna izgradnja unutar njegove jezgre u 19. stolje u i bombardiranje u Drugom svjetskom ratu, znatno su oštetili njegove srednjovjekovne spomenike. Ostalo je par uskih ulica, srednjovjekovnih crkava i mali dio srednjovjekovnih zidina s „Kapetanovom“ kulom.³⁷³

Kako bi se što bolje rekonstruirao njegov izgled, uz arheološke ostatke potrebno je vidjeti i arhivsku gra u. Posebno su vrijedni stari crteži, oni iz 16. stolje a, kada su se po ele graditi nove fortifikacije u gradu. Uz one zamišljene, projektanti su zabilježili i postoje e.

Maketa Zadra koja se nalazi u Pomorskom muzeju u Veneciji pokazuje ve i dio srednjovjekovnog fortifikacijskog pojasa. Izra ena je veoma precizno u tri dimenzije (Slika 77; Slika 93). Na maketi je ozna ena oznaka obrambenog zida srednjovjekovnog predgra a Varoša koji je nestao potkraj 16. stolje a.³⁷⁴ Spomenuti treba i nacrt u mleta kom muzeju Museo Correr velikog obrambenog pojasa oko grada i preko luke koji se pripisuje Sforzi Pallavicinu (Slika 94). Nije kvalitetno izra en kao maketa, ali je u nekim segmentima nadopunjuje.³⁷⁵ Idu i je tlocrt grada u biblioteci Marciana u Veneciji koji se datira oko 1570. On ima ozna en perimetar srednjovjekovnog zida i neznatno se razlikuje od dva spomenuta prikaza. Zapadni ugao grada nije tako oštrog oblika, a isto na vrata sv. Dimitrija, pored dviju ozna enih kula, od kojih je jedna utvr ena istraživanjima, nacrtana je još jedna u lomu linije zida prema luci.³⁷⁶ Izme u vrata sv. Krševana i vrata Arsenala su ozna ena i mala vrata srednjovjekovne klaonice (Porta Beccaria), a pored njih malena kula. Na navedena tri prikaza nedostaju podaci o jugoisto noj fasadi zida koja ima ostatke iz ranog srednjeg vijeka.³⁷⁷

Petricioli navodi još tri crteža s kojima se relativno nedavno upoznao. Prvi je prikaz Zadra u rukopisnom djelu Konrada von Grunemberga u dvije varijante iz 1486., plan Zadra iz okolice u Be kom Ratnom arhivu i plan, tako er u dvije varijante, koji se uva u Torinu.

³⁷² Babi , „Anti ke“, 530.

³⁷³ Petricioli, Ivo. „Istraživanja srednjovjekovnog lika grada“, u: *Umjetni ka baština Zadra*, Zagreb:Matica hrvatska, 2005., str. 37.

³⁷⁴ Petricioli, Ivo. „Maketa Zadra u pomorskom muzeju Venecije“, *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru II*, 1967.-57., str. 101-124.

³⁷⁵ Petricioli, „Istraživanja“, 37.

³⁷⁶ Petricioli, „Istraživanja“, 40.

³⁷⁷ Petricioli, „Istraživanja“, 40.

Grunembergov je prikaz objavljen s ostalim prikazima dalmatinskih gradova. Na prvi pogled čini se da niti jedan primjerak nema ništa zajedničko s pravim izgledom grada. Pri detaljnijem pogledu vide se pojedinosti koje su korisne za proučavanje. Primjerak koji se čuva u Gothi, prikazuje grad na poluotoku, s uskom uvalom, i u zadnjem se planu ista je poluotok Puntamika. Pogled je na grad s jugozapada te je u prvome planu kaštel sv. Mihovila na Ugljanu. S te je strane detaljno prikazan obrambeni zid s karakterističnim kasnosrednjovjekovnim kruništem. Proporcije zidova ne odgovaraju stvarnosti. Izlomljeni tlocrt je dobro nacrtan. U središtu su gradska vrata flankirana dvjema kulama. Ta su vrata poznata kao Anđelova vrata, i s Poljane, kasnije tržnice vodila na morsko žalo gdje su se nalazile labele. U 16. stoljeću ta se vrata nazivaju Biskupska i sačuvana je njihova fotografija zajedno sa gradskim zidom prije nego su srušena 1874..³⁷⁸ Ostaci jedne od kula i dijelovi vrata su otkopani za vrijeme istraživanja Foruma 1963. godine. Lijevo od njih je lom koji formira široki dio usred kojega je peterokutna kula. Taj istaknuti dio i kula su izrađeni i na maketi iz Venecije i označeni na ova dva crteža. Krajem 16. stoljeća na tom je mjestu izgrađen Bastion sv. Frane. Desno od Anđelovih vrata je prikazan još jedan lom, na dijelu zida koji je okomit na pravac gradskog zida, vide se mala vrata što odgovara položaju Pusterle, Vrata Stomorice. Taj je dio zida otkopan 1966. godine i konzerviran.³⁷⁹ Iza tog zida je uoljiv visok stup s korintskim kapitelom na kojemu stoji skulptura grifona. Bio je to antički stup na Forumu, a kasnije je služio kao stup sramote.³⁸⁰

Na drugom primjeru istoga autora koji se čuva u Karlsruheu, Zadar nije prikazan na poluotoku, kaštel sv. Mihovila je postavljen u treći plan iza grada, na visokom brdu, a pred gradskim vratima nema brodogradilišta (Slika 92). I ovdje je nacrtan antički stup jednakog oblika kao u prvom primjerku (grifon je ovdje okrenut u stranu). Jednako su nacrtana Anđelova vrata i Pusterla.³⁸¹

Iako ova dva crteža ne pružaju dovoljno podataka, oni su svejedno dragocjeni. Ovdje navodim i dva drvoreza od kojih je jedna vrlo stiliziran i ne pruža ništa osim najosnovnijih podataka. Njega je izradio fra Noe Bianca i prikazuje opći izgled grada na poluotoku koji je opkoljen zidom s kruništem, jarkom i utvrdom prema kopnu.³⁸² Drugi je drvorez izradio Mateo Pagano i prikazuje samo konture i stilizirane dijelove grada; kaštel na ulazu u luku, odvojen od

³⁷⁸ Petricioli, „Maketa“, 115.

³⁷⁹ Petricioli, „Istraživanja“, 42.

³⁸⁰ Petricioli, „Istraživanja“, 43.

³⁸¹ Petricioli, „Istraživanja“, 43.

³⁸² Petricioli, „Istraživanja“, 43.

grada jarkom, „Kapetanovu“ kulu, obrambeni jarak i revelin prema kopnu te preko jarka predgrađe ograđeno prema luci i kopnu zidom s kruništem.³⁸³

Plan Zadra koji se čuva u Beču je kvalitetniji. Nacrtna je tintom i obojana akvarelom na papiru dimenzija 486x310 mm. Po dužini obuhvaća obalni prostor od Vela Dražanice do Fontane na Kolovarama, a po širini kopno sve do Ulice Stjepana Radića (odgovara pravcu jednog dekumana antičke centurijacije).³⁸⁴ Datacijski se smješta neposredno nakon izrade makete iz Venecije. Na njemu su precizno označeni putevi i estice te se može usporediti s katastarskim planovima zadarske periferije.

Prikaz površine od tvrđave Forte (Park Vladimira Nazora) do Fontane na Kolovarama, u usporedbi s maketom iz Venecije je veoma zanimljiv. Oznaka se putova i međuskih zidova estica, dvaju malih gatova nasuprot Forteu potpuno poklapa. Ovaj nacrt doduše pokazuje veće odmakle radove u utvrđenju grada, pa su neke estice i nestale u južnom dijelu, do obale kanala. Prikazana su i dva gata kojih nema na maketi, a pored njih piše da se kopa zemlja za nasipavanje utvrda.³⁸⁵ Obrambeni je zid Varoša samo naslućen u reljefu na maketi, a na ovome crtežu su sačuvani samo temelji. Prema luci on postoji i njegova je istočna kula povezana u poseban obrambeni pojas različito usmjerenih zidova. Nazivom *trancera*, ona je podizana uz korištenje postojećih kamene ograde. Navedeni je obrambeni pojas prikazan shematski na stiliziranom prikazu Zadra G. Camotija iz 1572.³⁸⁶ Na desnom rubu nacrtu su označena crtom dva zida. Radi se o ostacima dva vodovoda iz rimskog doba koji su u to vrijeme bili dobro sačuvani. Jedan je dovodio vodu iz vrela Botine kod sela Crnog sjeveroistočno od Zadra, a drugi s vrela kod Vrane.³⁸⁷ Vranski je prikazan trodimenzionalno, a botinski u plitkom reljefu i označen jednako kao kamene ograde. Kao i na maketi i ovdje su prikazane crkvice sv. Krševana i sv. Marka *de fontana*.³⁸⁸

I nacrt iz Torina je sačuvan u dvije kopije. Na jednoj je pored grada i Fortea prikazana i obala do Fontane, a na drugoj samo grad. Datira se nekoliko godina iza opisanog plana. Prikazana je na njemu klaonica pred Anđelovim vratima, sagrađena oko 1580. godine. Forte je u potpunosti izgrađen i označene su kuće za posadu. Nacrt je nastao radi projekta za pojačavanje

³⁸³ Petricioli, Ivo. „Ikonoografija Zadra do pada Mletačke Republike“, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, Zadar, XI-XII, 1965., str. 498.

³⁸⁴ Petricioli, „Istraživanja“, 44.

³⁸⁵ Petricioli, „Istraživanja“, 45.

³⁸⁶ Petricioli, „Istraživanja“, 46.

³⁸⁷ Petricioli, „Istraživanja“, 46.

³⁸⁸ Petricioli, „Istraživanja“, 46.

isto njih bedema. Na jednoj kopiji su nacrtani projektirani bedemi na nalijepljenom komadu papira, a na drugom crtežu su označeni crticama.³⁸⁹ Ovaj je prikaz bitan iz dva razloga: poznate su oznake još postoje tih srednjovjekovnih fortifikacija s jugoistočne strane grada i oko kaštela, i zbog nacрта crkvice sv. Krševana kod Fontane.³⁹⁰

Zadar je veoma dobar primjer urbane preobrazbe od kasne antike do ranog srednjeg vijeka. Prema Marasoviću, tri su najvažnije promjene koje su se dogodile u Zadru u ranom srednjem vijeku.³⁹¹ Prva od promjena se odnosi na podizanje razina antičkih ulica koja je rušila prvobitni grad i njegovo nasipavanje porušenom građom. Drugo je restrukturiranje insula koje su se povećale u širinu, a reducirane su poprečne ulice. Treća se promjena odnosi na morfologiju tada monocentričnog grada koji je pretvoren u bicentričan.³⁹² Intenzifikacija gradnje u Justinijanovo doba je uvjetovala i intenzivnije korištenje putova, a ono je prouzročilo i svakovrstan napredak gradova, a posebno Zadra kao središta.

Rezimirajući, razvoj zidina je započeo od najstarijeg zadarskog recinkta u 1. ili 2. stoljeću, poslije Krista kada je Zadar bio rimska kolonija. U ranom srednjem vijeku (9.-11.st.) je Zadar dobio novi pojas zidina, koje su bile sagrađene izvan antičke fortifikacijske mreže. U kasnom srednjem vijeku, 12. i 13. stoljeću, podižu se na novoj obrambenoj crti izvan ranosrednjovjekovnih zidina srednjovjekovne fortifikacije koje su pojačane na sjevernom i južnom uglu grada dvama zasebnim utvrđenjima; kaštelom i citadelom. U 16. stoljeću se izvan srednjovjekovnih utvrda podiže novi pojas fortifikacija s ukošenim bedemima, koji su karakteristični bastionima, koji imaju koncentraciju na sjeveroistoku i jugozapadu, a najviše izvan kopnenih vrata na jugoistočnoj strani.³⁹³

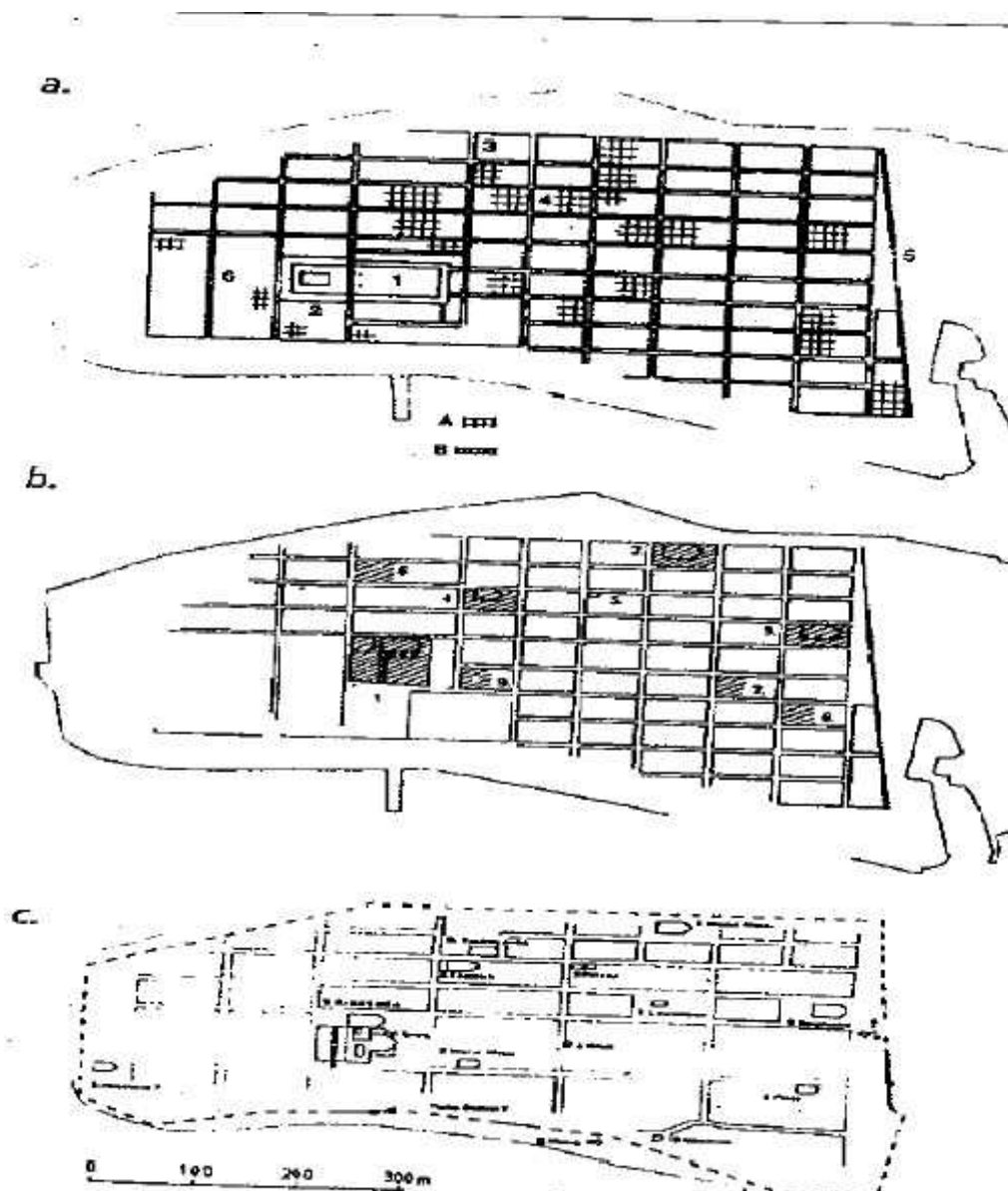
³⁸⁹ Petricioli, „Istraživanja“, 47.

³⁹⁰ Petricioli, „Istraživanja“, 47.

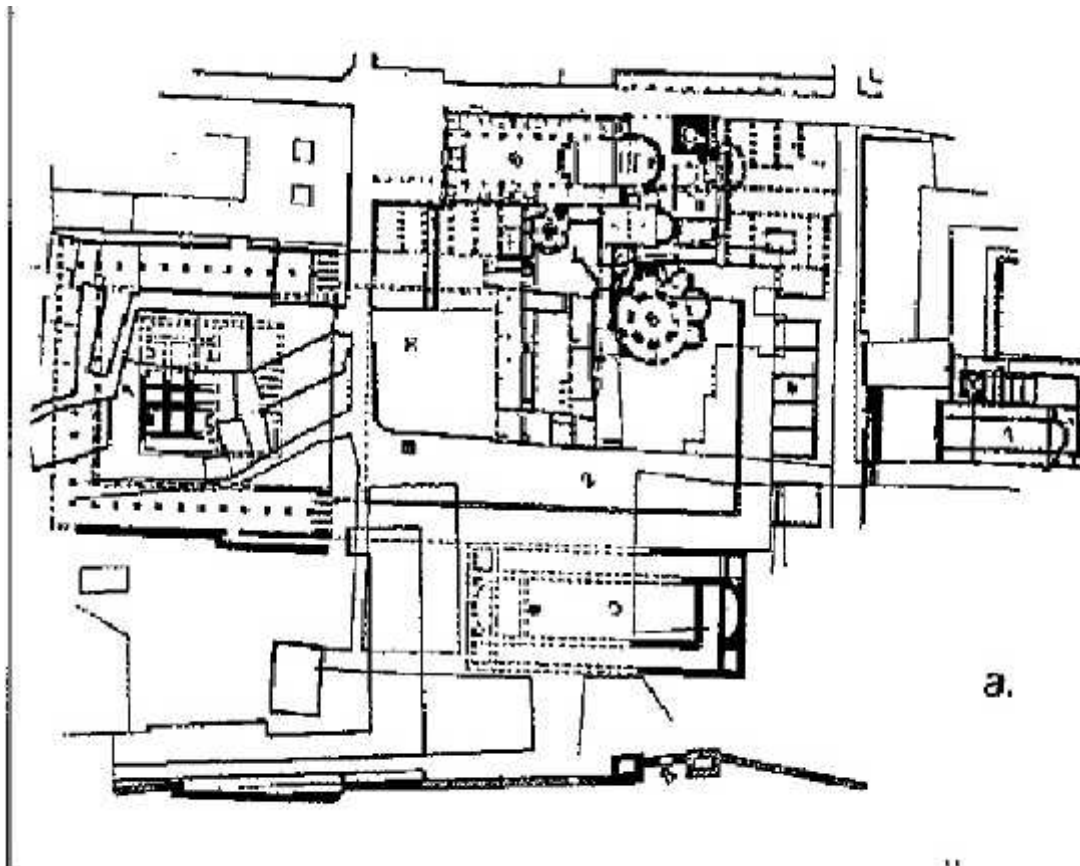
³⁹¹ Marasović, *Dalmatia I*, 113.

³⁹² Marasović, *Dalmatia I*, 113.

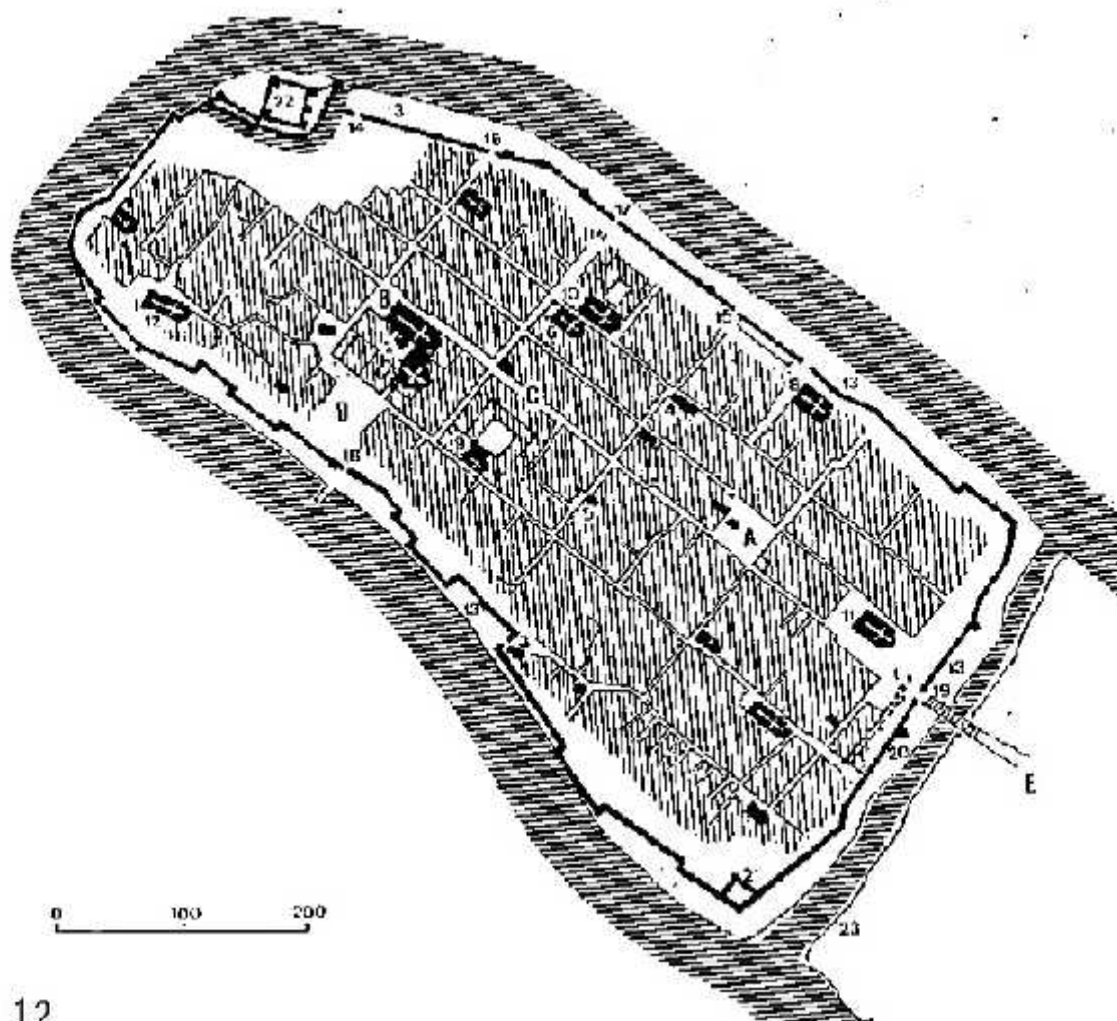
³⁹³ Marasović, *Dalmatia II*, 278.

Slika 62. Faze razvoja Zadra prema Petricioliju. (Preuzeto iz: Marasovi , 2009.)

Slika 63. Zadar u anti ko doba. (Preuzeto iz: Mili , 1995.)

12

Slika 64. Tlocrt Zadra. (Preuzeto iz: Mili , 1995.)

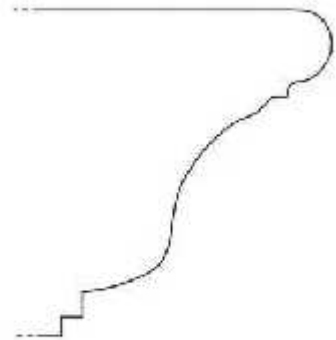
Slika 65. Ostatci gradskih zidina i anti ke, kasnoanti ke i ranosrednjovjekovne faze.
(Fotografija: Vedrana Jovi)

Slika 66. Trg Petra Zorani a, kasnoanti ki zidovi okomiti na ranocarsku liniju bedema.
(Fotografija: Vedrana Jovi)

a

b

Slika 67. A) Antička spolija ugrađena u prozor na istočnom dijelu Citadelle. B) presjek spolije (Preuzeto iz: Gusar, 2009.)

Slika 68. Segment kasnoantičkog gradskog zida pred zgradom „Dječjeg dispanzera“ s pogledom na pravokutni otvor i spolije od kojih je zid građen. (Preuzeto iz: Jović, 2010.)

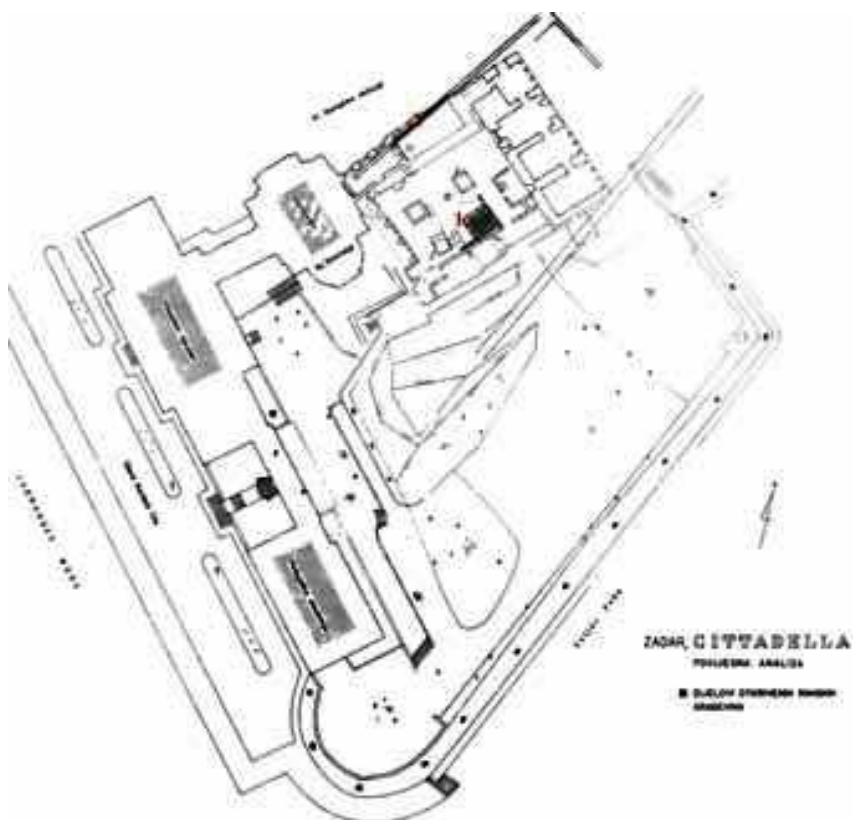
Slika 69. Dvorište Pomorske škole tijekom arheoloških istraživanja, ostaci dviju različitih razvojnih faza gradskih zidina. (Preuzeto iz: Petricioli, 1965.)

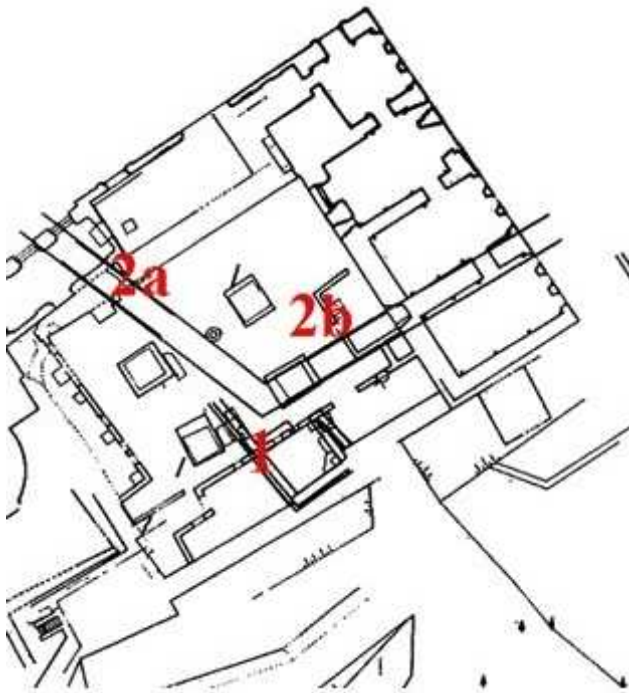
Slika 70. Epigrafski spomenik koji potvrđuje Augustovu munificijenciju u koloniji Jader. (Preuzeto iz: Jovi, 2010.)

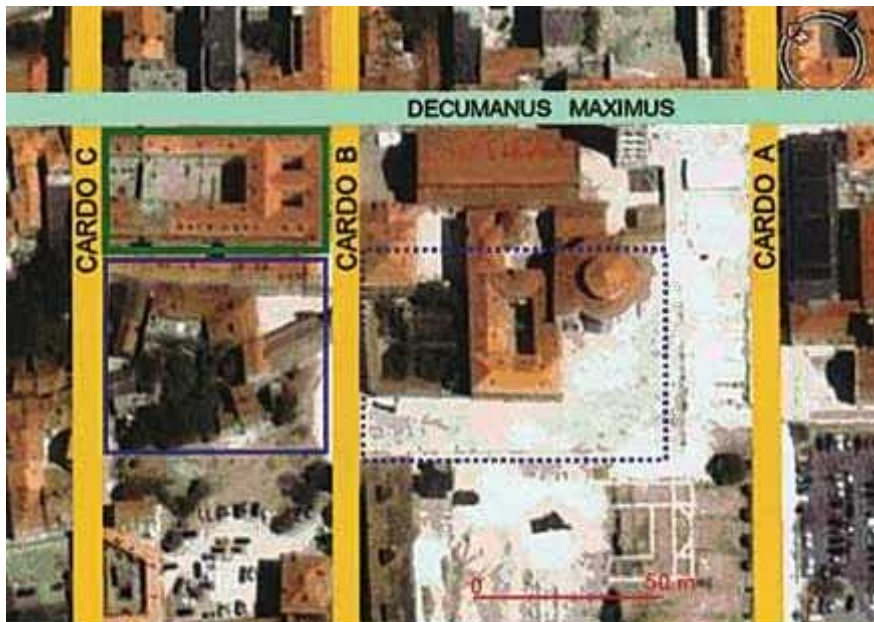
Slika 71. Stražnja strana jugoisto ne kule Citadele trapezoidna tlocrta, današnje stanje.
(Preuzeto iz: Jovi , 2010.)

Slika 72. Citadela, povijesni slojevi arhitekture: rana rimska faza (1 – ostatci vile; 2 – rimski zid, pretpostavljeno uli no lice gra evine na trasi rimskog kard); pretpostavljena linija ranocarskog bedema (Prema: Veži , 1990.)

Slika 73. Plan istražene arhitekture pod utvrdom: 1- kasnoantička gradnja; 2a, 2b – segmenti ranosrednjovjekovnog bedema (Prema: Veži, 1990.)

Slika 74. Zračni snimak šireg prostora Foruma (3), Kapitolijskog sjemeništa (2) i zgrade Bogoslovnog sjemeništa (1); CARDIO C – pravac karda duž željezničke linije Kapitolijskog sjemeništa (Preuzeto iz: Jović-Gazić, 2011.)

Slika 75. Središnji dio jugoisto nog prospekta zidina: I – srednji vijek; II – kasna antika; III – ranocarska faza; pretpostavljena situacija na prostoru dvorišta Pomorske škole: Ia – IIa – IIIa. (Preuzeto iz: Jovi - Gazi , 2011.)

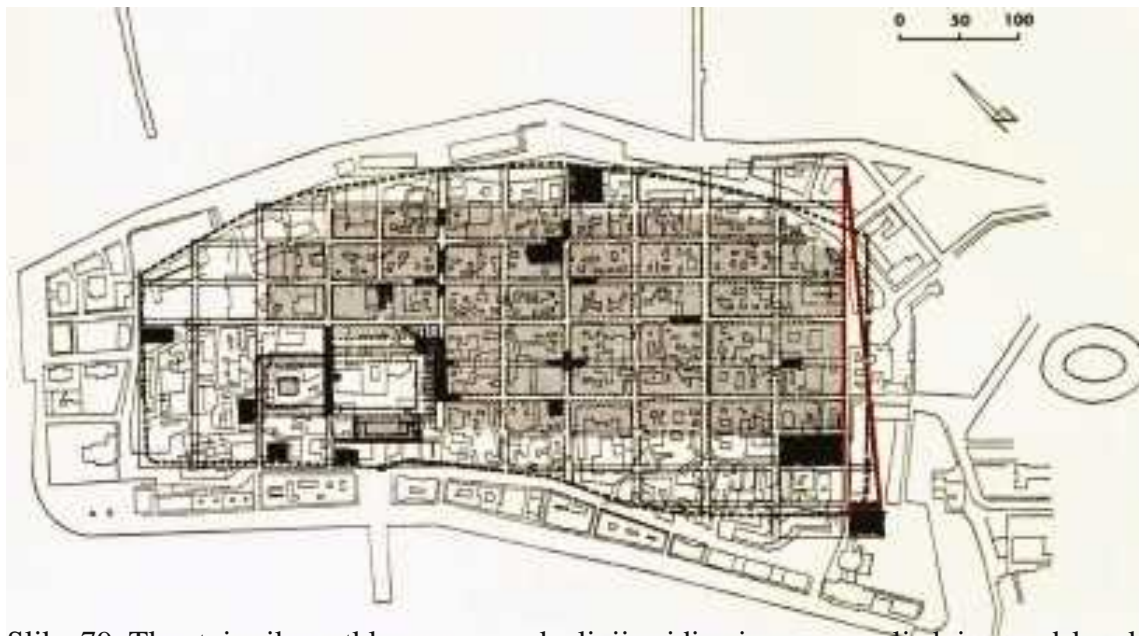
Slika 76. Unutrašnje dvorište utvrde Citadela za vrijeme istraživanja 1979. godine. (Preuzeto iz: Veži , 1990.)

Slika 77. Maketa Zadra u Museo Storico Navale u Veneciji, oko 1570.), detalj. (Preuzeto iz: Hilje, 2011.)

Slika 78. Novositraženi ostaci arhitekture na Trgu Petra Zoranića, razvojne faze: žuta= rano 1. stoljeće (ranocraski period); tamnožuta= kasno 1. stoljeće; lila= 4. stoljeće; crvena= 5. stoljeće; zelena= kraj 6. stoljeća; ljubičasta= 9.-10. stoljeće (?); plava= 12.-13. stoljeće. (Preuzeto iz: Fadić, 2007.)

Slika 79. Tlocrtni prikaz otklona ranocraske linije zidina i pravca posljednjeg gradskog karda. (Preuzeto iz: Suić, 2003.)

Slika 80. Paralelni kasnoanti ki zidovi okomito postavljeni na oktogonalnu kulu anti kih gradskih vrata. (Preuzeto iz: Jovi , 2010.)

Slika 81. Pogled na prag vrata iz ranocarskog perioda (iznad praga ostatci pločnika iz kraja 1. i početka 2. stoljeća). (Preuzeto iz: Fadi — Štefanac; 2011.)

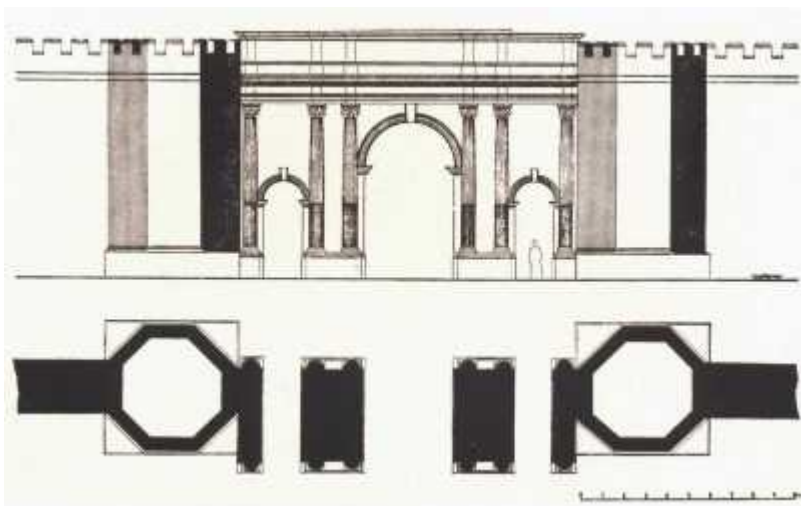
Slika 82. Pogled sa sjevera na ostatke rimske oktogonalne kule s bedemom. (Preuzeto iz: Fadi — Štefanac, 2011.)

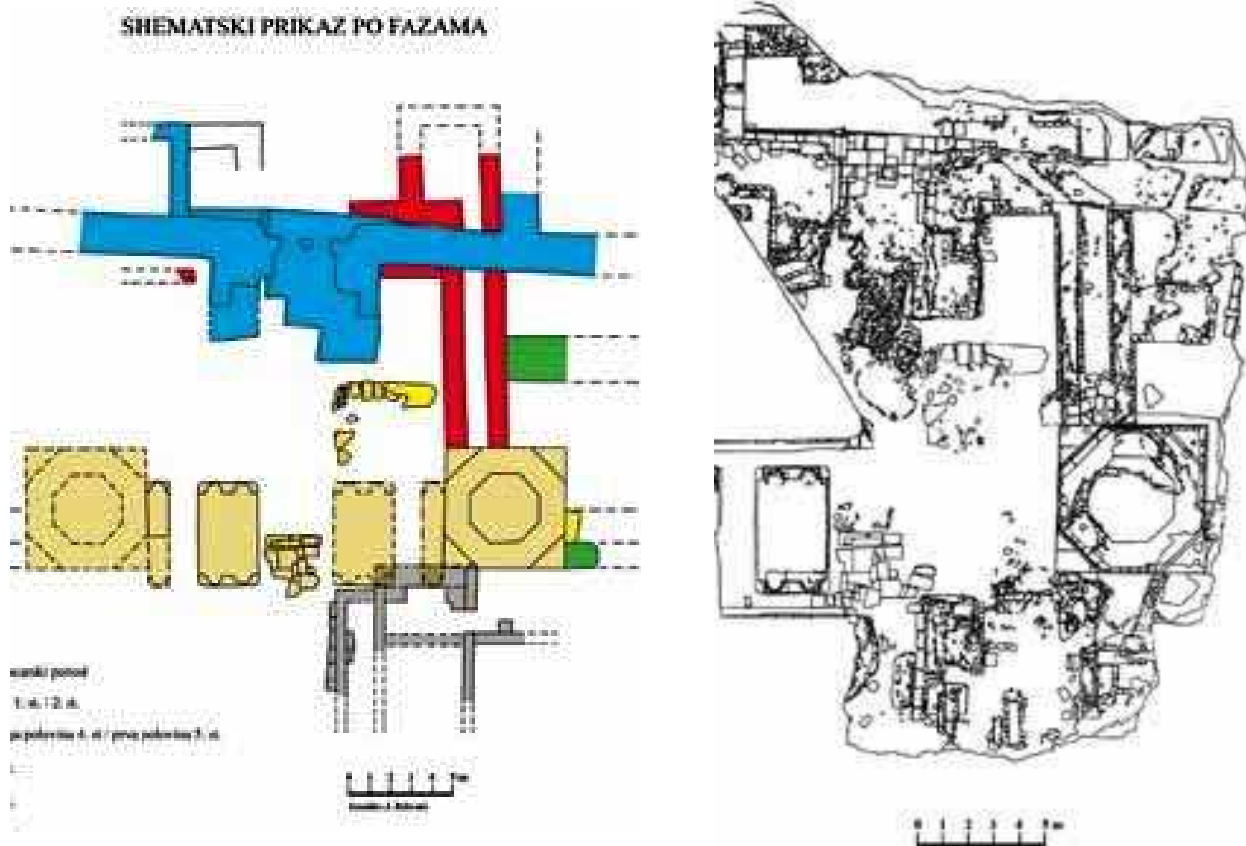
Slika 83. Produžetak kasnoanti ke zidne strukture prema vanjskoj strani obrambenog srednovjekovnog pojasa. (Preuzeto iz: Jovi , 2010.)

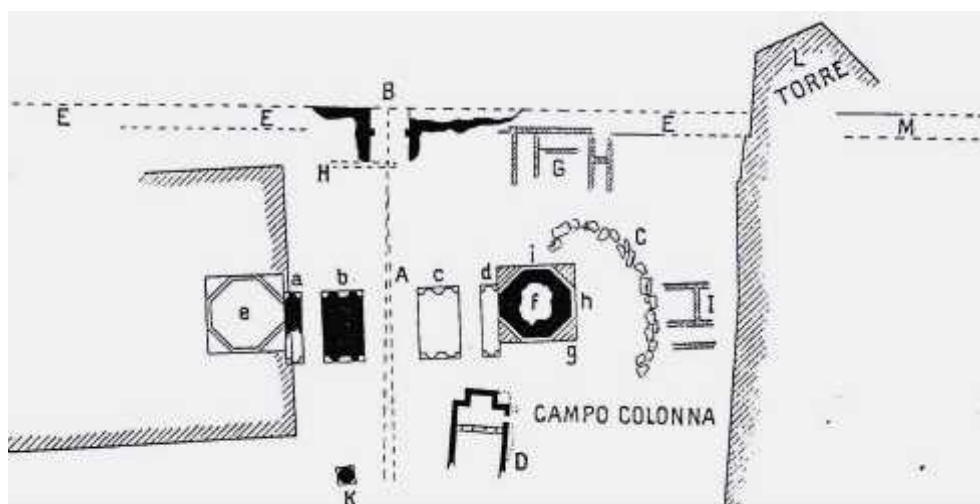
Slika 84. Ranocarski blokovi sekundarno upotrebljeni u izgradnji ranosrednjovjekovnog zida koji presjeca pod rimske luksuzne kuće na prostoru Citadele. (Preuzeto iz: Veži , 1990.)

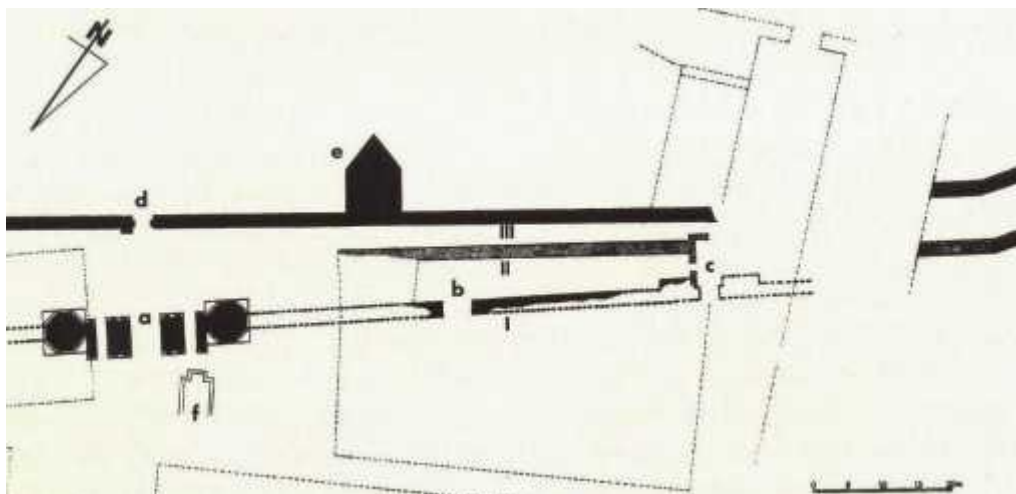
Slika 85. Rekonstrukcija slavloluka na ranocarskim gradskim vratima. (Preuzeto iz: Sui , 2003.)

Slika 86. Tlocrtni plan nakon arheoloških istraživanja 2007. godine (Izradio: M. Žab i); Shematski prikaz po fazama (Izradila: J. Belevski) (Preuzeto iz: Fadi — Štefanac, 2011.)

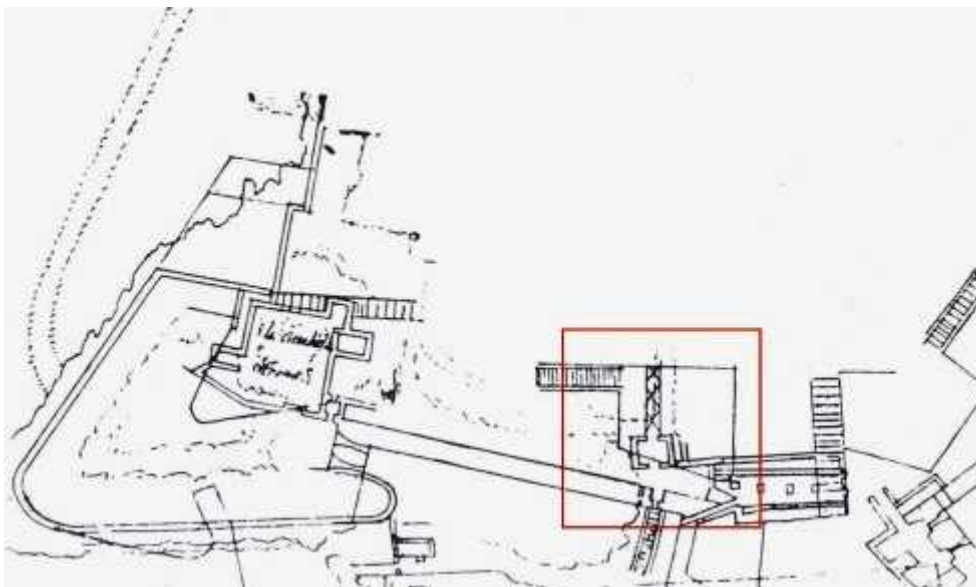
Slika 87. Trg Petra Zorani a u Zadru – tlocrt istražene arhitekture i fortifikacijskog sustava kroz stoljeća prema J. von Bersi, 1910. godine. (Preuzeto iz: Fadi — Štefanac, 2011.)

Slika 88. Središnji potez jugoisto nog dijela gradskih zidina. A) glavna gradska vrata sa slavlukom; B) srednja rimska vrata (Porta Media); C) posljednja u nizu rimska vrata na jugoisto nom potezu zidina; D) srednovjekovna gradska vrata; E) srednjovjekovna kula (Kapetanova kula); F) ranosrednjovjekovna (kasnoanti na) crkvice. (Preuzeto iz: Sui , 2003.)

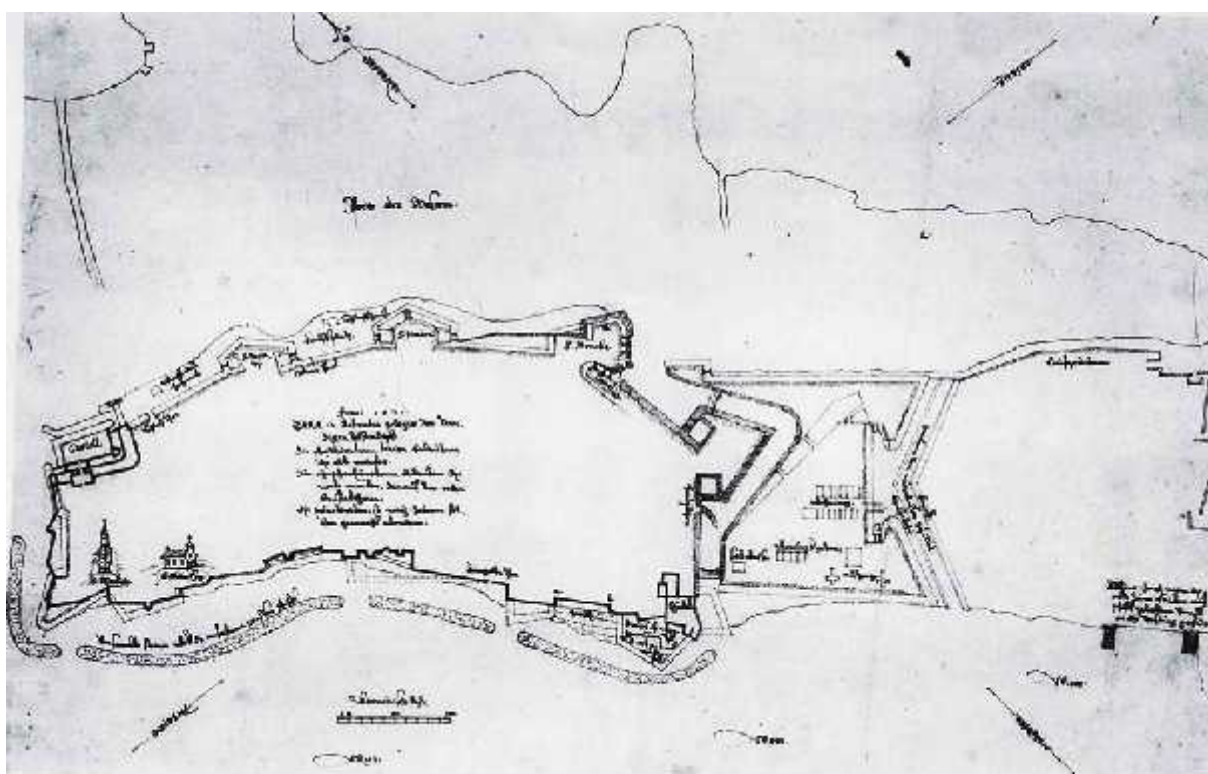
Slika 89. Stražnja strana Citadele. (Preuzeto iz: Jovi , 2010.)

Slika 98. Tlocrt Kopnenih vrata s ostacima starije fortifikacijske arhitekture. (Preuzeto iz: Petricoli, 1989.)

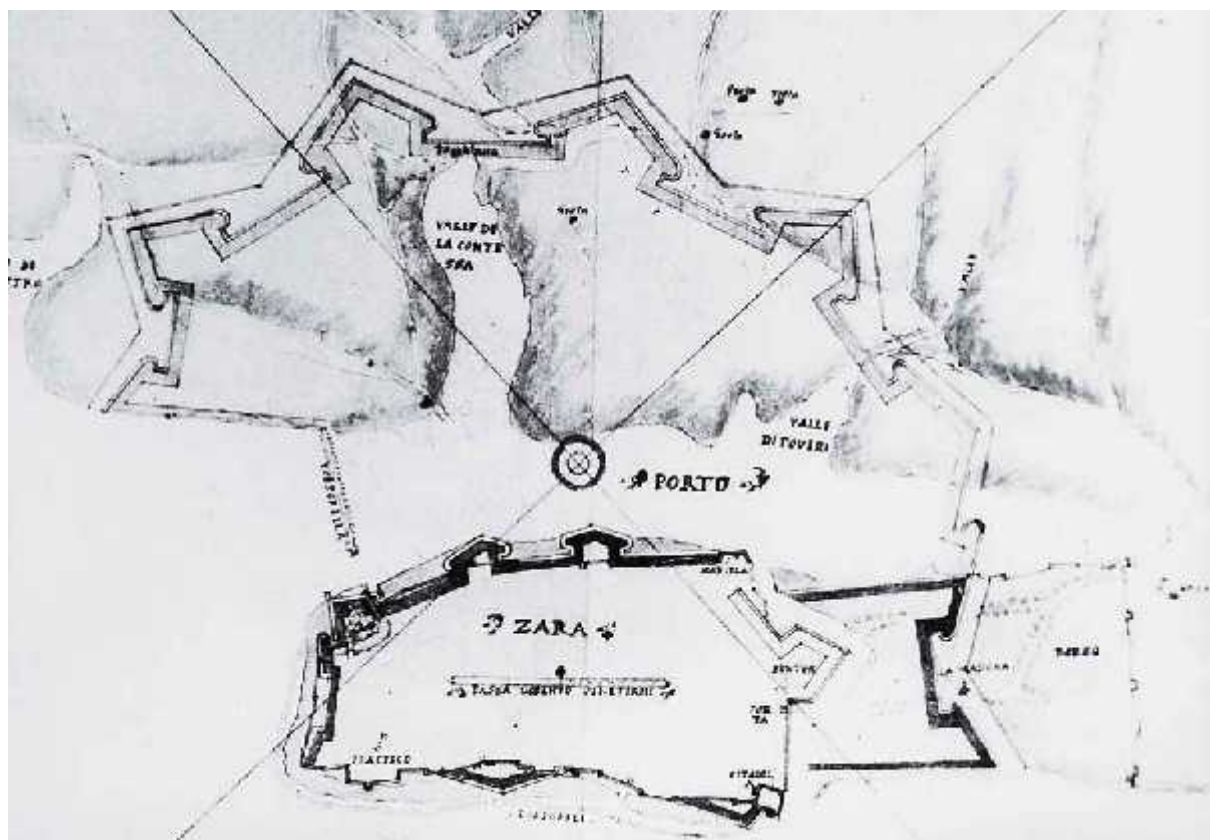
Slika 91. Trg Petra Zorani a u Zadru – pogled s juga na otkrivene ostatke anti kih i srednjovjekovnih fortifikacija. Stanje istraženosti nakon arheoloških istraživanja 2007. godine. (Preuzeto iz: Fadi — Štefanac, 2011.)

Slika 92. Zadar, 1571. godina (Generallandesarchiv, Karlsruhe). (Preuzeto iz: Žmega , 2003.)

Slika 93. Maketa Zadra u Museo Storico Navale u Veneciji, oko 1570. (Preuzeto iz: Hilje, 2011.)

Slika 94. Zadar, oko 1565. godine (Museo Correr, Venecija). (Preuzeto iz: Žmega , 2003.)

6. Split

Najpoznatiji primjer grada srednjovjekovne jezgre antičkog podrijetla, podignutog u luci, je Split. Za razliku od Zadra i Trogira, koji nasljeđuju topički kontinuitet, Split je nastao na prenesenom duhovnom nasljeđu i tradiciji života.³⁹⁴ On ne nastavlja tradiciju antičkog grada nego carske Dioklecijanove palače. Palača je bila preobražena u pravi grad već početkom ranog srednjeg vijeka, ali konačno preustrojena u razdoblju autonomne komune između 12. i 14. stoljeća.³⁹⁵ Ranosrednjovjekovni je grad zauzimao pravokutni prostor unutar palačinih zidina, dužine 210 i 180 metara širine, a ukupne površine oko 30 000 m² (Slika 98; Slika 104).³⁹⁶ Prostor povijesne jezgre je najuže središte grada. To je Dioklecijanova palača i srednjovjekovni stambeni blokovi koji ispunjavaju površinu iste veličine kao zapadno predgrađe. Antički i ranosrednjovjekovni sloj su veoma dobro vidljivi.³⁹⁷ Ranosrednjovjekovni je Split zauzimao površinu Dioklecijanove palače na istom dijelu povijesne jezgre Splita iz današnjeg doba. Okrenut je bio prema moru, i išao sredinom najveće južne uvale splitskog poluotoka. U blizini, na zapadu, u odnosu na Palaču, se razvijalo prvo ranosrednjovjekovno predgrađe. Kod proučavanja Splita je važan iz dva razloga: zbog preobražaja Palače u grad i zbog postupnog širenja, tj. preobrazbe ranijeg podgraja u gradsko područje. Split je bio naseljen stanovništvom druge antičke gradske jezgre, grada Salone. Stanovništvo Spalatuma se povezalo sa salonitanskim stanovništvom i osnovalo pravi grad sa gradskim institucijama među kojima je crkvena bila od posebne važnosti.

Istraživanjima i nalazima iz posljednjih godina, sve se jasnije može zaključiti kako je cijela površina Splitskog poluotoka već prije izgradnje careve palače bila ispunjena strukturama rimske civilizacije. S vremena na vrijeme su se pojavljivali materijalni tragovi koji su sve uvjerljivije potkrepljivali nov pogled na preddioklecijansku fazu Splitskog poluotoka. On je u blizini Epetija, Tragurija i metropole Salone – egzistirao kao križište važnih komunikacija, dodatno obogaćen s ladanjskim boravištima imunih patricija, nekropolama, barem nekoliko hramova, a vjerojatno i s nizom skromnijih svetišta.³⁹⁸ Promotrimo li se Split u prostornom kontekstu, moguće je zaključiti da okolnosti u kojima je oblikovano ovo naselje, nisu dodale važnost toliko platou Manuša, koliko najdubljem zaljevu južne strane poluotoka. Nedavna

³⁹⁴ Jović Gazić, „Razvoj grada“, 164.

³⁹⁵ Marasović, „Srednjovjekovni urbanizam“, 528.

³⁹⁶ Belamari, *Split*, 18.

³⁹⁷ Marasović, Tomislav. *Split u starohrvatsko doba*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996., str. 11.

³⁹⁸ Basić, Ivan. *Poleogeneza Splita na razmeđu kasne antike i ranog srednjeg vijeka*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, 2013., str. 28.

arheološka istraživanja obale pred južnim pročeljem Dioklecijanovog kompleksa otkrila su ostatke kamenog zida i betonske platforme koji su pripadali preddioklecijanskom ulaznom postrojenju na tom mjestu. To navodi na zaključak da se palača i svojim južnim dijelom oslonila na zadržane, otprije postojeće strukture.³⁹⁹

Potvrda vrstih lingvističkih i arheoloških dokaza da je rimskom vremenu prethodila ikakva spomena vrijedna grčka naseobina, osim ako se nije radilo o posve izoliranom ruralnom kompleksu, za to nema. Po svemu što je poznato, proizlazi da su jedini centri prije dolaska Rimljana, koji su dosegli razinu urbaniteta u Manijskom zaljevu bili Tragurij i Epetij, dok se *Spalatum* tu razinu steklo i tek u rimskom vremenu.⁴⁰⁰

Raspoloživi kasnoantički i ranosrednjovjekovni povijesni izvori govore malo ili ništa o debati koja se tiče izvornog naziva Dioklecijanove arhitekture u Splitu. Oni se, spominju i njegovu *villu* u Spalatu, usmjeravaju na posjed unutar kojega je ona službovala i trude se što jasnije opisati unutarnje odlike zdanja, naglašavaju njegove sadržajne djelove. Za samu arhitektonsku terminologiju ne donose nova saznanja. Navedeni su izvori korisniji za izučavanje organizacije prostora u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku nego za istraživanja arhitekture rimske carske palače u užem smislu riječi.⁴⁰¹ Najstariji spomen imena grada Splita je na Peutingerovoj tabli. Tada je zabilježeno ime *Spalatum*. Split tada označen kao raskrižje puteva koji na istok vodi prema Epetiju, a na sjever prema Saloni. Iako to „naselje“ nije obilježeno simbolima zgrada, kao navedena dva, na mapi su zabilježeni samo važni prostorni orijentiri (Slika 95).⁴⁰² *Aspalathos* je grčki oblik imena i javlja se u različitim inačicama, od kasne antike do ranog srednjeg vijeka.⁴⁰³ Vrela iz ranog srednjeg vijeka o Splitu su, prvenstveno Anonim Ravenjanin, djelo Konstantina Porfirogeneta i isprave koje su napisane između 9. i 11. stoljeća. Od epigrafskih izvora su najpoznatija dva sarkofaga: priora Petra i nadbiskupa Ivana.⁴⁰⁴ Iz razvijenog srednjeg vijeka najvažnije je vrelo djelo Tome Arhiđakona.⁴⁰⁵ Grafička vrela za Split sadržavaju grbove, minijature, modele grada i nadbiskupske vizitacije. Istraživanjem građevina se bavilo od sredine 19. stoljeća mnogo znanstvenika.

³⁹⁹ Basi, *Polegeneza*, 36.

⁴⁰⁰ Basi, *Polegeneza*, 28.

⁴⁰¹ Basi, *Polegeneza*, 89.

⁴⁰² Rapani, *Od carske palače*, 27.

⁴⁰³ Marasovi, *Dalmatia III*, 240.

⁴⁰⁴ Marasovi, *Split*, 15.

⁴⁰⁵ Marasovi, *Dalmatia III*, 240.

Marasovi je na primjeru Splita postavio tri moguća pravca nastanka ranosrednjovjekovnog grada s antičkom tradicijom: adaptacija postojećih antičkih građevina za nove prostore i namjene, nova gradnja na postojećem antičkom tkivu i širenje grada izvan područja antičke jezgre.⁴⁰⁶ Rapani evo je mišljenje da je Split nastao zbog odluke cara Dioklecijana da pod Marjanom, u skladnoj uvali sagradi svoju rezidenciju za umirovljenike dane. O razlozima izbora se može nagađati, ali blizina Salone je dakako bio jedan od većih razloga. Ona je bila povezana s kopnom i morem i ostalim dijelovima carstva (Slika 107; Slika 108).⁴⁰⁷ Careva se vila poželja graditi po etkom zadnjeg desetljeća 3. stoljeća, a po etak Splita i njegovo „utemeljenje“ je iz toga doba samo figurativno.⁴⁰⁸ Ta dva grada su i danas tijesno povezana.

Preobrazba carskog dvorca u grad je jedinstveni slučaj svoje kategorije. Vrlo je značajan, i na njegovom se primjeru može pratiti izvrsno obnovljena antička podloga, kao i predromanički građevinski slojevi su podaci i ostaci brojni. Naseljavanje Palače je započelo vjerojatno već u kasnoj antici, a mnogi Salonitanci su prije provale barbara u Salonu pronašli u Palači i novo i trajnije naselje. Tada je već došlo do nekih adaptacija javnog prostora, ali se kulminacija dogodila kasnije.⁴⁰⁹ Dokazi za neprekinuti život u Palači i nakon Dioklecijanove smrti su arheološki ostaci, ponajviše keramika koja donosi neke zaključke o svakodnevnom životu i datira se između 4. i 7. stoljeća.⁴¹⁰ U kasnoj antici i ranom srednjem vijeku, vrste zidine, i donekle komunikacije su ostale jedina konstanta. Prema Belamariću, kardinal je već vrlo rano izgubio funkciju. To se dokazuje zazidavanjem Zlatnih vrata i poništenjem funkcije vanjskoga stražarskog hodnika izgradnjom Sv. Martina već u i ostrogotsko-bizantskog rata sredinom 6. st. Ta je ulica pretvorena u slijepu te je od glavnoga gradskog trga vodila na sjever. Dekuman je preživio u svojoj ukupnosti, mada se čini kako su Željezna vrata već vrlo rano preostala kao jedini ulaz u grad. Vanjski stražarski hodnik propugnakula nad njima nastavio je obavljati svoju funkciju, što pokazuje lokacija crkve sv. Teodora (Gospe od Zvonika), ovaj put dislocirane u unutarnjem hodniku, za razliku od Sv. Martina. Južna, morska vrata Dioklecijanovih supstrukcija zacijelo su od najranijega vremena funkcionirala kao refugij, prolaz za spašavanje.

⁴⁰⁶ Marasovi, Tomislav. „Ranosrednjovjekovne preinake antičkih građevina u Dalmaciji“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 39, Split, 61-89.

⁴⁰⁷ Rapani, Željko. *Split: grad u palači, palača u gradu*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1997., str. 13.

⁴⁰⁸ Rapani, Split, 14.

⁴⁰⁹ Jović Gazi, „Razvoj grada“, 166.

⁴¹⁰ Jović Gazi, „Razvoj grada“, 167.

Split je iznimno sa uvan i u svojoj anti koj jezgri, i u srednjovjekovnoj fazi. Dioklecijanova je pala a najbolji sa uvani primjer anti ke dvorske arhitekture pa se radi toga preobrazba može pratiti ne samo na osnovi arheoloških ostataka nego i gledanjem uloge mnogih građevina i prostora prije transformacije.⁴¹¹ Izvorna jezgra je bila raskošni i dobro o uvani dvorac pravokutnog oblika s južnim pročeljem što se dizalo nad morem i s trima dobro utvrđenim kopnenim zidovima koje je branilo šesnaest kula.⁴¹² Prostor koji je preostao u insulama između glavnih komunikacija, ne računajući i onaj koji su zauzimala brojna svetišta, počeo se mijenjati vrlo rano. Ako je suditi po velikom broju romaničkih i kasnoromaničkih nastambi, što su skoro bez ostatka popunile tkivo grada i u kasnijim stoljećima (13. i 14. st.), vidio su pažljive, koordinirane intervencije, sa veoma malim brojem slučajeva ugrađivanja antičkih spolija u zidove. Tijekom prethodnih stoljećima se vjerojatno mnogo rušilo inače bi zacijelo preostalo više izvorne građevine na raspolaganju. Preostalo bi i više sa uvanih izvornih konstrukcija, bilo *in situ*, bilo ugrađenih kao spolije u kasnije strukture. One koje jesu preživjele na taj način, se nalaze po građevinama veoma ranog doba i dugoga su trajanja. Uvjetovani su pazom i na sadržaj koji nije trpio radikalne preinake. Drugdje, u građevinama u kojima jezgru nije bilo uključeno dugo trajanje, spoliranje ovog (najranijeg) tipa redovito je skriveno kasnijim bespoštednim uzastopnim rušenjima i pregrađivanjima, pa se arheološki moglo detektirati jedino slučajno. Kasnoantičke su zgrade i njihove unutrašnjosti stradale već tijekom kasne antike i najranijega srednjovjekovlja i to prilagodbom i preinačivanjem, ovisno o tadašnjim potrebama.⁴¹³

Preobražaj grada ima dokaze u povijesnim izvorima i predromaničkoj arhitekturi. Toma Arhiakon u svome djelu opisuje kako su se Solinjani, od vodstvom Velikog Severa odlučili skloniti u Palaču jer im je grad bio razoren. Bogatiji su gradili sebi kuće, a siromašniji su stanovali u podzemnim svodovima i kriptama.⁴¹⁴ Na tim mjestima u Palači nema izravnih tragova siromašnih stanova, ali je otkriven ostatak turnja nice za proizvodnju ulja koja je stubištem bila povezana s gornjim dijelom grada. U istom dijelu su pronađena dva ranosrednjovjekovna stubišta (iz 7.-8.st. i 10.-11.st.) koja su također bila povezana s gornjim

⁴¹¹ Marasović, Tomislav. „Prilog istraživanju transformacije antičke jezgre u srednjovjekovni grad“, *Gunja in zbornik*, Zagreb, str. 99.

⁴¹² Marasović, „Srednjovjekovni urbanizam“, 529.

⁴¹³ Basi, *Polegeneza*, 138.

⁴¹⁴ Marasović, *Split*, 11.

prostorima.⁴¹⁵ Pala a je imala pogodno zemljište, naslije e i utvr eno zdanje, i te tri to ke su bile dovoljne za po etak novoga života.⁴¹⁶

I okolicu pala e nedavno je dotaknuo Basi . Zapadni *Spalatiolum*, tj. zapadna obala splitske luke se prema njemu nalazila podno isto nih obronaka Marjana. Jedna od jezgara mu je bila crkva lokalnog ranokrš anskog mu enika sv. Feliksa na mjestu kasnijeg samostana konventualaca na splitskoj obali. Nastala je kao ranokrš ansko svetište na mjestu anti ke nekropole.⁴¹⁷ Za dio isto no od pala e, na temelju nekoliko sa uvanih spomenika u etvrti Lu ac, Cambi je nedavno dokazao kako je rije o izvorno anti koj aglomeraciji, preddioklecijanskoga vremena. Vjerojatno je to jedan od vikusa unutar salonitanskog agera (Slika 103.). Prostirao se na širem podru ju oko izvora vode u današnjoj ulici Radunica te bio opskrbljen svetištem nimfi. Uokolo naselja se prostirala nekropola. Osobito je znatan Cambijev zaklju ak kako sekundarno upotrijebljeni anti ki spomenici na podru ju Lu ca, teža ke etvrti iji stanovnici nisu imali posjeda u Solinu, potje u iz neposredne blizine njihova današnjeg položaja, tj. da su manje-više *in situ*.⁴¹⁸ Basi smatra da je to naselje isto ni *Spalatiolum*. Svi spomenuti nalazi su smješteni unutar iste centurije koju je zauzela Dioklecijanova pala a. Oba e „mala Splita“ u kasnoanti kom razdoblju imati veliki urbanisti ki zna aj. Ranokrš anska svetišta u njima e oblikovati prošireno lice kasnoanti kog naselja, kasnije i grada ranoga srednjeg vijeka.⁴¹⁹

Crkvena izgradnja u ranom srednjem vijeku u Splitu pruža najviše podataka jer je grad sa uvaio ostatke sakralnih gra evina koje su podizane izvan gradskih zidina, na zapadnoj i sjevernoj strani, u manjim izvangradskim zaseocima i u daljoj i bližoj periferiji. Izgradnja izvan zapadnog dijela gradskog zida pokazuje više faza razvitka predgra a na zapadnoj strani Splita. Prve crkve su izgra ene nedaleko od zida, ali su postupnim širenjem postale sastavnim dijelom aglomeracije predgra a. To su sv. Ciprijan, Sv. Julijana i Sv. Mihovil „na obali“. Predgra e je tijekom vremena pomaklo granicu dalje na zapad, izvan novoizgra enoga zida suburbija i tada su podignute nove ranosrednjovjekovne crkvice (Sv. Duh, Sv. Marija de Taurello, Sv. Martin de Colonia) tada opet izvan zidina. One su tek u 12. stolje u postale dio grada koji se ponovno

⁴¹⁵ Marasovi , *Split*, 11.

⁴¹⁶ Rapani , *Od carske pala e*, 32.

⁴¹⁷ Basi , Ivan. „Gradovi obalne Dalmacije u *De administrando imperio*: najstarija povijest Splita u svjetlu dvaju pojmova Konstantina VII Porfirogeneta“, *Radovi* –Zavod za hrvatsku povijest, 42, 2010., str. 77.

⁴¹⁸ Cambi, Nenad. „Anti ka baština samostana sv. Frane u Splitu“, *Adrias*, 12, 2005., str. 135-159.

⁴¹⁹ Basi , „gradovi“, 77.

širio prema zapadu.⁴²⁰ Položaj tih crkvice u daljnjoj ili bližoj periferiji je uvjetovan različitim okolnostima, vezanim uz topografske i druge uvjete.⁴²¹ Izgradnja spomenutog zapadnog podgrađa Splita je započela u ranom srednjem vijeku, uz zapadni zid Dioklecijanove palače. Uz sjeverni dio tog zida, blizu sjeverozapadne kule Palače, na području koje se u povijesnim izvorima naziva *Posturio*, je izgrađena prva cjelina kuća oko crkve sv. Ciprijana. Od spomenute crkve su ostali ulomci kamenog namještaja i predromanička tranzena.⁴²² Na južnom dijelu zida u istom su razdoblju podignute dvije crkve iz predromaničkog doba. Stariju, crkvu sv. Mihovila „in ripa maris“ vrela povezuju uz djelatnost prvog nadbiskupa splitskog, Ivana Ravenjanina. Crkva se datira u kraj 7. ili početak 8. stoljeća. To je bila jednobrodna građevina s relativno širokom apsidom koja je odražavala starokršćansku građevnu tradiciju. Podignuta je bila nekoliko metara zapadno od zida Palače.⁴²³ Oko 10. stoljeća, u daljnjoj fazi je crkva proširena i produžena sve do samog zida gdje je bila udubljena nova apsida.⁴²⁴ Sjevernije od nje je sagrađena crkva sv. Julijane. Bila je jednobrodna s polukružnom apsidom na istočnoj strani koja je ostala sačuvana u punoj visini unutrašnjosti današnje stambene kuće. Prema izvorima datira se u 11. stoljeće.⁴²⁵ Crkva je sv. Lovre bila sagrađena u 10. ili 11. stoljeću približno na prostoru na kojem će se krajem srednjeg vijeka izgraditi Komunalna loža. Tamo su iskopavanjem pronađeni ulomci kamenog namještaja, ukrašeni pleternim motivima. Najstariji gradski trg izvan Palače je ispočetka bio nazvan imenom te crkve.⁴²⁶ Prema sjeverozapadu su još ostaci dviju predromaničkih crkava. Prva je sv. Marija *de taurello* i crkva sv. Duha. I jedna i druga se datiraju u 11. stoljeće.⁴²⁷

Pokraj sjevernog zida Palače je prije 11. stoljeća sagrađena predromanička crkva sv. Eufemije (sv. Benedikta). Ona se spominje na tom prostoru 1068. godine u ispravi o utemeljenju ženskog benediktinskog samostana. 1888. godine je izgorjela u požaru i do onda je bilo gotovo sasvim sačuvana. Na sjevernom se zidu Palače još uvijek razabiru tragovi krova samostana.⁴²⁸

⁴²⁰ Marasovi, *Split*, 19-21.

⁴²¹ Marasovi, *Dalmatia I*, 114.

⁴²² Marasovi, *Split*, 19.

⁴²³ Marasovi, *Split*, 20.

⁴²⁴ Marasovi, *Split*, 20.

⁴²⁵ Marasovi, *Split*, 21.

⁴²⁶ Marasovi, *Split*, 21.

⁴²⁷ Marasovi, *Split*, 21.

⁴²⁸ Marasovi, *Split*, 22.

Naselje isto no od Pala e nosi naziv Lu ac po grebenu kao topografskoj zna ajki tog prostora. I hrvatski i latinski toponim (*in Arcuzo*) se spominju u srednjovjekovnim izvorima. Najstarija se jezgra nalazila oko srednjovjekovne crkve sv. Petra kojoj se zna položaj, ali nisu otkriveni gra evinski ostaci. Sa uvan je zabat oltarne pregrade koji se datira u karolinško doba.⁴²⁹

Na zapadnom obronku Marjana je bilo naselje Stagnja, danas u okviru predgra a Veli Varoš koje se tek u 17. stolje u pomaklo prema zapadu radi gradnje bedema. Najstarije ku e se nalaze oko ranosrednjovjekovne crkve sv. Mikule koju je prema dokumentu iz 1068. dala izgraditi Spli anka Nemira, k erka Mesagaline. Pregra ena je krajem 11. ili po etkom 12. stolje a.⁴³⁰

Zidovi s vratima Dioklecijanove pala e pripadaju dijelovima koje je u ranom srednjem vijeku trebalo najmanje preure ivati za obranu. Oni su bili glavna to ka koja je utjecala na odluku o preseljenju stanovništva iz Salone. Jaki i relativno visoki zidovi su bile velike prednosti i razlog privla nosti stanovništvu Salone da organiziraju novi grad unutar spomenutih. Sigurnih podataka o zatvaranju dijelova stražarskih prolaza na vrhu zidova pala e nema. Ti prolazi su na nekim drugim mjestima poja ani u kasnijim razdobljima, a neka su podru ja stražarskih hodnika na prvom katu zidova degradirana dijelovima prvobitnog obrambenog sustava u prvim stolje ima života ranosrednjovjekovnog Splita (Slika 109).⁴³¹

Gradska vrata na primjeru Splita su me u najboljim primjerima o uvanosti. Od etiri ulaza u Pala u, sa sigurnoš u se može re i da je sigurno jedan imao ulogu ulaza u ranosrednjovjekovni grad. To su bila Zapadna vrata, iako su možda i neka druga bila prohodna za ulazak. Nalaze se po sredini zapadnog zida, a sastoje se od vanjskog ulaza, koje su branile osmerokutne kule, i od unutarnjeg ulaza na kojemu je ostao trag iz ranog srednjeg vijeka. Izme u tih dvaju ulaza se nalazilo pravokutno obrambeno dvorište.⁴³² Osmerokutne kule su porušene, ali je dvorište sa unutrašnjim vratima sa uvano, iako im nedostaje nadvratnik. Stražarski hodnik iznad vanjskog ulaza nije pokriven, a u hodniku nad unutarnjim ulazom je podignuta crkva Gospa od Zvonika. Na sjevernom i južnom zidu dvorišta su ostali tragovi zgrada iz ranijih stolje a.⁴³³ Na ulaz preko Zapadnih vrata ima mnogo okolnosti. Ona niti u

⁴²⁹ Marasovi , *Split*, 22.

⁴³⁰ Marasovi , *Split*, 23.

⁴³¹ Marasovi , *Dalmatia I*, 116.

⁴³² Marasovi , *Dalmatia III*, 246.

⁴³³ Marasovi , *Dalmatia III*, 247.

jednoj fazi razvoja Splita nisu bila zatvorena. Još u doba antike tim se vratima prilazilo cestom koja je sa sjevera vodila uz sami zapadni zid. Zbog brijega iznad sjevernog zida spomenuta je cesta bila najpovoljniji prilaz dvoru. Na toj se strani razvijalo ve spomenuto predgra e. Taj zapadni ulaz Pala e je najvažniji dokaz njegove uloge u ranom srednjem vijeku. I danas se vidi promjena koju je Pala a doživjela iz poganskog „centra“ u krš anski grad. Na mjestu gdje je bila božica Nika uklesan je križ kao simbol nove vjere. Križ se datira izme u kraja 6. i prve polovice 7. stolje a, a to se poklapa s nastankom Splita (Slika 97).⁴³⁴ Za razliku od crkve sv. Martina, koja je ugra ena u stražarski hodnik iznad vanjskih sjevernih vrata, na zapadu je crkva Gospe od Zvonika (sv. Teodor) bila izgra ena iznad unutrašnjeg ulaza i ostavljala je vanjski ulaz slobodan za njegovu funkciju vrata koja su se mogla zatvarati. Iznad ulaza se nalazila naprava za dizanje vrata, a ta funkcija, kao što se dogodilo sa crkvom sv. Martina nad sjevernim vratima, ne bi bila moguća da je do predromani ke adaptacije i ovdje došlo nad samim vanjskim zidom. Neprekinuta je upotreba vanjskih vrata omogućila adaptaciju crkve iznad unutarnjeg ulaza. U takvoj kompoziciji obrambenog dvorišta, s aktivnim vanjskim vratima i s crkvom iznad unutarnjeg ulaza, logična je bila gradnja zvonika u osi obrambenog dvorišta, što se nije dogodilo na sjevernom zidu (Slika 99). Iz navedenih podataka, mogu e je spekuliranje o ulozi ostalih vrata Pala e u prvoj fazi ranosrednjovjekovnog Splita. Sjeverna vrata Pala e možda ve onda nisu bila u funkciji. Adaptacija crkve sv. Martina je onemogućila funkcioniranje „saracenskih“ vrata. Ondje se nalazio zvonik, od kojega je prepoznat osnovni dio zida. Izgra en je bio iznad zapadnoga dijela crkve. Pretpostavlja se da ve u ranom srednjem vijeku sjeverni ulaz u pala u nije bio u funkciji. Prilaz gradu sa sjeverne strane je išao anti kom cestom neposredno uz zapadni zid, a jedini izvan zida izgra eni sklop tog doba, je ranosrednjovjekovni benediktinski samostan s crkvom Sv. Eufemije. On je komunicirao s prostorom unutar grada kroz mala otvorena vrata isto no od kultne sjeverozapadne kule. Na Isto nim se vratima spominju crkve sv. Apolinara i sv. Leonarda koje su smještene iznad unutarnjeg, tj. vanjskog ulaza i štitile su prilaze grada s te strane. Južna vrata su i u ranom srednjem vijeku bile u funkciji glavnog prilaza obali, a iznad njih, na razini gornjeg kata bila izgra ena crkva Sv. Anastazije sa zvonikom na zapadnoj strani, ali to no iznad južnog ulaza u Pala u.⁴³⁵ Uvriježeno je mišljenje da su po etci kultova sv. Kuzme i Damjana, Apolinara, Teodora, Martina, Anastazije i Severa u Dioklecijanovoj pala i kronološki istovremeni te da ih treba vezati uz vladavinu Justinijana I. nakon bizantske pobjede u ostrogotskom ratu (Slika 105.). U to vrijeme carska se pala a postupno ispunjava ranokrš anskim kulturnim objektima vezanima uz tipične svece

⁴³⁴ Marasovi , *Split*, 12.

⁴³⁵ Marasovi , *Dalmatia I*, 118.

Justinijanove rekonkviste. Oni su namijenjeni bizantskoj posadi te klericima od strane salonitanskog svećenstva i gradskog nadbiskupa, koji se povremeni boravci u palači i mogu s razlogom pretpostaviti.⁴³⁶

Zaključci o preobrazbi se zasnivaju na podacima o prvoj jezgri, antičkoj palači i cara i o gradu u ranom srednjem vijeku. Završetak se gradnje Palače datira na osnovi povijesnih vrela u 305. godinu, a počinje oko 295. godine. Razlog je taj jer je car tada (293. godine) donesao važne političko-upravne reforme, kao i onu o obaveznoj abdikaciji pa je brzo nakon toga trebala počinje gradnja palače kao rezidencije umirovljenog cara.⁴³⁷ Bila je to rezidencija novog tipa, mješavina vojne i raskošne rezidencijalne forme.⁴³⁸ Važno je napomenuti da su arheološka istraživanja otkrila porušene zgrade koje su bile podignute na mjestu palače u 1. stoljeće u, a možda i prije. Od njih su ostali samo dijelovi arhitektonske dekoracije, a porušene su bile i helenističke grobnice od velikih kamenih blokova. 60-ih je godina došlo to tih otkrića, u hodniku prizemlja Palače, zapadno od južnog ulaza, a dijelom i pod njenim južnim zidom.⁴³⁹ Stupanj očuvanosti izvornih ostataka je veoma velik i dopušta gotovo u cjelini pretpostaviti izvorni izgled utvrđenog dvorca pravokutna oblika s trima kopnenim fasadama, pojačanim s 16 kula, i južnim pročeljem iznad mora koje je nizom arkada pokazivalo raskoš (Slika 106). Na trima kopnenim stranama su se nalazila tri ulaza koji su bili pojačani obrambenim dvorištima.⁴⁴⁰ Poprečna je ulica sjekla unutrašnjost Palače na površinski dva jednaka dijela, ali sadržajno različita. Na jugu su bile prostorije vezane uz carevulnost, a na krajnjem jugu stambeni sklop gdje se nalazio Peristil s pristupom rezidenciji i hramovima na istoku i zapadu. Istočni je hram bio posvećen Jupiteru i služio je i kao mauzolej za cara. Na sjeveru su se uz ulice i trjemove nalazile dvije velike građevine i prostori za stražare.⁴⁴¹ Peristil je zapravo bio trg i razdjelnica dviju razina: carevih odaja na katu, tj. raskošnoga dijela njegova stana i prizemlja, i podruma kroz koji se prilazilo obali i moru. On je položajem i pristupom nekakvo svećano predvorje carevu mauzoleju na istočnoj strani, kompleksu hramova na zapadnoj i carevim odajama na jugu (Slika 101).⁴⁴² Ranosrednjovjekovni grad i predgrađe su tlocrtni obrisi Palače, građevinom pravokutnog oblika s istaknutim kulama. Tlocrt se zapadnog predgrađa mijenjao od prvotne trapezaste površine. Uz sjeverozapadnu kulu se širio prema zapadu i bio je ograničen suhozidom

⁴³⁶ Basi, *Polegeneza*, 109.

⁴³⁷ Rapani, *Od carske palače*, 74.

⁴³⁸ Cambi, *Antika*, 82.

⁴³⁹ Rapani, *Od carske palače*, 28.

⁴⁴⁰ Marasovi, *Dalmatia III*, 244.

⁴⁴¹ Marasovi, *Dalmatia III*, 244.

⁴⁴² Rapani, *Od carske palače*, 60.

sve do 14. stolje a.⁴⁴³ Kada su crkvena i gradska vlast zauzele svoje položaje, krenula je novogradnja. Glavna preobrazba Pula je započela u ranom srednjem vijeku kada su iskorištene glavne antičke građevine za potrebe novog vremena: Jupiterov je hram (Mauzolej) bio pretvoren u katedralu, drugi, manji hram se koristio kao krstionica, Peristil je postao glavni gradski trg koji u svojoj prvoj fazi (sve do širenja grada prema zapadu) postaje crkvenim i municipalnim središtem (Slika 100.).⁴⁴⁴ U fazi autonomne komune proces se nastavlja izgradnjom stambenih kuća i palača u romaničkom i gotičkom stilu koje su popunile preostali prostor u Puli i reducirale antičke ulice na najmanju moguću površinu. Usprkos promjenama, zadržan je ortogonalni sastav pravokutne ulične mreže ne samo u antičkim ulicama nego i u novim kućama u sjevernom i južnom dijelu Pule.⁴⁴⁵ Unutar vrstih zidova Pule (u srednjem vijeku se još dodatno pojavljuju na vrhu obrambenim strelišnim hodnicima) postupno se na zapadu razvija predgrađe s malim naseljima drvenih nastambi ograničenih suhozidom koje se širi prema zapadu. U 14. stoljeću širenje doseglo površinu istu kao i Pula a pa je predgrađe dobilo vrste zidove pojavljivanje kulama i postalo ravnopravnim dijelom gradskog prostora (nazvano „novi grad“).⁴⁴⁶ Glavni ulaz na sjevernoj strani u srednjem vijeku nije više slijedio onaj antički kroz Zlatna vrata nego su to postala Zapadna vrata Pule. Poprečna ulica je postala glavnom okosnicom nove urbane strukture, a u njezinom se produžetku izvan Pule razvija novo gradsko središte (trg sv. Lovre) koje prerasta u municipalno splitsko središte. Trg je prvobitno bio trokutastog oblika, a na njegov oblik su utjecale antičke infrastrukture: produžetak poprečne ulice Pule, rimska cesta koja je pratila crtu zapadnog zida i trasa rimske centurijacije koja je i danas vidljiva.⁴⁴⁷ U kasnom srednjem vijeku se na trgu podiže upravni sklop kneževine i komunalne Pule, a Peristil ostaje crkveno središte. U razvijenom i kasnom srednjem vijeku se nad predvorjem Mauzoleja gradi zvonik katedrale sv. Marije, koji je poznatiji pod nazivom sv. Dujam koji je zaštitnik grada. Zvonik se od svoje prve romaničke faze (13.st.) nadograđuje. Ostaci predromaničkih kuća pokazuju postojanje arhitektonskog tipa gradske kuće prije pojave romanike, a kako se nalaze na području kasnijih romaničkih i gotičkih kuća upućuju na raniju gradnju. Ulična mreža srednjovjekovnog Splita ima osnovu u ranosrednjovjekovnim i antičkim uličnim pravcima. Splitska povijesna jezgra spada u najbolje očuvane primjere srednjovjekovnog urbanizma koji ima vrhunac u romanici i gotici. Tome je prethodilo doba ranog srednjeg vijeka u kojemu se transformira kasnoantička palača u grad o čemu nedostaju

⁴⁴³ Marasovi, *Dalmatia III*, 244.

⁴⁴⁴ Marasovi, „Srednjovjekovni urbanizam“, 529.

⁴⁴⁵ Marasovi, „Srednjovjekovni urbanizam“, 529.

⁴⁴⁶ Marasovi, „Srednjovjekovni urbanizam“, 530.

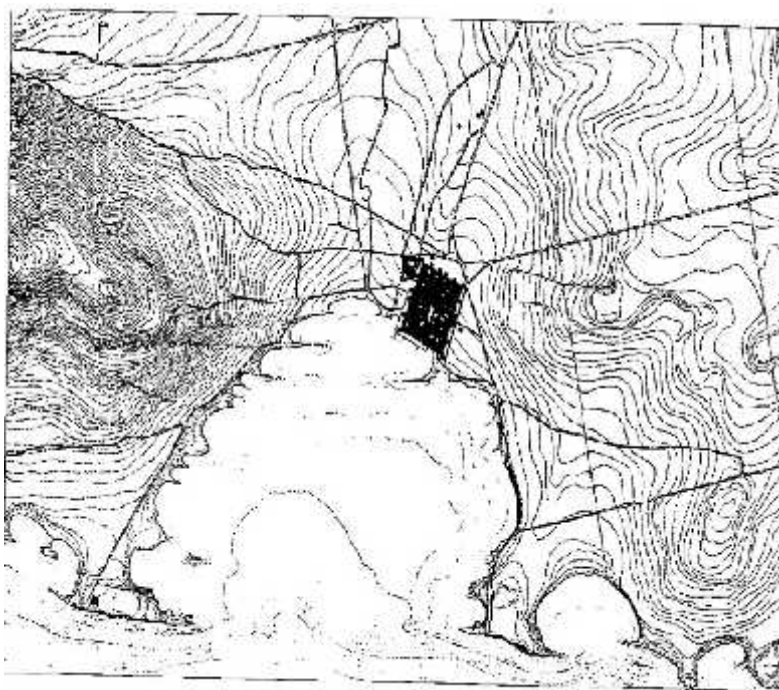
⁴⁴⁷ Marasovi, „Srednjovjekovni urbanizam“, 530.

izvori pa se o tom razdoblju ne zna sve najbolje. Split je dragocjen primjer za proučavanje mikrourbanističkih sadržaja iz ranog srednjeg vijeka. Unatoč raznim adaptacijama, novim gradnjama nad antičkom urbanizacijom, temeljna ideja kompleksa s ortogonalnim rasterom ostavila je neizbrisiv trag u Splitu.⁴⁴⁸ Što se tiče ranosrednjovjekovnih zidina, tu nažalost nedostaju arheološki ostaci i nemoguće je egzaktno se dotaknuti te teme. Sve ono što se zna o Splitu u ranom srednjem vijeku se zna preko drugih ostataka, ali nažalost bedemi ne spadaju u tu kategoriju.

⁴⁴⁸ Marasovi, „Prilog istraživanju“, 101.

Slika 95. *Tabula Peutingeriana*. Prikaz Splita. (Preuzeto s: <http://2.bp.blogspot.com/-ShU2GpuLwZs/T7C7HqcfxII/AAAAAAAAAJk/swbY5uA7w3Q/s1600/tabula.jpg>)

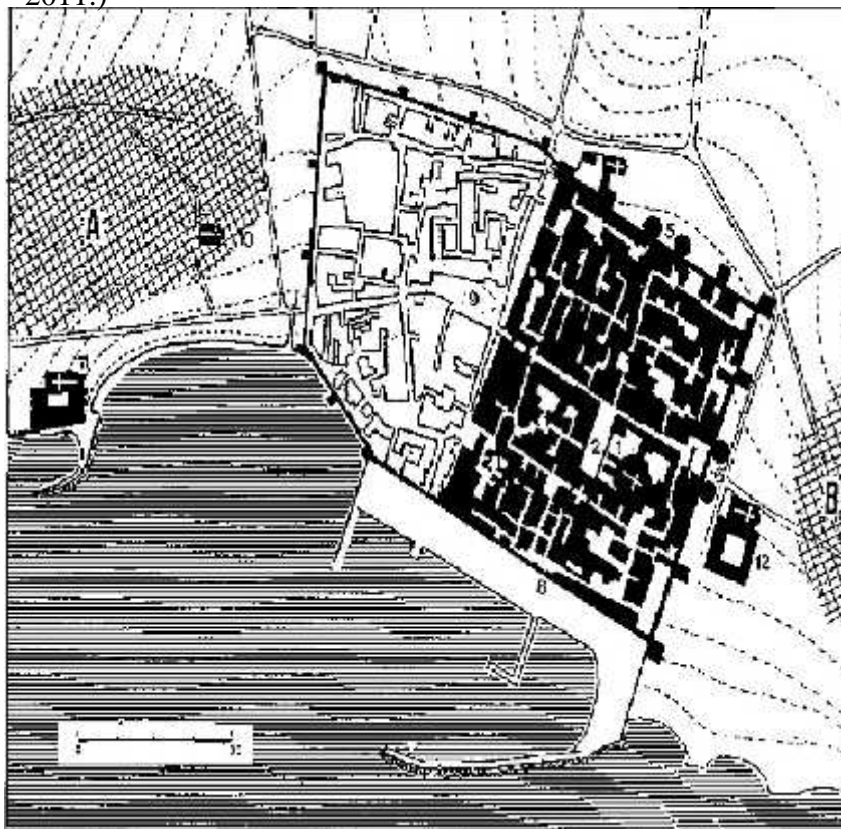

Slika 321. Rano srednjovjekovni Split (prema J. Marasoviću)

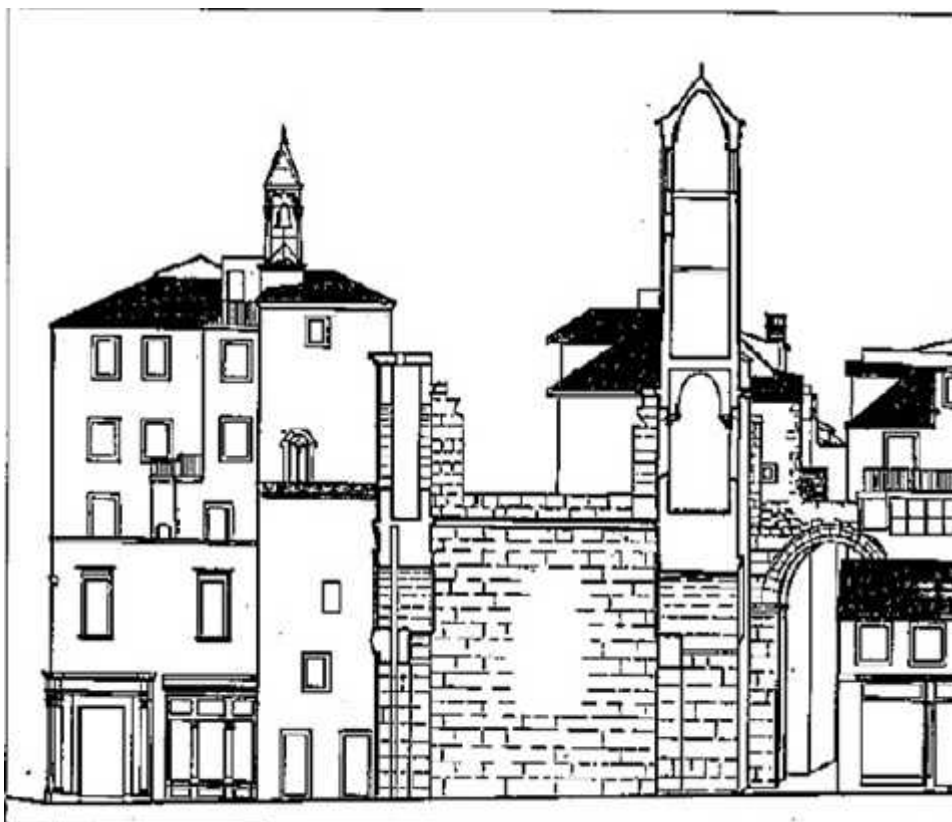
Slika 96. Rano srednjovjekovni Split. (Preuzeto iz: Marasović, 2011.)

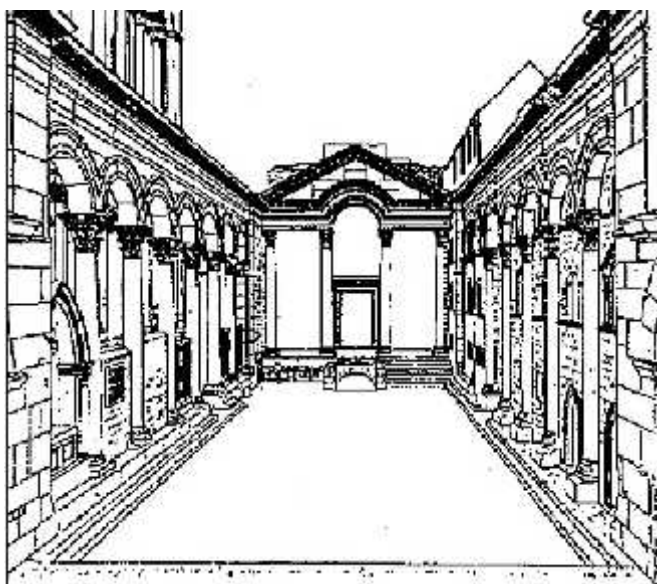
Slika 97. Znak križa na zapadnim vratima Dioklecijanove palače. (Preuzeto iz: Jović-Gazić, 2011.)

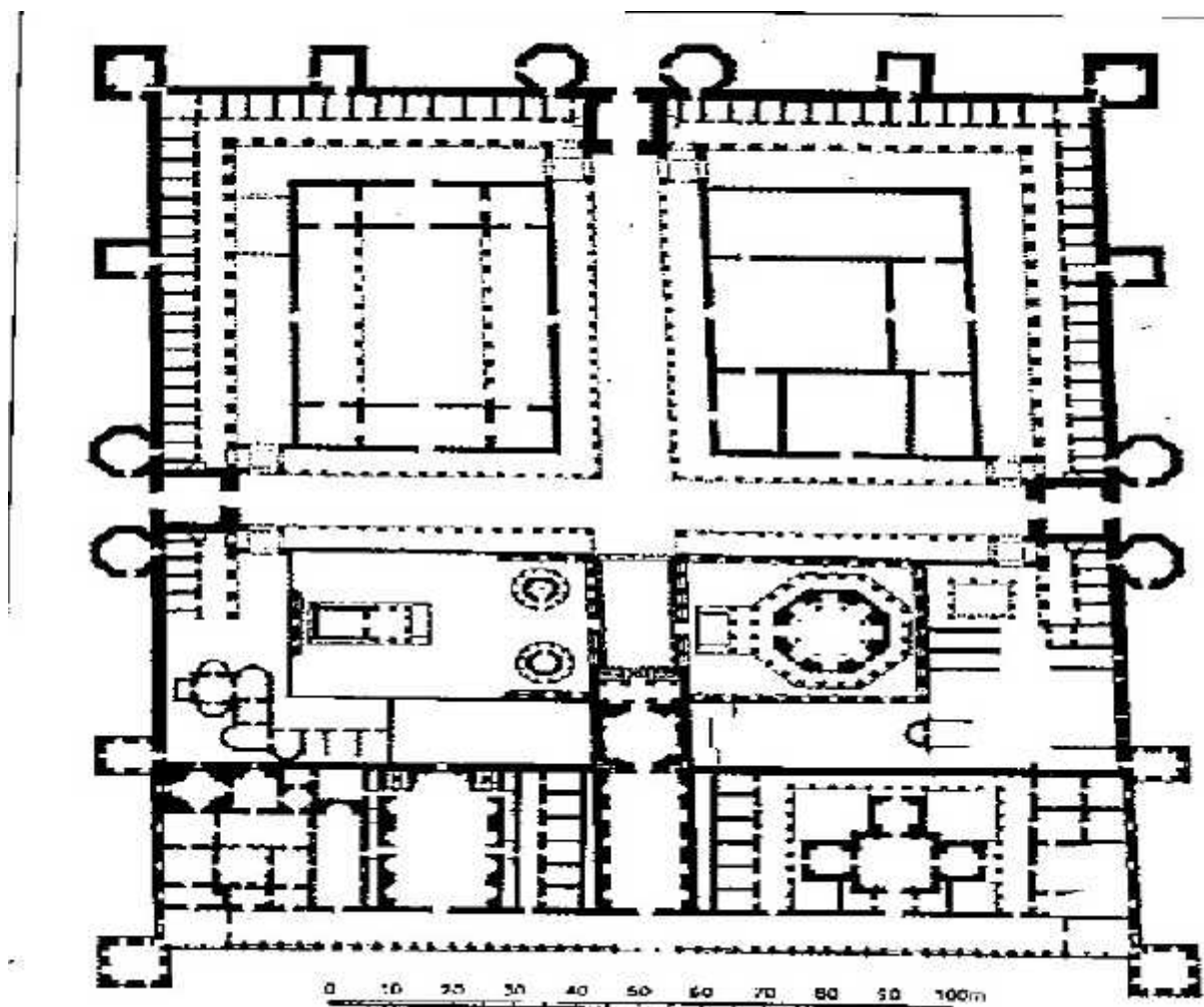
Slika 100. Ranosrednjovjekovni Split. (Preuzeto iz: Marasović, 2011.)

Slika 99. Presjek zapad-istok kroz zapadno obrambeno dvorište. (Preuzeto iz: Marasovi , 2011.)

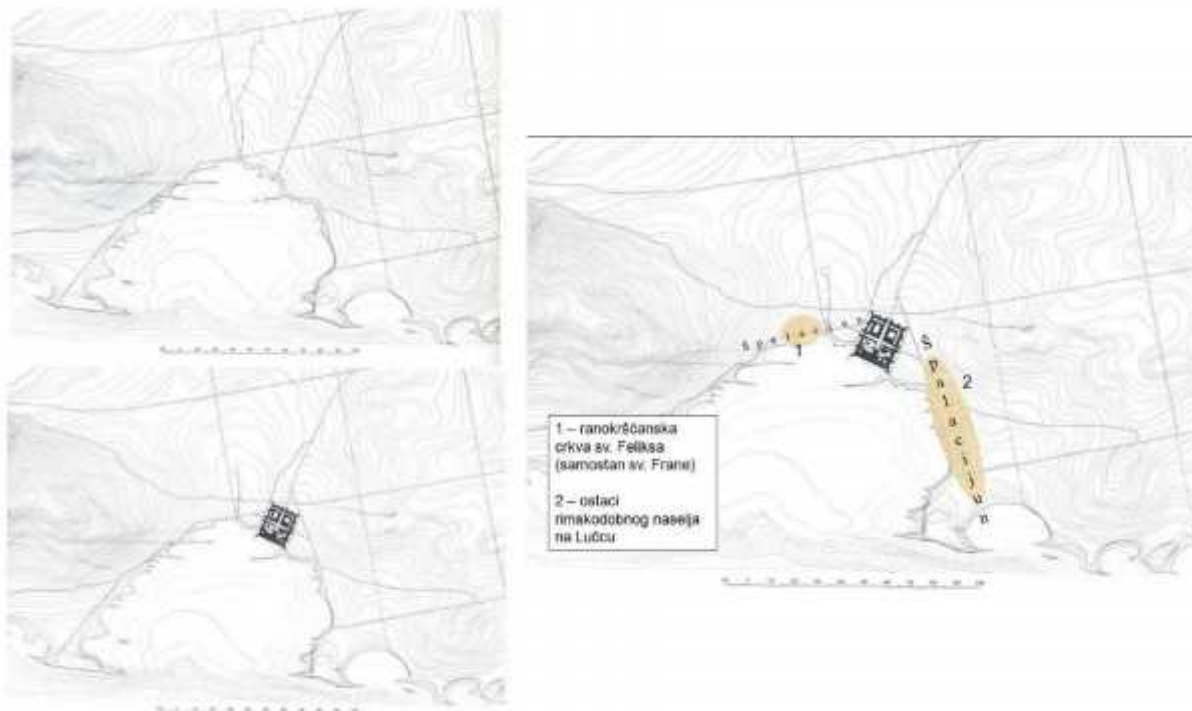
Slika 100. Peristil koji postaje glavni trg u ranom srednjem vijeku. (Preuzeto iz: Marasovi , 2011.)

Slika 101. Tlocrt Dioklecijanove pala e. (Preuzeto iz: Marasovi , 2011.)

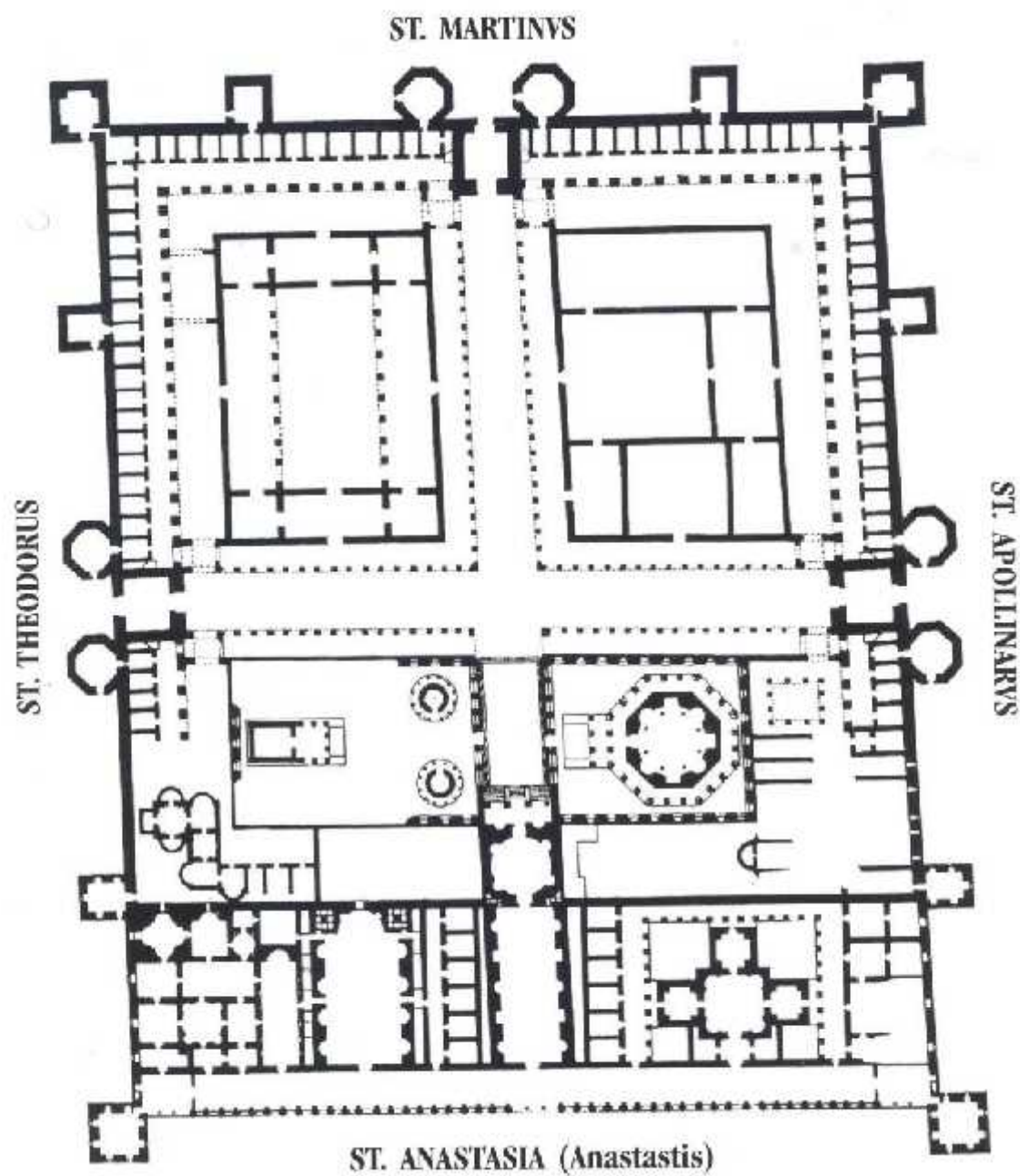
Slika 102. Pogled iz zraka na najstariju gradsku jezgru sa srednjovjekovnim proširenjima na zapad. (Preuzeto iz: Jovi -Gazi , 2011.)

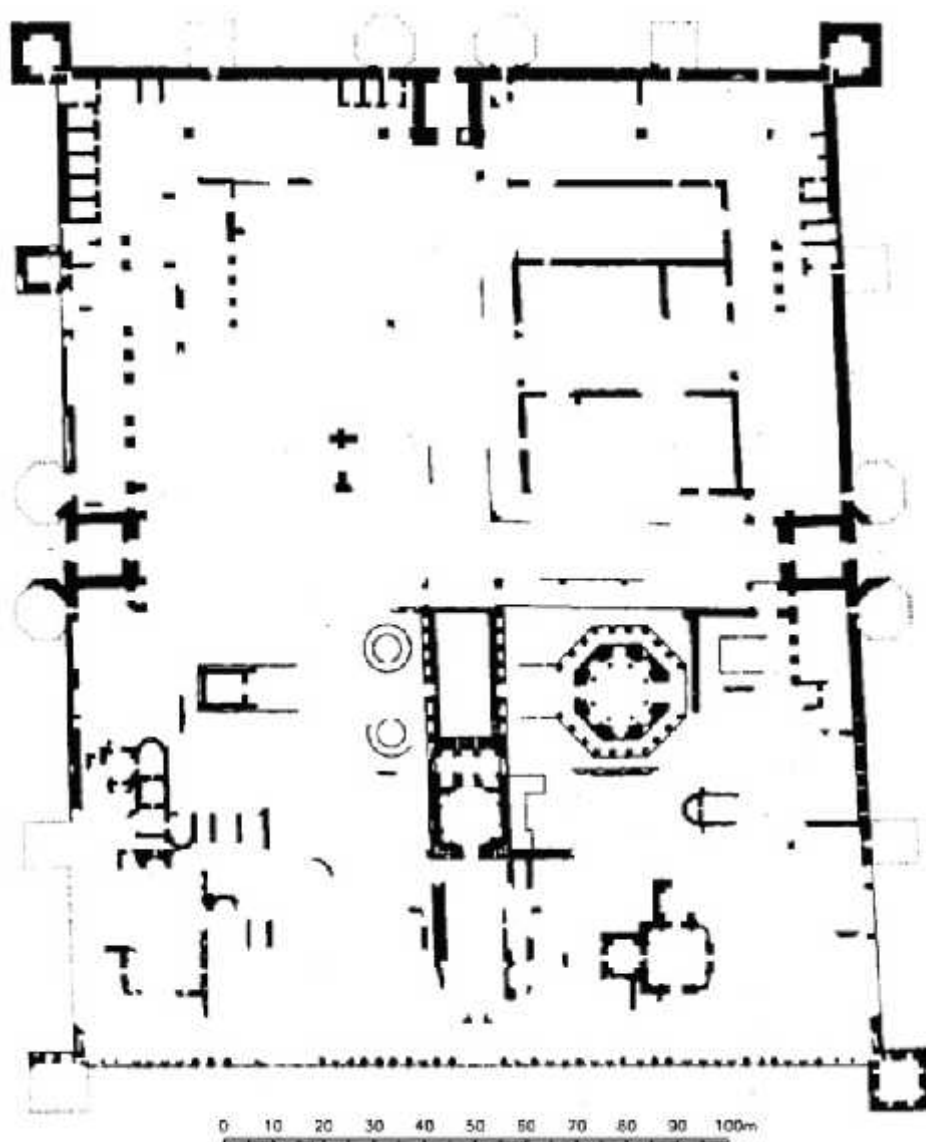
Slika 103. Centurija K-L/5-6 salonitanskog agera prije i nakon izgradnje Dioklecijanove pala e (Basi , 2013.)
i njen odnos spram dvaju predjela Špalacijuni te anti kih i kasnoanti kih struktura.

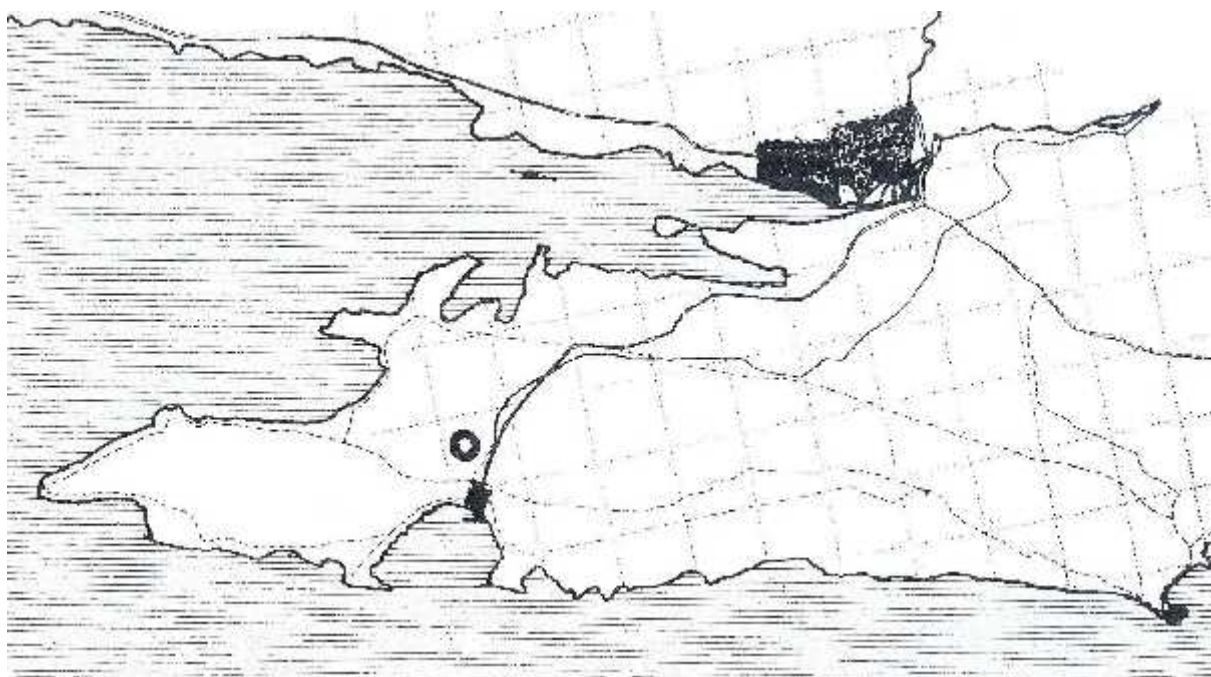
Slika 104. Povijesna jezgra Splita.(Preuzeto iz: SolArch, 2009.)

Slika 105. Kultovi bizantsko-ravenskog porijekla u Dioklecijanovoj pala i (Prezeto iz: Basi , 2013.).

Slika 106. Poznati arheološki ostaci Dioklecijanove pala e nad zemljom (Preuzeto iz: Jerko Marasovi , 2005.)

Slika 107. Prostorni odnos Salone i Dioklecijanove palače (Preuzeto iz: Piplovi , 2006).

Slika 108. Salonitanski *ager centuriatus* (Preuzeto iz: Sui , 1955.)

Slika 109. Vrata i ulazi u Dikolcijanovu palaču (Preuzeto iz: SolArch, 2009.).

7. Dubrovnik

Planski se razvoj srednjovjekovnog grada najbolje može pratiti na primjeru Dubrovnika. To je jedan od najboljih dostignu a povijesnog urbanizma. Dubrovnik je po odre enom planu nastao u ranom srednjem vijeku i planski se dalje razvijao postupno pove avaju i svoje podru je po jedinstvenoj urbanisti koj zamisli. Ni potres iz 1667. godine nije izbacio grad iz planske ujedna enosti jer su gra evine bile obnovljene po prijašnjoj urbanisti koj zamisli i o uvanjoj jezgri. Dubrovnik je primjer mnogih urbanisti ko-arhitektonskih vrijednosti me u kojima valja istaknuti gradske zidine koje su poja ane kulama i utverdama. Unutrašnja je struktura najve i uspjeh planskog urbanizma.⁴⁴⁹

Dubrovnik je kao i Split, primjer nastanka grada na prostoru manjeg kasnoanti kog utvr enog naselja. Njemu je slabije znana jezgra iz navedenoga razdoblja, te se na njegovom slu aju više govori o izgradnji i širenju u ranom srednjem vijeku nego o preobrazbi prvotne jezgre.⁴⁵⁰ Topografski, osnovni uvjet nastanka je bila hrid, koja je kao poluotok zatvarala zaljev prema kopnu. Od prvotnoga kaštela iz kasne antike na zapadu, Dubrovnik se postupno širi po prirodnoj hridi i izgra uje u ranom srednjem vijeku seksterije prema istoku, a zatim, nakon nasipavanja zaljeva, i prema sjeveru.⁴⁵¹

Dubrovnik je odabrao novu lokaciju u kasnoanti kom naselju Ragusiumu koji se nalazio na strateški povoljnom položaju s kaštelom na hridima prirodnog poluotoka. Izbjeglice iz Epidaura i ve postoje e lokalno stanovništvo, su nastanile taj prostor i dale oblik ranosrednjovjekovnom naselju koje je ubrzo postalo grad sa sjedištem biskupa. Napuštanje prvotnog grada i njegova nova prostorna identifikacija u obližnjoj anti koj jezgri je zabilježena u „Kozmografiji“ Anonima Ravenjanina s citatom: *Epidaurum, id est Ragusium*.⁴⁵² Me utim, treba istaknuti da današnja istraživanja sve više napominju koegzistiranje Epidaura i naselja iz kojega e nastati ranosrednjovjekovni Dubrovnik.

Mnoge varijante imena u istraživanjima upu uju na ilirsko podrijetlo: srednjovjekovni latinski oblik *Ragusium*, vulgarni latinski *Ragusi*, *Ragusa*, *Rausa*, *Raugia*, srednjovjekovni gr ki *Rausiun*.⁴⁵³ Prije je bila prihva enija interpretacija nastanka imena od rije i *laus* (litica na kojoj je sagra en grad), a prvi ju je spomenuo Konstantin Porfirogenet. Hrvatska se varijanta

⁴⁴⁹ Marasovi , „Srednjovjekovni urbanizam“, 543.

⁴⁵⁰ Marasovi , *Dalmatia I*, 103.

⁴⁵¹ Marasovi , *Dalmatia I*, 106.

⁴⁵² Epidaur, to je Dubrovnik.

⁴⁵³ Koš ak, Vladimir. „Epidaurum – Ragusium – Laus – Dubrovnik“, *Anali XXVII*, 13, 1989., str. 7-40.

imena Dubrovnik objašnjava šumom Dubravom, kako stoji na crtežu grada iz 12. stoljeća.⁴⁵⁴ Grad je smješten na podnožju brda Sr , na mjestu gdje završava isto nojadransko oto je i po njemu otvoreno more. Najstarija urbana jezgra je izgrađena na strmim stijenama poluotoka. Nju je od kopna dijelio moćni zaljev, nasut u srednjem vijeku.⁴⁵⁵

Nastanak se naselja smješta u ranu antiku ili helenizam – ime u prilog ide teorija – ure Baslera koji naselje povezuje s Daorsima.⁴⁵⁶ Postojanje naselja iz toga doba dokazuje numizmatički materijal. Najstariji primjerci su iz 3. ili 4. stoljeća prije Krista (iz doba Filipa V., Gencija i Baleja). Pronađen je i grčki, ali najviše je primjeraka pronađeno rimskog novca. Najstariji rimski novci su iz doba cara Tiberija i sežu sve do Konstantina. Iz ranobiznatske epohe najviše je novaca iz doba cara Justinijana I.⁴⁵⁷ Osim novaca, važni su i epigrafski spomenici sepulkralnog karaktera. To je pet nadgrobnih ploča datiranih od 1. do 2. stoljeća.⁴⁵⁸

Milorad Medini je 20-ih godina prošlog stoljeća prema arhivskih podacima pokušao predložiti opseg, veličinu i razvoj grada.⁴⁵⁹ On je osniva teze prema kojoj je najstarija jezgra grada u Kaštelu koji se širi prema istoku. Iznio je mišljenje o nastanku katedrale izvan gradskog zida u 11. stoljeću. Medinija je 50-ih godina 20. stoljeća nadopunio Lukša Beriti koji je dao osnovno polazište za sustavna arheološka istraživanja gradske jezgre. Njegove su studije i danas osnovno polazište u istraživanjima prostornog razvoja Dubrovnika.⁴⁶⁰ Njegova se istraživanja temelje na arhivskim i povijesnim podacima. On je grafički predložio razvitak polazeći od stajališta kako je najstarije naselje, koje se širilo prema zapadu, razvilo na otoku. Beriti je bio mišljenja da se prva luka nalazila u Kolorini, maloj uvali na zapadnoj strani od grada, a crkvu sv. Petra je zamislio kao staru katedralu (Slika 114; Slika 116).⁴⁶¹ Arheoloških dokaza najranijeg Dubrovnika je bilo prije sustavnih arheoloških istraživanja. 50-ih godina je na njih upozoravao Cvito Fisković. On je uočio postojanost organiziranog gradskog naselja prije 7. stoljeća na temelju niza ranokršćanskih ulomaka s povijesne gradske jezgre.⁴⁶² Istu tezu podupiru – ure Basler i Dubravka Beriti. 70-ih godina Milan Prelog se bavio proučavanjem

⁴⁵⁴ Marasović, *Dalmatia IV*, 72.

⁴⁵⁵ Podatke o literarnim i slikovnim izvorima za Dubrovnik u srednjem i novom vijeku donosi primjerice Željko Peković *Dubrovnik, nastanak i razvoj srednjovjekovnog grada*. Iz tih podataka mogu se izvući neke spoznaje i o ranom srednjem vijeku.

⁴⁵⁶ Žile, Ivica. „Naselje prije grada“. *Dubrovnik*, 4, Dubrovnik: 1997., str. 104-105.

⁴⁵⁷ Mirnik, Ivan., „Nalazi antičkog novca u Dubrovniku“, u: *Dubrovnik*, Dubrovnik, 4/1997., str. 248-249.

⁴⁵⁸ Durman, *Stotinu*, 122.

⁴⁵⁹ Medini, Milorad. *Starine dubrovačke*, Dubrovnik: 1935., str.

⁴⁶⁰ Beriti, Lukša. *Utvorjenja grada Dubrovnika*. Zagreb: 1958.

⁴⁶¹ Beriti, *Utvorjenja*, 65.

⁴⁶² Fisković, Cvitko. „O starokršćanskim ostacima na širem prostoru grada Dubrovnika“. *Starinar* 9-10. Beograd: 53-57.

razvijenog srednjeg vijeka u Dubrovniku na temelju Statuta iz 13. stoljeća. Dotakao se Prelog i ranosrednjovjekovnog doba u svojim radovima. Prelog je izvukao najviše zaključaka o planiranoj izgradnji grada i zaključio da su srednjovjekovni opseg i organizacija urbanog prostora održani i danas (Slika 110).⁴⁶³ Igor Fisković je 80-ih godina pisao o kasnoantičkoj jezgri. Fisković je smatrao grad nizom utvrda bizantskog obrambenog sustava za plovidbu duž jadranske obale. Njegovo istraživanje je obuhvaćalo razvoj grada, od kaštela na zapadnoj strani prema luci na istočnoj, te od juga prema sjeveru. Pritom je slijedio crkvenu građevinu.⁴⁶⁴ Marija Planić-Lončarić se također osvrnula na poleogenezu i utvrdila granicu liniju tog područja. Izvor srednjovjekovnog uličnog rastera je prema autorici u dvjema okomito trasiranim prometnicama koje su povezivale dvije ključne točke kasnoantičkog grada. Autorica smatra da grad u 6. stoljeću nije u cijelosti bio opasan zidinama, a obrana grada se svodila na dvije jake utvrde, jednu na južnoj strani klisure, a druga uz luku i katedralni sklop.⁴⁶⁵

80-godine su bile godine najburnijih rasprava o postanku Dubrovnika, tj. o njegovoj najranijoj urbanoj fazi. Rasprave su započele arheološkim otkrićem ispod barokne katedrale. Istraživanja je provodio Josip Stošić. Uz ostatke romaničke katedrale, otkriveni su i ostaci starije građevine, koja je također bila katedrala. Datirana je u 6. stoljeće (Slika 113). To se nije podudaralo s dotadašnjim teorijama o postanku najranije faze grada. Prvo su naselje prema toj teoriji podigli izbjeglice iz Epidaura, koji su se sklonili od napada Slavena u obližnje utvrđenje na teško dostupnoj hridi. Zna se da je crkvena organizacija bila podijeljena na biskupije, i slijedila je antičku organizaciju civilne područne vlasti. Značaj svjetovne vlasti je opadao, pa Crkva postaje nositelj državne organizacije. Naselje s katedralom u Raguziju bi prema tome bilo naselje s određenim središnjim funkcijama koja može prelazi područje zidina koje su opasavale grad.⁴⁶⁶ Voditelj istraživanja je zaključio da je oko katedrale bila najstarija jezgra oko koje se širio grad.⁴⁶⁷ Antun Nišetić je mišljenja da je Dubrovnik bio utvrđen prije 7. stoljeća te da se razvio na području Buničeve poljane.⁴⁶⁸ Ivo Babić je smatrao da se naselje Rauzije razvijalo u kasnoantičko i ranosrednjovjekovno doba kao kaštel ispod kojega se kasnije razvio grad.⁴⁶⁹ Prema Željku Rapaniću, Dubrovnik je bio bizantska utvrda iz koje se postupno širio

⁴⁶³ Prelog, *Tekstovi*, 21-44.

⁴⁶⁴ Fisković, Igor. „Tradicijske i inovacijske urbane likove starog Dubrovnika“. *Dubrovnik*, 4, 1994., str. 103-123.

⁴⁶⁵ Planić-Lončarić, Marija. „O opstanku kasnoantičke prostorne podloge i tradiciji prostorne organizacije srednjovjekovnog Dubrovnika“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 29, Split: 1990., str. 160.

⁴⁶⁶ Prelog, Milan. *Tekstovi o Dubrovniku*. Zagreb: 2003., str. 117-118.

⁴⁶⁷ Peković, *Dubrovnik*,

⁴⁶⁸ Nišetić, Antun. *Nove spoznaje o postanku Dubrovnika, o njegovu brodarstvu i plovidbi svetoga Pavla*. Dubrovnik: 2005., str.

⁴⁶⁹ Babić, Ivo. „Naselja pod utverdama u Dalmaciji“, *Radovi FF*. Split: 1985., 7-25.

grad koji je postao biskupsko središte. Najtemeljitiije proučavanje razvoja Dubrovnika je poduzeo Željko Peković koji je na temelju povijesnih i grafičkih izvora i arheoloških istraživanja Ivice Žile napravio idejne grafičke rekonstrukcije. Tomislav Marasović je došao do zaključka da je prirodni teren na kojemu se grad razvio bio poluotok, a ne otok. Peković je, složivši se s Marasovićevom teorijom, sustavno proučio sve etape i grafički ih prikazao tlocrtima.⁴⁷⁰ Peković se za izradu prostornog razvoja koristio arhivskim dokumentima te dotadašnjim obradama spomenute teme. Interpretirao je tlocrtne prikaze grada i crteže prostornih prikaza Dubrovnika. Arheološki nalazi su potvrdili i najvrijedniji izvor za dubrovački urbani razvoj te su kao takvi i oni uvršteni u rezultate istraživanja (Slika 115).⁴⁷¹

Nalaz katedrale nije u potpunosti uspio rekonstruirati odnos Epidaura i Raguzija. Usprkos tome, veoma je izgledno da je odumiranje jednoga bila posljedica razvijanja drugoga, iako ne strogo povezano. Rapanić je upozorio da je odumiranje antičkog Epidaura sasvim sigurno doprinijelo razvoju Raguzija, tj. naselja koje mu je prethodilo. Veliki dio stanovništva iz Epidaura se naselio u njemu, ali u kojoj je mjeri to stanovništvo gradilo Raguzij nije razjašnjeno. Otkrivena bizantska katedrala je ključan pomak u njihov ostatak ispod površine zasigurno ima još.⁴⁷²

Tijekom istraživanja, radovi su prošireni i na prostor Bunićeve poljane gdje su otkriveni ostaci obrambene arhitekture. Iz kasne antike najvažniji je otkriveni zid koji se dijagonalno proteže zapadno do katedrale. Dužine je oko 30 metara. Zapadni je dio grada nadograđivan u ranom srednjem vijeku. U isto vrijeme se dijelu vidi kasnoantička tehnika zidanja. Dio je to kasnoantičkog kaštela. To je najstariji zid unutar perimetra grada.⁴⁷³

Arheološka istraživanja na prostoru katedrale i Bunićeve poljane je vodio već spomenuti Josip Stojić od 1. travnja 1981. godine. Tada su iskopani i oslobođeni iz temeljnih struktura građevinski ostaci većeg broja ranijih objekata; dvije velike trobrodne crkve, četverolisna „memorija“, obrambeni zid kaštela, masivni temeljeni bazament zvonika-krstionice, nekoliko kuća te desetak zidanih grobnica različitih objekata.⁴⁷⁴ Utvrđeno je da su na neki objekti pripadali tri različita vremenska epohama; kasnoj antici, ranom srednjem vijeku i kasnom

⁴⁷⁰ Marasović, *Dalmatia IV*, 74.

⁴⁷¹ Peković, *Dubrovnik*, 8.

⁴⁷² Jović Gazić, „Razvoj grada“, 157.

⁴⁷³ Žile, Ivica. „Arheološki nalazi unutar perimetra povijesne jezgre Dubrovnika“, *Opuscula archaeologica*, 23-24, Zagreb, 2000., str. 337-343.

⁴⁷⁴ Stojić, Josip. „Prikaz nalaza ispod katedrale i Bunićeve poljane u Dubrovniku“, *Izdanja HAD*, 12, 1987., str. 15.

srednjem vijeku te da su oni na tom urbanom prostoru nastajali sukcesivno, zamjenjivali jedan drugoga i nestajali.

Najstariji objekt je obrambeni zid kasnoantičkog kaštela koji je postojao do izgradnje najmlađeg od navedenih objekata. Mlađa je romanička crkva postepeno prostorom i funkcijom zamjenjivala raniju bizantsku crkvu. Zid je utvrđen kao dio fortifikacijskog sklopa – kasnoantičkog kaštela- unutar kojega je niknuti katedralni sklop. U ranom srednjem vijeku je zid ojačan, dograđen, a mu je zapadni dio raslanjen lezenama te pokazuje tipičnu predromaničku tehniku gradnje. Prostor na kojemu je pronađen obrambeni zid je oko 1200 m². Dio obrambenog zida iz kasne antike (5. ili 6. stoljeća) koji pripada većoj arhitektonskoj cjelini je dio kaštela. Njegovo zidno platno se proteže dijagonalno u dužini većoj od 25 metara preko litave površine Buničeve poljane iza današnje barokne katedrale koja je za svoje izgradnje obrnuto okrenuta.⁴⁷⁵

Još nije otkopan njegov pretpostavljeni sjeveroistočni dio. Zid se po litavoj dužini sastoji od dva vertikalna sloja; istočnog glatkog s koso zidanim licem i zapadnog okomitog raslanjenog plitkim lezenama i znatno plićeg temeljnog. Istočni je sloj tog obrambenog zida najdublje temeljen građevinski objekt na cijelom istraženom prostoru. Istočni zid ima znatno istaknutu temeljnu stopu. Zapadni ima klupicu istaknutu koliko i lezene koja je položena na grubi temelj.⁴⁷⁶ Na krajnjem južnom dijelu tog istočnog zida su postojala vrata koja su naknadno zazidana. Nisu bila uspostavljena kroz zapadni sloj koji na tome mjestu ide neprekinuto. Sjevernije od vrata u zapadnom sloju zida, je izvedena strijelnica smještena vrlo nisko. Ona neposredno nad temeljnom stopom ima kose stranice, a otvor joj je usmjeren prema zapadu kroz uski prorez.⁴⁷⁷ Na tom je dijelu zapadni sloj obrambenog zida srušen kasnijom ugradnjom bazamenta zvonika-krstionice. Može se zaključiti da u takvom obliku strijelnica nije mogla biti nastavljena kroz njegovu debljinu. Takvim usmjerenjem strijelnice prema zapadu nedvosmisleno je određeno da je obrambenim zidom bio ograničen prostor koji se od njega proteže prema istoku.⁴⁷⁸ Osnovna stopa istočnog sloja zida je uništena iskopom za zdenac u sredini njegovog otkopanog dijela. U sjevernom je dijelu obrambenog zida kroz oba njegova sloja uspostavljen otvor kanala. Stjenke kanala su bile okomito prislonjene na obrambeni zid i sačuvane su u prostoru kaštela do mjesta gdje ih je prekinuo temelj romaničke katedrale.⁴⁷⁹

⁴⁷⁵ Stošić, „Prikaz nalaza“, 15.

⁴⁷⁶ Stošić, „Prikaz nalaza“, 16.

⁴⁷⁷ Stošić, „Prikaz nalaza“, 16.

⁴⁷⁸ Stošić, „Prikaz nalaza“, 16.

⁴⁷⁹ Stošić, „Prikaz nalaza“, 16.

Izraziti predromani ki oblici i tehnika gradnje upućuju da je zdenac građen u to doba. Isto ni je sloj obrambenog zida morao nastati ranije zbog znatno veće dubine temeljenja, druga lije karakteristične tehnike zidanja te zdenca naknadno probijenog u njegovim strukturama. Strijelnica, zdenac i kanal otkriveni su da je taj zid bio dio jedne veće građevinske cjeline; kasnoantički zid kaštela (Slika 118).⁴⁸⁰

Otkriće bizantske katedrale je posebno zbunilo pobornike teorije o razvoju prvog gradskog naselja nakon doseljenja Epidauraca. Slijepo slijeđenje povijesnih izvora više nije bilo moguće. Mnogi autori u početku nisu bili skloni povezivanju katedrale s postojanjem gradskog naselja. Rapani je usporedio situaciju sa Splitom gdje je splitski metropolit zadržao svoj stari naziv i titulirao se kao salonitanski. Prema njemu, ista se situacija dogodila i u Dubrovniku.⁴⁸¹

Vladimir Košak je razvio zanimljivu teoriju o napuštanju Epidaura i osnivanju Dubrovnika. On pretpostavlja postojanje starog (rimskog) Epidaura i „novog“ Epidaura koji se razvio pod padinama Srpa, nakon što je starije naselje stradalo u potresu sredinom 4. stoljeća. Grad Epidaurum je u 7. stoljeću bio razoren, ali on nije rimska kolonija nego „novi“ Epidaurum koji se kasnije razvija u Raguzij. Rimski je Epidaurum bio napušten prije provala barbara, najvjerojatnije zbog prirodne katastrofe. Prema Košaku, današnji je Dubrovnik nastao početkom 9. stoljeća, za vrijeme kratkotrajne franačke vlasti nad istočnom jadranskom obalom.⁴⁸²

90-ih su godina provedena nova arheološka istraživanja na području grada i ti rezultati idu u prilog teoriji prema kojoj je Raguzij izrastao iz naselja u kasnoj antici koje je imalo duhovno središte. Nalazi su obogatili sliku o kasnoantičkom i ranosrednjovjekovnom gradu. Ispod ostatka crkve sv. Bartula (sv. Kuzma i Damjan) koja je zauzimala jugozapadni kut biskupske palače, otkriven je kasnoantički zid koji odgovara kasnoantičkom zidu na Bunićevoj poljani.⁴⁸³ Uz nalaz u južnom predjelu današnje povijesne jezgre Dubrovnika, koja se smatra nukleusom razvoja grada, ostaci kasnoantičkih građevina otkriveni su i na sjevernom dijelu grada. Ispod predromaničke podnice crkve Preobraženja Kristovog, na području Prijeko,

⁴⁸⁰ Stošić, „Prikaz nalaza“, 16

⁴⁸¹ Jović-Gazić, „Razvoj grada“, 159.

⁴⁸² Košak, Vladimir. „Od Epidaura do Dubrovnika“. *Dubrovnik* 4, Dubrovnik, 5-38.

⁴⁸³ Žile, Ivica. „Naselje prije grada“. *Dubrovnik*, 4, Dubrovnik: 1997., str. 107.

otkrivena je sakralna građevina.⁴⁸⁴ Svi navedeni nalazi negiraju mišljenje kako je širenje naselja izvan fortifikacijske jezgre Kaštela, u zapadnom dijelu grebena, započelo u 10. stoljeću.⁴⁸⁵

Dino Milinović je mišljenja kako je Epidaur dislociran s područja Cavtata na područje Dubrovnika, koji je bolje zaštićen, kao dio politike Justinijana I. Autor smatra kako je to tipična bizantska politika tadašnjeg vremena i da bizantski kaštel unutar najstarijeg dijela urbanog nukleusa ide tome u prilog.⁴⁸⁶

Mate Suić je ustvrdio, praveći i komparaciju gradova na istočnom Jadranu koje nalazimo kod Plinija Starijeg i Anonimnog Ravenjanina, da je i samo prisustvo vojne posade i fortificirani sklop u jednom naselju dovoljno da se neki urbani sklop u kasnoj antici nazove gradom.⁴⁸⁷ Nalazi kasnoantičkih fortifikacija i ranokršćanski horizont iz 6. st. sugeriraju da se iz zasljedeno antičkog izvora razvilo gradsko urbano tkivo koje možemo povezati sa bizantskom politikom za vrijeme Justinijana I.⁴⁸⁸

Antun Nijetić je zaključio da je naselje već u antici imalo luku, te je ona bila jedan od punktova morskim prometom u kasnoj antici. Justinijan je u vrijeme kada je gradió kaštel utvrđivao i luku čiji se ostatci vide u kasnoantičkim zidovima pronađenim ispod Bunjeve poljane.⁴⁸⁹ U prilog luku ide i starokršćanski horizont iz 6. st. Poznato je da su kasnoantička pristaništa bila vrlo primamljiva okupljališta gdje su se gradili ranokršćanski objekti.⁴⁹⁰ Najstariji urbani korijen ranosrednjovjekovnog Dubrovnika nalazila se upravo na prostoru koji se naziva Kaštel. Njega se povezuje sa spomenutim bizantskim fortificiranim sklopom koji se datira u 6. st. Taj sklop je služio kao jedna od bizantskih kontrolnih točaka na Jadranu. Dopušta se mogućnost da je tu bio i refugij kasnoantičkog Epidaura. Nalazi kasnoantičkog zida na Bunjevoj poljani dovode se u vezu i sa ovom fortifikacijom.⁴⁹¹ Opseg spomenute fortifikacije se pouzdano može ustvrditi jer odgovara najmanjem seksteriju Kaštela.

⁴⁸⁴ Žile, „Naselje“, 338.

⁴⁸⁵ Prelog, *Tekstovi*, 68.

⁴⁸⁶ Milinović, Dino. „Dubrovnik-Ragusium, Prilog višenju nastanka i razvitka grada na kraju kasne antike“, u: *Dubrovnik*, Dubrovnik, 4/1997., str. 127-131.

⁴⁸⁷ Suić, *Antički grad*, 362.

⁴⁸⁸ Grbić, Nikša. „Ranokršćanski horizont stare jezgre grada Dubrovnika“, Mostar: 2014, str. 7.

⁴⁸⁹ Nijetić, Antun. „Dubrovnik - antička luka“, u: *Zbornik u čast Ivici Žili*, Matica hrvatska, Dubrovnik, 2011., str. 124.

⁴⁹⁰ Brusić, Zdenko, „Starokršćanski objekti uz plovidbenu rutu istočnom obalom Jadrana“, u: *Diadora*, 15, Zadar, 1993., str. 230-231.

⁴⁹¹ Žile, Ivica., „Fortifikacijski sustavi u svjetlu recentnih arheoloških nalaza“, u: *Dubrovnik*, Dubrovnik, 2/1993., str. 224-225.

Sloj iz ranog srednjeg vijeka u Dubrovniku se rekonstruira preko arhivskih podataka, grafičkih izvora, arheoloških ostataka, sačuvanih predromaničkih crkvice i njihovog kamenog namještaja koji su ukrašeni pleterom.⁴⁹² Peković daje sljedeću interpretaciju razvoja grada: Kasnoantički se Kaštel nalazio na zapadnom podnožju grebenastog poluotoka, na najvišem dijelu. Unutar Kaštela je bila podignuta i prva crkva, sv. Sergija i Bahka. U ranom srednjem vijeku Kaštel postaje prvi sektir s crkvom sv. Marije uz koju je u 12. stoljeću podignut benediktinski samostan. Na jugozapadnoj se strani nalazila crkva sv. Petra Malog ili sv. Petra od Klobučanaca. Na sjeveroistoku su u odnosu na Kaštel bile crkve sv. Andrije, sv. Martina i sv. Bartolomeja, a dalje na sjeverozapadu izvan zidina crkva na Pilama koja je bila posvećena sv. Andriji. Na sjeveroistoku od Kaštela se nalazio drugi sektir. I taj je dio grada bio omeđen zidovima i kulama, a u unutrašnjosti se nalazila crkva sv. Šimuna kojoj se zasada ne zna položaj. U izvorima se više puta spominje i crkva sv. Foske s nazivom „od Kaštela“. Ona se nalazila istočno od prve gradske jezgre, uz sami južni zid proširenog dijela grada. Blizu sjevernog zida je izgrađena crkva sv. Petra Velikog u funkciji katedrale prema kojoj je drugi sektir i dobio ime. Treći je sektir također bio omeđen zidinama i zahvatio je prostor Pustijerne na samom istoku poluotoka. U njemu se, na jugozapadu nalazila crkva sv. Stjepana kojoj je poznata arhitektura, a na sjeverozapadnom uglu uz same zidine, je izgrađena crkva sv. Vida kojoj nisu poznati ostaci. Uz južne zidine se nalazila crkva sv. Teodora, a na samom istoku crkva sv. Ivana uz luku. Na sjevernoj strani od Pustijerne, u dijelu koji se spušta prema zaljevu, nalazilo se podgrađe sv. Vlaha koje je kasnije dobilo zidine. Središnja je građevina bila spomenuta crkva sv. Vlaha koja je u ranom srednjem vijeku preuzela funkciju stolne crkve s krstionicom. U interpretaciji graditeljskih faza, oblika crkve kao i u navođenju titulara, Peković ima različito mišljenje od Josipa Stošića, koje je ranije izloženo u ovom radu. Prema Pekoviću istraživanja su pokazala tri ranosrednjovjekovne faze crkve (od 10. do kraja 11. stoljeća, a na istom je mjestu, u 12. stoljeću podignuta romanička katedrala koja također ima tri razvojne faze do 14. stoljeća) kojoj je vraćeno ime sv. Marija. Sjevernije do te crkve je izgrađena crkva sv. Spasa kojoj zasada nema ostataka. U blizini, na sjeveru od Pustijerne, a na istoku u odnosu na podgrađe, naslonjena je bila na zidove jednog i drugog područja crkva sv. Kuzme i Damjana (kasnije sv. Bartul). Prema istoku se pretpostavlja položaj crkve i ženskog benediktinskog samostana sv. Tome. Na sjeverozapadu izvan najstarije gradske jezgre su se nalazile crkve sv. Andrije i sv. Marina „na Andriji“, a još sjevernije sv. Bartolomej i Svi Sveti. Na sjevernom dijelu povijesne jezgre, sjeverno do Straduna su sačuvane dvije crkve iz predromanike: na

⁴⁹² Marasović, *Dalmatia IV*, 75.

zapadnoj strani crkva Kristovog Preobraženja, znana i kao „Sigurata“, a na istoku crkva sv. Nikole u Prijekome. U sjevernom gradskom zidu, gra evnu jezgru od kula ini ranosrednjovjekovna Bodinova kula koja se spominje i u arhivskim podacima i u povijesnim izvorima.⁴⁹³

Prvi spomen podjele na seksterije u Dubrovniku se pronalazi u dodatku Statuta grada iz 1309. godine, u odredbi o požaru. U odredbi se ne spominju nazivi ni njihove granice. Tek se u izvoru iz 1344. godine saznaju njihova imena; Pustijerna, Sveta Marija,⁴⁹⁴ Sveti Vlaho, Sveti Nikola i Kaštel.⁴⁹⁵ Prije novijih saznanja, znanstvenici su razvoj grada objašnjavali pomo u njih. Kaštel je najstariji, a nakon njega je dolazio Sveti Petar i Pustijerna kao posljednje proširenje koje spominje Konstantin Porfirogenet.⁴⁹⁶ Danas se takvo mišljenje odbacuje, ali je pitanje njihovih granica i dalje otvoreno. Podjela na seksterije nastaje nakon što je grad zauzeo cijeli prostor povijesne jezgre. To se dogodilo krajem 13. stolje a i podjela se o itava u utjecaju Venecije koja je tada vladala Dubrovnikom. Slijedivši izgradnju, prva tri seksterija su najstarija. Junije Resti, izvor iz 15. stolje a donosi informacije da je uklju ivanjem Pustijerne u gradu izvršeno tre e proširenje. Prema tome, Kaštel se dva puta širio. To se daje zaklju iti na temelju rektifikacije tlocrta grada s kraja 16. i na po etku 17. stolje a gdje se u rasporedu i kontinuitetu ulica vidi postojanje prepreke, gradskog zida.⁴⁹⁷ To no se razgrani enje seksterija ne može utvrditi. Odredbe o njihovim granicama nisu bile sa uvane. Granice prva tri seksterija se mogu lakše odrediti jer su odre ene ranosrednjovjekovnim zidinama koje su doživjele 13. stolje e.

Prema Pekovi u, srž Dubrovnika, kasnoanti ki kaštel je podignut na najvišljem dijelu poluotoka i kontrolirao je plovidbu uz obalu. Unutar njega je izgra ena prva crkva posve ena Sergiju i Bahku. Njegovim širenjem nastaje Dubrovnik. Najmanji gradski i najstariji seksterij, Kaštel je zauzimao prostor nekadašnjeg bizantskog kastruma (Slika 112). Njegov je prostor s južne strane ograni en gradskim zidinama, a sa sjevera ulicom Od Kaštela. U središtu se nalazio benediktinski samostan Sv. Marije.⁴⁹⁸ Teško je bez arheoloških istraživanja raspravljati o veli ini i opsegu Kaštela, ali se pomo u arhivskih izvora i slikovnih prikaza može odrediti položaj Vrata od Kaštela te potez njegovih sjevernih zidova. Uz Kaštel svi povezuju crkvu

⁴⁹³ Marasovi , *Dalmatia IV*, 76.

⁴⁹⁴ Pekovi isti e izvor prema kojemu su se Sv. Petar i Kaštio ujedinili. Izvor je iz 1344. godine. Medini je smatrao da su ta dva seksterija kasnije obuhva ena pod imenom Sv. Marije.

⁴⁹⁵ Lazarevi , Ivana. „Granice dubrova kih seksterija“, *Analiti Dubrovnik*, 50, 2012., str. 65

⁴⁹⁶ Porfirogenet spominje tri proširenja s time da posebno isti e crkvu Sv. Stjepana koja se nalazi u središtu grada koji je tre im proširenjem obuhvatio Pustijernu.

⁴⁹⁷ Pekovi , *Dubrovnik*, 42.

⁴⁹⁸ Pekovi , *Dubrovnik*, 45.

Sergija i Bahka te napominju da je njoj s južne strane kasnije dograđena crkva sv. Marije. Danas je uz tu crkvu sa sjeverne strane sačuvan manji, ali prostor koji bi mogao pripadati crkvi Sergija i Bahka i koji je kasnije pregrađen u kapelicu. Kaštel je vjerojatno bio izgrađen u 6. stoljeću kada Bizant ima prevlast na Jadranu i služio je kao jedna od mnogih kontrolnih točaka. U Statutu se spominju najstarija gradska vrata.⁴⁹⁹ Danas bi to bila ulica Od Domina koja se produžuje u Široku ulicu. To je jedina ulica koja u pravcu prolazi od Ulice od kaštela, i Beriti gradska vrata smješta u podnožje stepenica, blizu crkve Svih Svetih.⁵⁰⁰ To su bila najstarija gradska vrata, vrata bizantskog kastruma. Vrata kaštela Lave su se nalazila, prema Beritiću, u blizini Vrata Celenge, na udaljenosti od 12 metara. Razmaci među ostalim gradskim kulama prema brdu se kreću oko 60 metara. Riječ je o sedam kula između Vrata Celenge i kule sv. Ivana. Međutim, nije vjerojatno da su se dvojica gradska vrata nalazila tako blizu jedna uz drugu.⁵⁰¹ Prikaz grada iz 12. stoljeća daje točan broj gradskih kula i sve važne crkve tog perioda, a posljednja, zapadna kula nije u istom pravcu s ostalima. Ona je pomaknuta južnije i na malo je povišenijem mjestu. Od nje teče zid prema uvali koji se lomi u visini Strossmayerove ulice, okreće se na istok i spaja s kulom Vrata Celenge. Peković smatra da bi to mogla biti Vrata kaštela koji je bio nešto iznad, i bile su zidine bile u pravcu Ulice od Kaštela, na mjestu gdje se sijeće s Ulicom od Domina. Ulica od Domina se jedina ne lomi i dolazi do Ulice od Kaštela jer nije naišla na prepreku, gradski zid. Uz tu je ulicu i potez zida koji prema zapadu brani prvo proširenje, podgrađe, seksterij Sv. Petra.⁵⁰²

Sveti Petar je prvo podgrađe kaštela obzidano gradskim zidom. To je drugi seksterij. Već je u kasnoj antici bio urbaniziran. Postojao je pravilnu uličnu mrežu. Dobio je ime po najznačajnijoj sakralnoj građevini. Drugi je seksterij zauzimao prostor ispod kaštela, između Ulice Od Domina, Strossmayerove i Gradišćeve. Nastao je kao prvo podgrađe. U zapadnom je dijelu, uz Kaštel, nepravilan, a na istoku je regulirana izgradnja još u kasnoj antici. U njega se ulazilo kroz troja vrata: Vrata Celenge, Menetićeva vrata i Lavlja. Na istoku iz Pustijerne kroz vrata koja su bila nasuprot crkve Sv. Stjepana.⁵⁰³ Svi autori polaze od Statuta kada kreću proučavati zidine civitasa. Prvi se time bavio Medini, a nakon njega Beritić (Slika 116). Odredbe Statuta daju pravce ulica koje vode do gradskih vrata. Na tlocrtu su vidljiva tri duga ka

⁴⁹⁹ „Ulica pak koja vodi od vrata što su ispod kuće Bogdana de Pissano, neka vodi ravno na poljanu.“ *Status grada Dubrovnika 1272.*, 1990. str 172.

⁵⁰⁰ Peković, *Dubrovnik*, 46.

⁵⁰¹ Peković, *Dubrovnik*, 47.

⁵⁰² Peković, *Dubrovnik*, 47.

⁵⁰³ Peković, *Dubrovnik*, 52.

poteza ulica; Od Kaštela, Strossmayerova i Od Pustijerne. One se protežu u smjeru istok-zapad. Okomito na njih idu ulice koje su regulirane odredbama Statuta u 13. stolje u. Te ulice povezuju smjer sjever-jug i ne prolaze niti idu do neke zna ajne gra evine. Pretpostavlja se kako su nastale radi neke prepreke i da su mogle biti ulice uz gradske zidove.⁵⁰⁴ Arhivski podaci za Ulicu od Pustijerne dokazuju da je išla uz gradski zid. Zid je išao od zapadnog ugla Vrata od Pustijerne, iza katedrale.⁵⁰⁵ Ulice u smjeru sjever-jug ne križaju Strossmayerovu u pravcu nego se u njoj stvaraju mali pomaci od nekoliko metara. Oni vjerojatno nastaju zbog prolaza ulica kroz kulu s gradskim vratima jer su se srednjovjekovne ulice u njima „lomile“. Zbog bolje obrane, ulazna vrata nisu bila u istom smjeru nego izmaknuta. Jedino Ulica od Domina ide u pravcu do Ulice od Kaštela. Logi no objašnjenje lomovima ulica i završavanjem nekih ulica na Strossmayerovom bio bi gradski zid koji se protezao tom ulicom.⁵⁰⁶ Položaj zida se smješta uz rub ulice, na vrhu, a ne na dnu litice kako je predložio Beriti . Položaje gradskih vrata i ulica ponovno donosi Statut. Vrata koja se spominju su: Vrata od Kaštela, Vrata Celenge, Men eti eva i Lavlja. Vrata koja se nalazila iz katedrale i kojima se ulazilo u Pustijernu se ne spominju jer se njima ne regulira grad isto nije od ulice Lu arice.⁵⁰⁷ U Statutu se navodi: „...ulica koja vodi od Lavljih vrata neka se proteže ravno do Poljane...“. To je ulica Lu arica. Ona je išla od Poljane do Lavljih vrata i pravocrtno preko drugog seksterija do gradskih zidina s morske strane. Dokaz za to su karte grada iz 14. stolje a. Vrata od Kaštela se nalaze na mjestu gdje Strossmayerova ulica sije e Lu aricu, što potvr uje i arheologija. Prilikom istraživanja je prona ena kružna gra evina od pravilnih klesanaca koja se nalazi u osi ulice Lu arice. Pekovi smatra da je to gradska kula s vratima jer se na gra evini i nalazi trag vrata.⁵⁰⁸ To su zidine kule kroz koju se ulazilo u civitas i tekle su prema istoku i zapadu. Idu a vrata za analizu su Men eti eva.⁵⁰⁹ Položaj je današnja Ulica Miha Pracata. Beriti je položaj vrata smjestio gdje Tmušasta ulica sije e Pracatovu. Danas se tamo nalazi svod koji ide preko ulice, dvadesetak metara sjevernije od Strossmayerove. Pekovi smatra da tamo nije bio gradski zid jer Pracatova ulica ne prolazi pravocrtno Strossmayerovu nego se lomi na tom mjestu. U istim istraživanjima je pron en temelj zida uz sjevernu stranu Strossamyerove ulice koji ide u pravcu istok-zapad na vrhu Pracatove, te je sije e, a debljine je ve e od jednog metra. Zbog dimenzija i položaja to je gradski zid. Zidine su se na tom dijelu protezale sjevernom stranu Strossmayerove ulice.⁵¹⁰

⁵⁰⁴ Pekovi , *Dubrovnik*, 55.

⁵⁰⁵ Pekovi , *Dubrovnik*, 55.

⁵⁰⁶ Pekovi , *Dubrovnik*, 55.

⁵⁰⁷ Pekovi , *Dubrovnik*, 56.

⁵⁰⁸ Pekovi , *Dubrovnik*, 56.

⁵⁰⁹ „...a ulica koja vodi od Men eti evih vrata neka se u istom smjeru proteže do Poljane...“

⁵¹⁰ Pekovi , *Dubrovnik*, 56.

Kula s gradskim vratima se nalazila zapadno od Pracatove. Lavlja vrata i zid prema zapadu se nalazio uz južni rub Strossmayerove, a zid kod Meneti evih vrata uz sjeverni rub iste pa se postavlja pitanje na kojem je položaju on presjekao tu ulicu. To se dogodilo na blagom lomu ulice istočno od križanja s ulicom Ivana Rabljanina. U istraživanjima je pronađen ostatak zida koji počinje presjecati Strossmayerovu ulicu.⁵¹¹ Zapadno od Meneti evih su se nalazila Vrata Celenge.⁵¹² Na položaju svoda, u podnožju stubišta današnje Ulice sv. Josipa (prije Ulica vrata Celenge) Beriti smješta gradska vrata i zid. Tamo je najviše izražena visinska razlika između Strossmayerove i terena ispod nje. Stubište u ulici savladava visinu od preko 5 metara na dužini od 4 metra. To je prirodno visoka litica i teško je da su se zidine nalazile u njezinom podnožju. I ona se lomi na križanju Strossmayerove, na mjestu gdje su se najvjerojatnije nalazila gradska vrata s kulom.⁵¹³ Zidine između Celenge i Meneti evih su tekle sjevernim rubom Strossmayerove ulice. U istraživanjima je, uz sjeverni rub ulice, pronađen zid koji odgovara položaju gradskog zida. Arheolozi su ga prepoznali kao ostatke crkve sv. Barbare. Pronađeni zid bi mogao pripadati njoj jer postoji mogućnost da je bila naslonjena na gradski zid. Crkva po kojoj je seksterij dobio ime je nastala uz prirodni put koji je spajao Kaštel s prostorom ispred katedrale.⁵¹⁴ Gotovo sve crkve ovog seksterija se nalaze rubno, uz sjeverne i južne gradske zidove.

Treći put se grad proširio i zaokružio prostor gradskim zidom. Središnja građevina ovog seksterija je bila crkva posvećena sv. Stjepanu. Odvajao ju je zid koji je tekao između Ulice kneza Hrvaša i Gradišnice, do drugog seksterija. Iz njega se ulazilo u Pustijernu kroz vrata Sv. Margarite, koja se nalazila nasuprot spomenute crkve. Druga gradska vrata (Vrata Pustijerne, Vrata moćare) su se nalazila ispod svodova nadbiskupije i bila orijentirana prema katedrali. Pod svodovima nadbiskupije su se spajali zidovi prema brdu koje je teklo od Lavljih vrata iza današnje katedrale, do kule Sv. Ivana. Na sjevernom potezu zidina su kasnije nastajali arsenali.⁵¹⁵ Prema Beriti u, naziv dolazi od *post terra* što znači „za gradom“. Prema njemu, Pustijerna znači i predgrađe.⁵¹⁶ Ona je naseljena u ranom srednjem vijeku. Sveti Stjepan je izgrađen nasuprot vratima koja su iz seksterija Sv. Petra vodila u Pustijernu, kao crkvice pred gradskim vratima, prije izgradnje same Pustijerne. Njezinom izgradnjom, crkvice je ostala u

⁵¹¹ Peković, *Dubrovnik*, 57.

⁵¹² „...ulica pak koja vodi od vrata Celenge neka se proteže ravno do ulice koja je pred Kaštelom...“

⁵¹³ Peković, *Dubrovnik*, 58.

⁵¹⁴ Peković, *Dubrovnik*, 64.

⁵¹⁵ Peković, *Dubrovnik*, 66.

⁵¹⁶ Beriti, Lukša. *Utvrdjena grada Dubrovnika*. JAZU, 1955., str. 15.

središtu tog dijela grada. Do nje je vodila (danas Gradi eva) ulica koja je spajala prostor ispred crkve s Vratima Pustijerne. Pred crkvom su se sjekle važne gradske komunikacije. U istraživanjima 1927. je otkrivena temeljna struktura manje jednobrodne građevine.⁵¹⁷ U dokumentima se spominju dvojna gradska vrata kroz koja se ulazilo u treći i seksterij; iz seksterija Sv. Petra kroz Vrata sv. Margarite koja su se nalazila nasuprot crkve sv. Stjepana i iz prostora iza katedrale, Vrata Pustijerne koja su se nalazila negdje kod nadbiskupije. Položaj nadbiskupske palače je poznat. Nalazila se u bloku iza katedrale između današnje Gradi eve, Stulice i Ulice Ilije Sarake. Zauzimala je dva bloka kuća, jedan uski širok 6 metara i dvostruki između Stuline i Ulice Ilije Sarake. Na mjestu gdje se nalazila nadbiskupska palača je prethodno bila crkvice sv. Vida koja je porušena u prvoj polovici 11. stoljeća. Beritić je prvi locirao položaj tih vrata. Smjestio ih je ispod svodova stare nadbiskupije u Ulici od Pustijerne, kao vezu seksterija Pustijerne sa seksterijem Sv. Petra. Preko izvora iz 13. stoljeća se može odrediti njihov točni položaj. Gradska vrata su bila istočnije od osi današnje Gradi eve ulice (ona je danas slijepa). Nekada je to bila jedna od važnijih ulica koja je spajala Vrata Pustijerne s prostorom pred crkvom Sv. Stjepana te išla do gradskih zidina s morske strane.⁵¹⁸ U prijeporu oko zida se doznaje i njegova visina; oko 5 metara. Kod Vrata Pustijerne je postojala kula, a ta su vrata bila udaljena od Lavljih oko 60 metara. Šezdesetak metara istočno od Vrata Pustijerne, a ispod crkve sv. Stjepana, u istraživanjima je otkrivena temeljna struktura koja se smatra kulom. Idućaa kula između te i kule Sv. Ivana bi mogla biti na polovici udaljenosti, kod zadnjeg malog arsenala.⁵¹⁹ Pustijerna je jugoistočni dio Dubrovnika koji je naseljen veoma rano te kao gradski prostor zaštićen masivnim zidovima. Prije se smatralo da je prvi gradski zid Pustijerne iza katedrale išao sjevernim rubom ulice, te da je pod pravim kutem skretao kod crkve Sv. Bartula (prije Kuzme i Damjana) prema sjeveru do proćelja kuće u Ulici Kneza Damjana Jude i dalje do tvrđave sv. Ivana. Ulica od Pustijerne je u potpunosti predsvjećena, od katedrale do spomenute tvrđave. Sjevernom je stranom ulice tekao prvotni gradski zid.⁵²⁰ Da je prvotni gradski zid tekao Ulicom od Pustijerne logično je, prema Pekoviću, zbog konfiguracije terena. Ulica od Pustijerne je na nadmorskoj visini od 7,5 metara, a nivo Ulice Damjana Jude na visini od 3 metra.

Prema Pekoviću, u 10. stoljeću se dubrovački prostor proširio gradnjom crkve sv. Vlahu koja se u 11. stoljeću razviti u katedralni sklop. U 11. i 12. stoljeću u graditi i knežev kaštel.

⁵¹⁷ Beritić, *Utvrdjenja*, 67.

⁵¹⁸ Peković, *Dubrovník*, 69.

⁵¹⁹ Peković, *Dubrovník*, 69.

⁵²⁰ Peković, *Dubrovník*, 73.

Ta nova izgradnja je bitni srž podgrada u sv. Vlaha koje u 13. stoljeće dobiva nove zidove sa istoka, zapada, sjevera i kule na jugoistočnom dijelu.

U 12. i 13. stoljeću su sjeverno od Pustijerne izgrađeni arsenali iznad kojih su građene romaničke kuće. Grad se tada naglo širi prema zaljevu planskom izgradnjom. Prvo je proširenje u razvijenom srednjem vijeku zahvatilo podgrađe sjeverno od ranosrednjovjekovnog grada. Početkom druge polovice 13. stoljeća grad obzidava sva podgrađa, a zasipavanjem zaljeva izgrađeni dio prelazi i na suprotnu obalu, na prostor Prijeke koje je dobilo zidove krajem 13. stoljeća. Početkom 14. stoljeća je završeno proširenje grada na opseg današnje jezgre. Tada se priključilo i područje franjevačkog samostana na zapadu i dominikanskog na istoku, koji su prvotno bili izvan gradskih zidina.

Prisutnost spolija se očitava i u primjeru Dubrovnika. Na važnost je uputio Ivica Žile. Upravo je on obradio i objavio sve spolije i ostale nalaze koji su otkriveni unutar romaničkog perimetra dubrovačkih zidina do pojave romanike. Žile ih je obradio redom kako bi se na njih naišlo zamišljenom šetnjom po ulicama i objektima gdje su uzidani ili pronađeni, bez obzira na vremenski period. Autor je krenuo od sjeveroistoka, a završio na jugozapadu stare gradske jezgre.⁵²¹

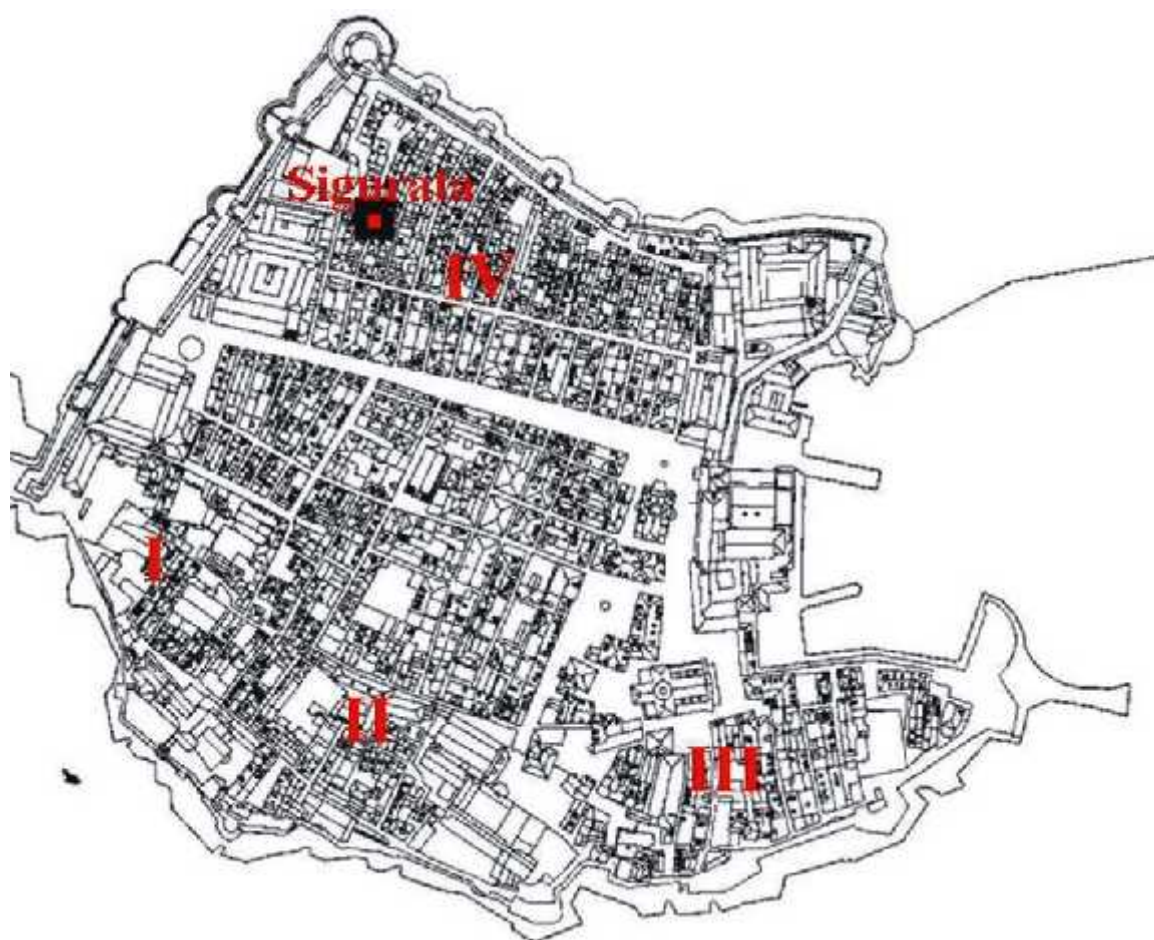
Autor je obradio dvadeset i četiri spolije. Najstarijem periodu pripada jedan fragment rimske nadgrobne ploče koja je prema starijoj literaturi pronađena u Pustijerni prilikom kopanja temelja hospitala. Ne navodi se njegova točna lokacija, ali se preko arhivskih izvora može približe locirati na četiri lokacije gdje se u 15. i 16. stoljeću navode hospitali: uz crkvu sv. Stjepana, Sv. Ivana, Sv. Tome i Sv. Teodora. Dužine je 59 cm, visine 40 cm i od vapnenca. Natpis je prije publiciran i sastoji se od 6 redova slova ispisanih kapitalom, visine 2,5 cm.⁵²² Datira se u prvu polovicu 1. stoljeća kada navedena kohorta s natpisa (VIII: dobrovoljci) napušta koloniju Epidaurum i stacionira se u Siculima kod Trogira.⁵²³

Iz navedenog pregleda literature o razvoju Dubrovnika i njegovih fortifikacija, vidljivo je da postoji niz novih spoznaja, ali i da je opravdano promatranje postepenog širenja grada, o čemu govore i povijesni izvori.

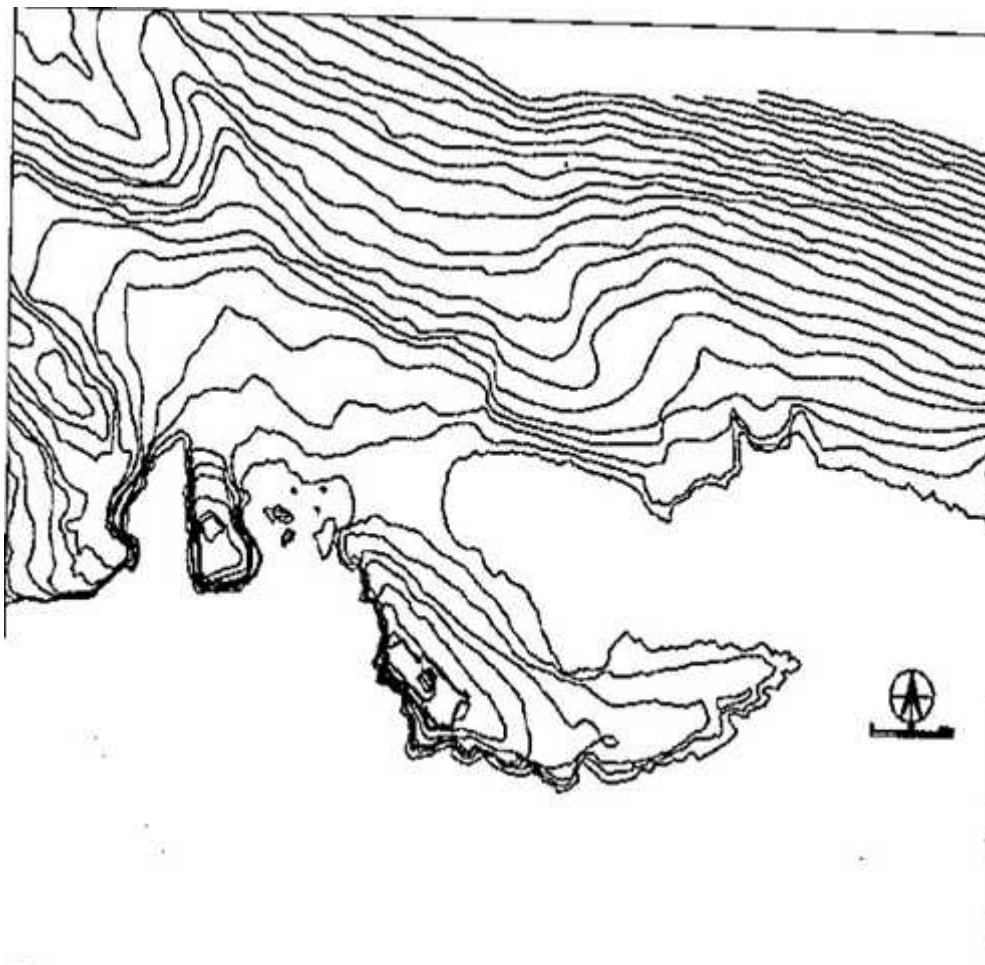
⁵²¹ Žile, Ivica. „Spolia i ostali nalazi skulpture i plastike u Dubrovniku do pojave romanike“, *Izdanja HAD-a*, 12, 1987., str. 175.

⁵²² Žile, „Spolia“, 178.

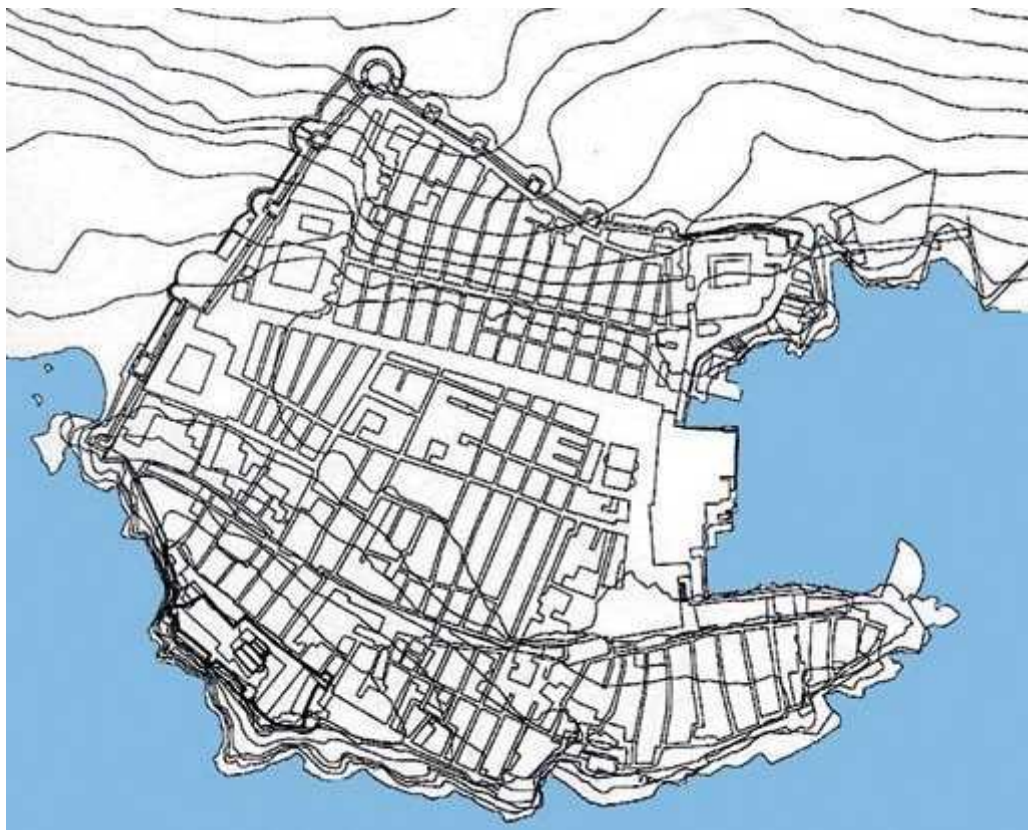
⁵²³ Žile, „Spolia“, 184.

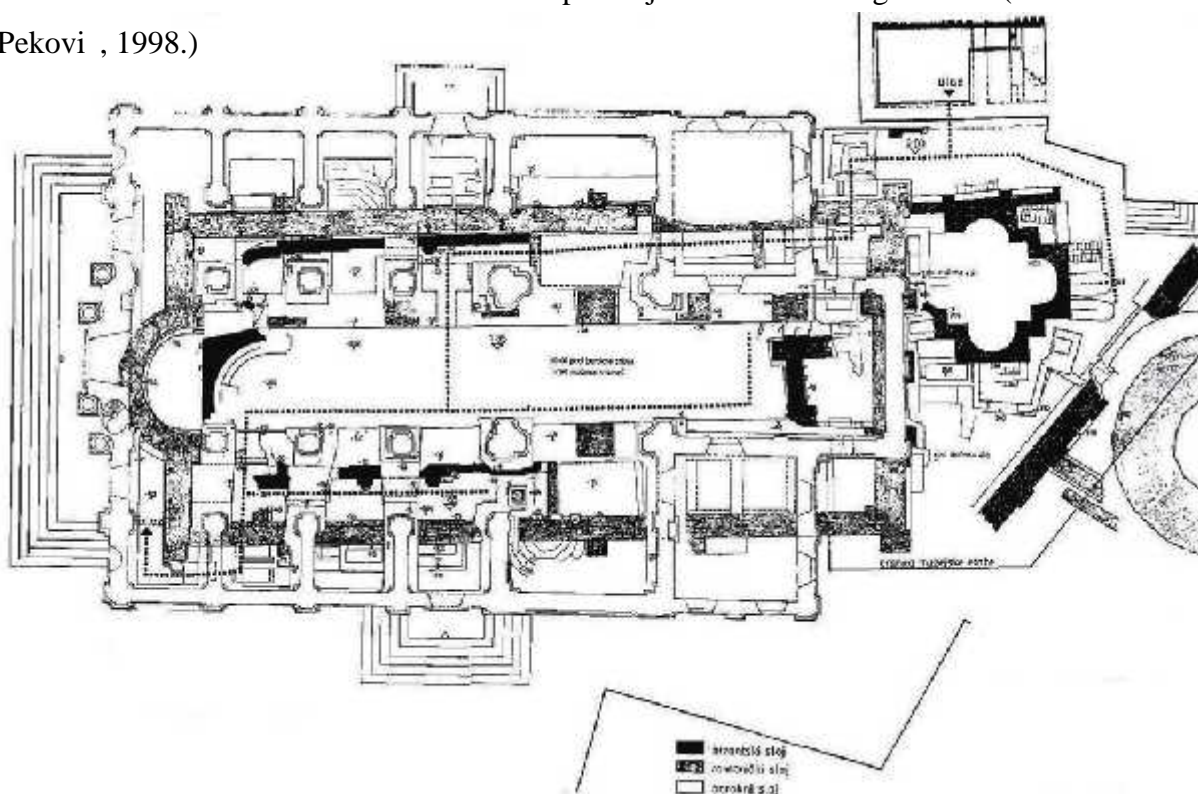
Slika 110. Prikaz razvojnih faza Dubrovnika. (Preuzeto iz: Prelog, 2003.)

Slika 111. Prva jezgra Raguziuma, kasnoanti ka utvrda na hridi. (Preuzeto iz: Pekovi , 1998.)

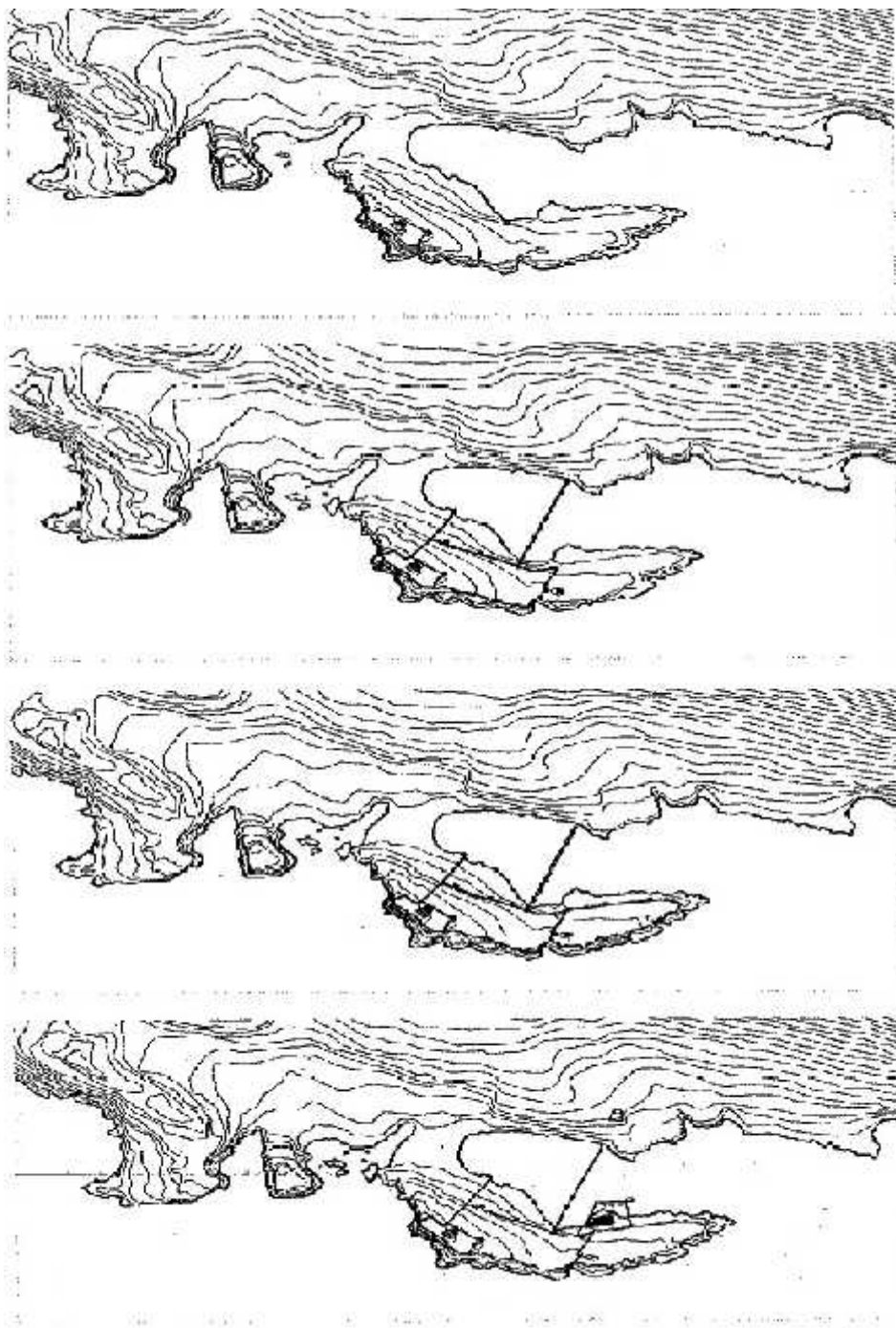
Slika 112. Tlocrt Dubrovnika s nazna enim položajem kasnoanti kog kaštela. (Preuzeto iz : Pekovi , 1998.)

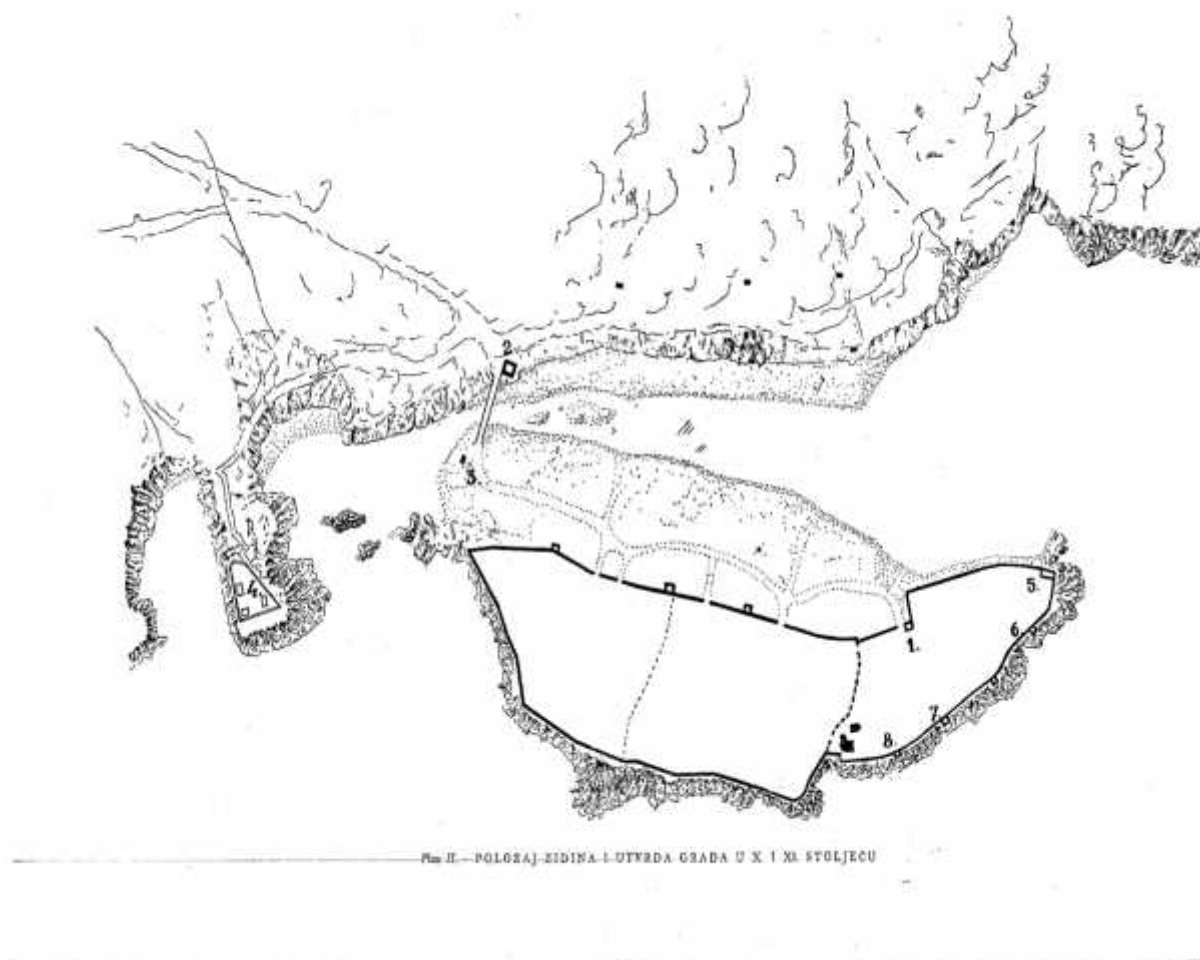
Slika 113. prikaz razvojnih faza starijih crkava ispod barokne katedrale. (Preuzeto iz: Stoši , 1988.)

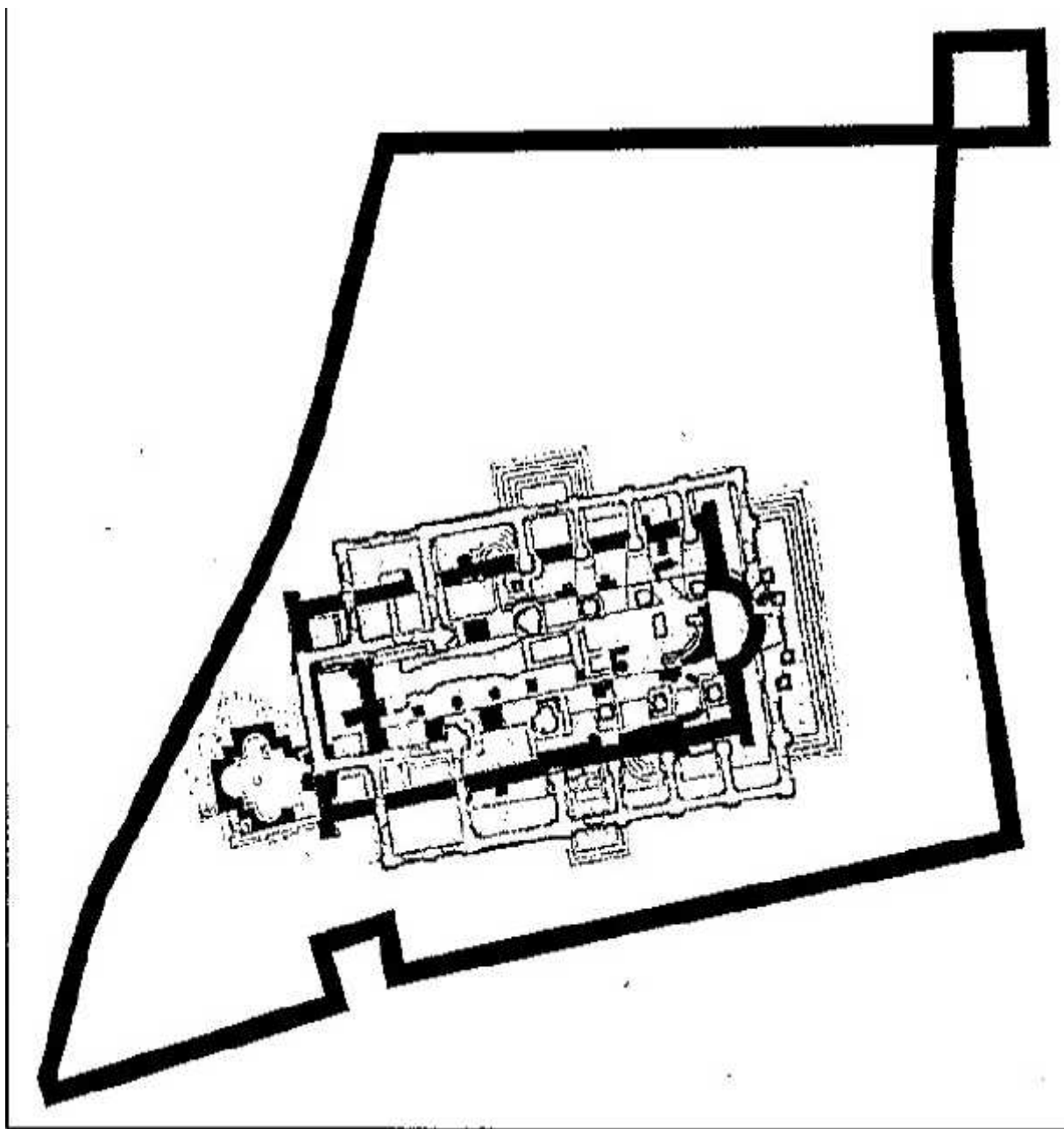
Slika 114. Ostatci kasnoanti ke katedrale, dio apside sa subselijem. (Preuzeto iz: Žile, 2000.)

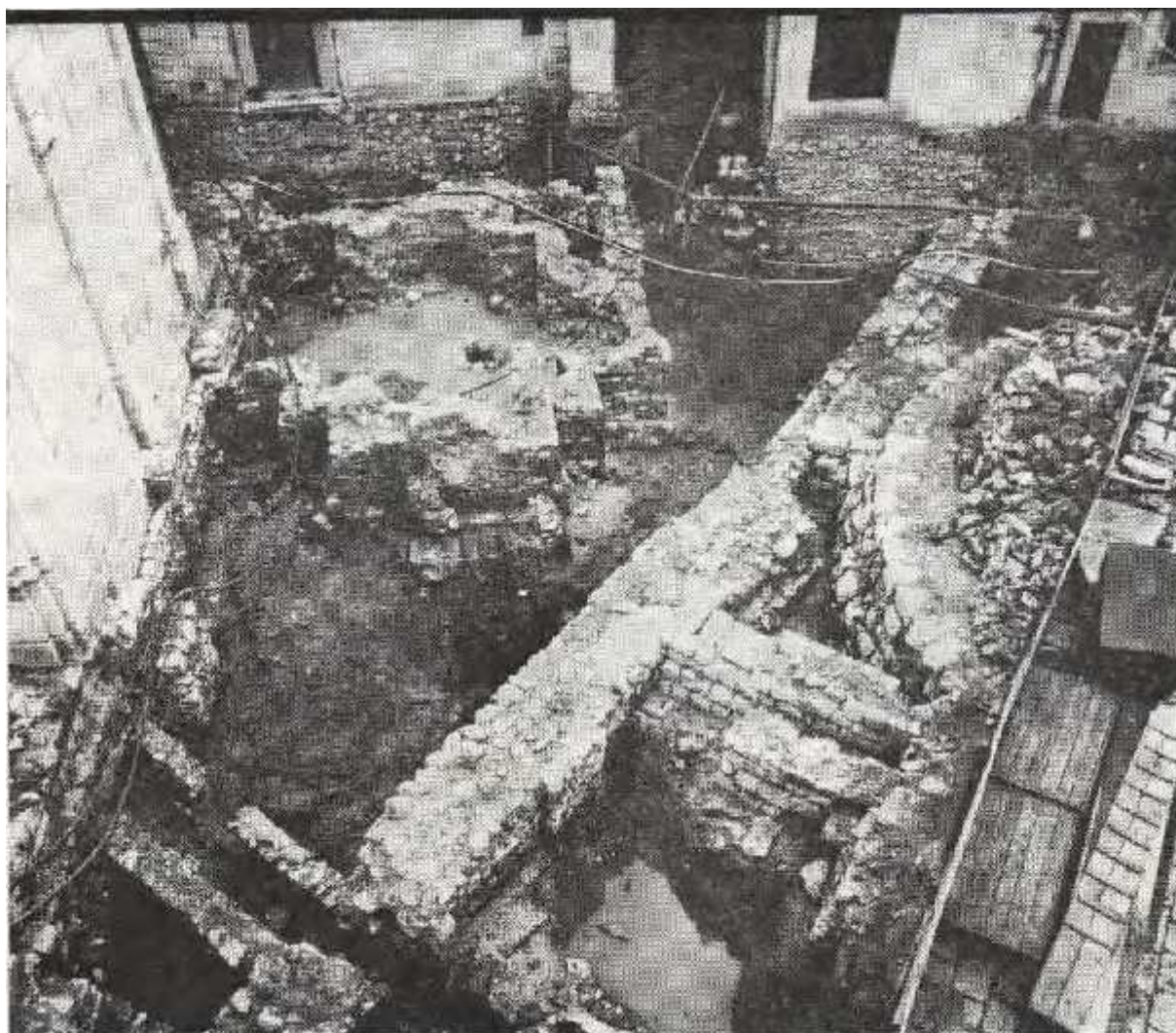
Slika 115. Razvoj Dubrovnika. (Preuzeto iz: Pekovi , 1998.)

Slika 116. Položaj zidina i utvrda grada u 10. i 11. stolje u. (Preuzeto iz: Beriti , 1958.)

Slika 117. Prostor oko Dubrova ke katedrale, kasniji trg. (Preuzeto iz: Pekovi , 1998.)

Slika 118. Orambeni zid kaštela (sa zapada), kana i četverolisna građevina. Bunićeva poljana u Dubrovniku. (Preuzeto iz: Stošić, 1987.)

8. Zaključak

Kao zaključak može se samo ponoviti ono već napisano u radu. Iako je gradovima koji su analizirani kontinuitet zajednički, on je nastao na različitim oblicima. Razvoj je gradova radi toga više odvojen nego spojen. Trogir i Zadar su gradovi s najdužim urbanitetom koji seže u predrimsko doba. Trogir posebno dolazi do izražaja jer se spominje već u grčkom razdoblju najintenzivnije kolonizacije. Istraživanja u Trogiru su na dobrom putu i dosta je dostupnih podataka za izradu rekonstrukcije. Od svih je gradova najviše istražen i objavljivan Zadar. Na njegovom se primjeru može vidjeti situacija fortifikacijske arhitekture iz svih povijesnih razdoblja. Split i Dubrovnik čine posebnu grupu s kontinuitetom koji ima tradiciju preko obližnjih rimskih kolonija. Mišljenje da su propast Salone i Epidaure potakli njihov razvoj je me u znanstvenicima dugo smatrano primarnim mišljenjem. Razvoj Splita dugo intrigira znanstvenike radi njegove prvobitne jezgre koja je nastala unutar zidina nekadašnje carske palače. Dubrovnik i njegova urbana evolucija svakoga dana pokazuju nove podatke o jezgri. Postanak mu se pomiče daleko prije provala Avara i Slavena. Od Kvarnerskih otoka, Krk i Osor su u istraživanjima jednako zastupljeni. Rab je najmanje zahvalan za proučavanje jer nisu poduzeta potrebna istraživanja, a i ona ostvarena nisu dostupna.

Bizantska prisutnost na istočnoj jadranskoj obali je imala najviše utjecaja za vrijeme cara Justinijana. U kasnijem vremenu vlast sve više blijedi i postaje nešto što svi priznaju, ali nema previše udjela u samom razvoju. Gradovi su sami sebe hranili i razvijali. Pojam „bizantska Dalmacija“ je više historiografski nego stvarni pojam.

Istraživani su gradovi o evici stoljetnih promjena koji usprkos društvenim i kulturnim nedaćama pokazuju tradiciju na kojoj su nastali. Ti su se događaji najviše mogli vidjeti u ranom srednjem vijeku. Antika je tekovina tada postala od presudne važnosti za preživljavanje, ona ih je održavala na životu.

Kao osobni zaključak navela bih kako se unazad par godina vidi napredak pri istraživanju urbanizma. Što se tiče same fortifikacijske arhitekture, ona je također sve više zastupljena u novijim radovima. Prona enih sinteza, monografija i znanstvenih radova o fortifikacijskoj arhitekturi nije veliki broj u odnosu na neka druga istraživanja (primjerice o crkvenoj arhitekturi), ali za istraživanje ovoga rada literatura se pokazala veoma korisnom i usudila bih se reći i dostatnom. Vjerujem da će daljnja arheološka istraživanja nastaviti nadopunjavati ono poznato o bedemima iz kasne antike i ranog srednjeg vijeka te tako upotpuniti urbanu sliku tih razdoblja. Polazišna literatura mi je bila knjiga Mate Suića i

pročitavši njegovo nezaobilazno djelo krenula sam u daljnja istraživanja. Svakim pročitanim lankom i(li) knjigom otkrila bih nešto novo o fortifikacijama. Na taj sam način, djeli po djeli, slagala situaciju u svakome gradu, sve dok nisam dobila koliko-toliko prepoznatljivu situaciju na terenu. Sve što sam mogla izvući iz literature je napisano i nadam se shvatljivo povezano.

9. Bibliografija

Adam, Jean-Pierre. *Roman Buildings: Materials and Techniques*. London & New York: Routledge, 2005.

Antoljak, Stjepan. *Izvori i literatura o prošlosti otoka Raba (do 1797, godine)*. Zadar: Filozofski fakultet, 1987.

Babi , Ivo. „Anti ke starine u srednjovjekovnom Zadru“, *Zbornik Dana Cvitka Fiskovi a II, Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske*, Zagreb, Institut za povijest umjetnosti: Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveu ilišta, 2008., str. 424-441.

Babi , Ivo. „Naselja pod utverdama u Dalmaciji“, *Radovi FF*. Split: 1985.

Babi , Ivo. „Spolije na tlu ranosrednjovjekovne Hrvatske“, *Starohrvatska prosvjeta*, III/33, 2006., str. 91-125.

Babi , Ivo. *Trogir*. Trogir: Trogir tisak, 2005.

Badurina, An elko. „Bizantski plovni put po vanjskom rubu sjevernih dalmatinskih otoka.“ *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 16, 1992.

Balog, Zdenko. *Gradovi jadranske Hrvatske. Stil grada – tragovima identiteta hrvatskih gradova*. Križevci: Veda d.o.o., 2014.

Bariši , Marin — Marinkovi , Vinka. „Fenomen anti kih spolija – problem zaštite i prezentacije“. *Kulturna baština*, 37, 2011., str. 317-338.

Basi , Ivan. „Gradovi obalne Dalmacije u *De administrando imperio*: najstarija povijest Splita u svjetlu dvaju pojmova Konstantina VII Porfirogeneta“, *Radovi –Zavod za hrvatsku povijest*, 42, 2010., str. 62-82.

Basi , Ivan. *Poleogeneza Splita na razme u kasne antike i ranog srednjeg vijeka*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, 2013.

Bavant, Bernard — Ivaniševi , Vujadin. *Ivstiniana Prima*. Leskovac : Narodni muzej Leskovac, 2003.

Beriti , Lukša. *Utvr enja grada Dubrovnika*. Zagreb: JAZU, 1955.

- Ble i , Martina — Sušan, Tea. *Konzervatorski elaborat povijesnih gradskih bedema Osora*. Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine Konzervatorski odjel u Rijeci, 2007.,
- Belamari , Joško. *Split: od carske pala e do grada*. Split: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske; Konzervatorski odjel. 1997.
- Beriti , Lukša. *Utvr enja grada Dubrovnika*. Zagreb: 1958.
- Beyanovsky-Latin, Irena. „Izgradnja gradskih fortifikacija u Trogiru od 13. do 15. stolje a“, *Zbornik Odsjeka povijesnih znanosti Zavoda povijesne društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 28, 2010., str. 17-48.
- Boloni , Mihovil — Žic – Rokov, Ivan. *Otok Krk kroz vjekove*. Zagreb: 2002.
- Bradanovi ; Marijan - Grgi , Danko. „Kr ke gradske zidine (inicijalni konzervatorski elaborat). *Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Rijeci*, 1998.
- Brusi , Vladislav. *Otok Rab*. Zagreb: Franjeva ki kamšorski samostan sv. Eufemije, 1926.
- Brusi , Zdenko, „Starokrš anski objekti uz plovidbenu rutu isto nom obalom Jadrana“, u: *Diadora*, 15, Zadar, 1993., str. 223-233.
- Budak, Neven. „Urban development of Rab – A Hypothesis“. *Hortus Artium Medievalium* 12, 2006., str. 123-135.
- Cambi, Nenad. „Anti ka baština samostana sv. Frane u Splitu“, *Adrias*, 12, 2005., str. 135-159.
- Cambi, Nenad. *Antika*. Naklada Ljevak, Zagreb, 2002.
- Cambi, Nenad. „Trogir u antici“ u *Mogu nosti*, 10-11, 1980., Split.
- Ciglenski, Slavko. „Justinijanovo utvr ivanje Ilirika“. *Archaeologia Adriatica*, III, 2009, str. 205-222.
- Čaušević-Bully, Morana. „Les cites des iles du Kvarner dans l'antiquite tardive: *Curiculum, Fulfinium et Apsorus*“. *Hortus Artium Medievalium*, 12, 2006., 19-41.
- Deanović, Ana. *Mali vje ni grad Osor*. Osor: Turisti ko društvo Osor, 1976.
- Domijan, Miljenko. *Rab – grad umjetnosti*. Zagreb: Barbar, 2001.

Domijan, Miljenko. *Rab u srednjem vijeku*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2004.

Dunn, Archibald. „A The transition from polis to kastron in the Balkans (III-VII cc.): general and regional perspectives“, *Byzantine and Modern Greek Studies*, 18, Birmingham, 1994., str. 60-81.

Durman, Aleksandar. *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*. Zagreb: leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2006.

Faber, Aleksandra. „Osvrt na neka utvr enja otoka Krka od vremena prethistorije do antike i srednjeg vijeka“. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 3-4, 1, 1988.

Faber, Aleksandra. „Po eci urbanizacije na otocima sjevernog Jadrana.“ *Hrvatsko arheološko društvo*, 7, 1982.

Faber, Aleksandra. „Prilog kronologiji fortifikacija u primorskom Iliriku“, *Jadranska obala u protohistoriji, simpozij u Dubrovniku 1972.*, str. 227-244.

Fadi , Ivo. „Bedemi Aserije“, *Histria Antiqua*, 7, Pula, 2001., str. 69-89.

Fadi , Ivo - Štefanac, Berislav. „Geneza grada na Trgu Petra Zorani a“, *Histria Antiqua*, 20/2011., str. 415-418.

Fiskovi , Cvitko. „O starokrš anskim ostacima na širem prostoru grada Dubrovnika“. *Starinar* 9-10. Beograd., str. 53-57.

Fiskovi , Igor. „Tradicije i inovacije u urbanisti kom liku starog Dubrovnika“. *Dubrovnik*, 4, 1994., str. 103-123.

Goldstein, Ivo. *Bizant na Jadranu*. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1992.

Goldstein Ivo. „Diskontinuitet-kontinuitet u hrvatskoj povijesti od 6. do 9. stolje a“. *Starohrvatska spomeni ka baština; Ra anje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*. Zbornik radova znanstvenog skupa održanog 6.-8. listopada 1992. Zagreb: Exegi Monumentum, 1996.

Goldstein, Ivo. „O naravi bizantske prisutnosti na isto nojadranskoj obali 6.-12. stolje a“. *Radovi zavoda za hrvatsku povijest* 24 (1991): 5-13.

Grbi , Nikša. „Ranokršćanski horizont stare jezgre grada Dubrovnika“, Mostar: 2014.

Greenhalgh, Michael. *The Survival of Roman Antiquities in the Middle Ages*. London: Gerald Duckworth & co, 1989.

Jelić -Radonić Jasna. „Nova istraživanja gradskih zidina Salone“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 37, 1997.-1998., Split, 5-36.

Jović , Vedrana. „Jugoistočni potez zadarskih zidina: povijesni razvoj od antike do kasnog srednjeg vijeka“. *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 52/2010. str. 79-119.

Jović Gazić , Vedrana. „Razvoj grada od kasne antike prema srednjem vijeku: Dubrovnik, Split, Trogir, Zadar – stanje istraženosti“, *Archaeologia Adriatica*, 5, 2011.

Karačić , Zlatko. „Tragovi bizantskog urbanizma u Hrvatskoj.“ *Prostor* 3, 3 (1995.).

Katić , Miroslav. „Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu na Jadranu“. *Opuscula archaeologica*. 27, 2003.

Kilić -Matić , Ana. „Prilog proučavanju tehnika i struktura gradnje rimskih vila rustika na obali rimske provincije dalmacije“. *Opuscula Archaeologica Radovi Arheološkog zavoda*, 28, 1, 2004, str. 91-109.

Klaić , Nada. *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*. Zagreb: Školska knjiga, 1975.

Klaić , Nada. *Trogir u srednjem vijeku – javni život grada i njegovih ljudi*. Trogir, 1985.

Klaić , Nada — Petricioli, Ivo. *Zadar u srednjem vijeku do 1409. godine*. Zadar, 1976.

Kondić , Vladimir — Popović , Vladislav. *Cari in grad. Utrčeno naselje u vizantijskom Iliriku*, Galerija Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd, 1977.

Košćak, Vladimir. „Epidaurum – Ragusium – Laus – Dubrovnik“, *Anali XXVII*, 13, 1989., str. 7-40.

Košćak, Vladimir. „Od Epidaura do Dubrovnika“. *Dubrovnik* 4, Dubrovnik, 5-38.

Kovačić , Vanja. „Porta Dominica i crkva sv. Dujma u Trogiru“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 34, 1994., str. 51-69.

Kovačić , Vanja. „Sarkofag s likom Ahileja iz Trogira“, *PPUD*, 27, Split 1988, str. 5-19.

Kovačič, Vanja. „Trogir/Sv. Nikola, Tragurium-gradski bedem i ranosrednjovjekovna crkva“, *Arheološki pregled*, 29, 1988., Ljubljana 1990, str. 109-137.

Kovačič, Vanja. „Trogirske fortifikacije u 15. stoljeću“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 37, 1997.-1998., str. 109-136.

Laji, Ivan. *Kvarnerski otoci – demografski razvoj i povijesne mijene*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 2006.

Lazarević, Ivana. „Granice dubrovačkih seksterija“, *Analiz Dubrovnik*, 50, 2012., str. 63-74.

Lipovac, Goranka. „Razmatranja o problemima antičkog bedema grada Krka – povodom novih nalaza.“ *Prilozi Instituta za arheologiju*, 8, 1991., str. 37-46.

Marasović, Tomislav. *Dalmatia Praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 1: Rasprava*. Split – Zagreb: Književni krug Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2008.

Marasović, Tomislav. *Dalmatia Praeromanica ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 2.: Korpus arhitekture : Kvarner i sjeverna Dalmacija*. Split – Zagreb: Književni krug Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2009.

Marasović, Tomislav. *Dalmatia Praeromanica ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 3: Korpus arhitekture : Srednja Dalmacija*. Split – Zagreb: Književni krug Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.

Marasović, Tomislav. *Dalmatia Praeromanica ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 4.: Korpus arhitekture : južna Dalmacija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora*. Split – Zagreb: Književni krug Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2013.

Marasović, Tomislav. „Prilog istraživanju transformacije antičke jezgre u ranosrednjovjekovni grad“, *Gunja in zbornik*, 1980., Zagreb., str. 99-112.

Marasović, Tomislav. „Ranosrednjovjekovne preinake antičkih građevina u Dalmaciji“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 39, Split, 61-89.

Marasovi , Tomislav. *Split u starohrvatsko doba*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996.

Marasovi , Tomislav. „Srednjovjekovni urbanizam hrvatskih gradova na Jadranu“, *Srednji vijek i renesansa (XVIII do XVI stolje e)*, Zagreb: HAZU.

Medini, Julijan. „Gradski zid i pitanje urbanog areala anti kog Raba“, *Rapski zbornik I. zbornik radova sa Znanstvenog skupa o otoku Rabu održanog od 25. do 27. listopada 1984. godine* / [urednik Andre Mohorovi i]. - Zagreb; Rab : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnost : Skupština op ine Rab, 1987

Medini, Milorad. *Starine dubrova ke*, Dubrovnik: 1935.

Mili , Bruno. *Razvoj grada kroz stolje a 2: srednji vijek*. Zagreb: Školska knjiga, 1995.

Milinovi , Dino. "Dubrovnik-Ragusium, Prilog vi enju nastanka i razvitka grada na kraju kasne antike", u: *Dubrovnik*, Dubrovnik, 4/1997., str. 127-131.

Mirnik, Ivan., "Nalazi anti kog novca u Dubrovniku", u: *Dubrovnik*, Dubrovnik, 4/1997.

Mohorovi i , Andre. „Pregled i analiza novootkrivenih objekata historijske arhitekture na podru ju grada Osora.“ *Bulletin Instituta za likovne umjetnosti VII odjela*, 1-2, 1953.

Mohorovi i , Andre. „Prilog poznavanju anti kog urbanog sloja grada Krka“. *Izdanja HAD-a*, 13, 1988., str. 17-21.

Nedved, Branka. *Felix Arba: pregled povijesti i spomenika otoka Raba u rano rimsko doba*. SIZ za kulturu op ine i Arheološki muzej Zadar, Rab, 1990.

Ni eti , Antun. "Dubrovnik - anti ka luka", u: *Zbornik u ast Ivici Žili*, Matica hrvatska, Dubrovnik, 2011.

Ni eti , Antun. *Nove spoznaje o postanku Dubrovnika, o njegovu brodarstvu i plovidbi svetoga Pavla*. Dubrovnik: 2005.

Pekovi , Željko. *Dubrovnik, nastanak i razvoj srednjovjekovnog grada*, Split: 1998.

Petricioli, Ivo. „Crkva sv. Lovre u Zadru“. Split: *Starohrvatska prosvjeta*, 17/1987.

Petricioli, Ivo. „Dva tisu lje a zadarskog urbanizma“. *Urbs*, Split, 65-72.

Petricioli, Ivo. „Ikonografija Zadra do pada Mleta ke Republike“, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, Zadar, XI-XII, 1965., str.

Petricioli, Ivo. „Istraživanja srednjovjekovnog lika grada“, u: *Umjetni ka baština Zadra*, Zagreb:Matica hrvatska, 2005., str. 15-48.

Petricioli, Ivo. „Maketa Zadra u pomorskom muzeju Venecije“, *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru II*, 1967.-57., str. 101-124.

Petricioli, Ivo. „Novi rezultati u istraživanju zadarskih srednjovjekovnih fortifikacija“, *Diadora*, 3, Zadar, 1965., str. 169-203.

Petricioli, Ivo. *Umjetni ka baština Zadra*. Zagreb: Matica hrvatska, 2005.

Plani -Lon ari , Marija. „O opstanku kasnoanti ke prostorne podloge i tradiciji prostorne organizacije srednjovjekovnog Dubrovnika“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 29, Split: 1990., str. 157-168.

Porfirogenet, Konstantin. *De administrando imperio*. Prijevod: Nikola pl. Tomaši , *Dom i svijet*, Zagreb, 2003.

Prelog, Milan. *Tekstovi o Dubrovniku*. Zagreb: 2003.

Rapani , Željko. *Od carske pala e do srednjovjekovne op ine*. Split: Književni krug Split, 2007.

Rapani , Željko. *Split: grad u pala i, pala a u gradu*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1997.

Ravan i , Gordan. „Grad u hrvatskom srednjovjekovlju.“ *Hrvatska revija* 5, 2 (2005.): 103-113.

Saradi, Helen G. *The Byzantine City in the Sixth Century. Literary Images and Historical Reality*, Athens, 2006.

Stoši , Josip. „Prikaz nalaza ispod katedrale i Buni eve poljane u Dubrovniku“, *Izdanja HAD*, 12, 1987. str. 15-38.

Sui , Mate. *Anti ki grad na isto nom Jadranu*. Zagreb: Golden marketing, 2003.

Sui , Mate. „Izvještaj o arheološkim iskapanjima u Zadru“, *Ljetopis JAZU*, 55, Zagreb, 1949., str. 199-221.

Sui , Mate. „Novija arheološko-topografska istraživanja anti kog Jadera“, *Zbornik Instituta za historijske nauke*, II, Zadar, 1985., str. 13-50.

Sui , Mate. „Obrambeni sustav i prospektanti kog Zadra s kopnene strane“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio društvenih znanosti*, 14-15., Zadar, 1976., str. 533-552.

Šiši , Ferdo. „Rimska uprava u Dalmaciji i Panoniji“, *Narodna starina*, 1, 1922., str 17-22.

Tomi i , Željko. „Arheološka svjedo anstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjevernojadranskim otocima“. *Prilozi* 5-6, 1988.-1989.

Veži , Pavuša. „Rezultati istraživanja u prostoru Citadele u Zadru“, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 16, Zagreb, 1990., str. 8-42.

Vrkljan Lipovac, Goranka — Šiljeg, Bartul. „Prilog anti koj topografiji otoka Raba – rimska kerami ka pe na Loparu“. *Senjski zbornik* 39, 2012, str. 5-33.

Zeli , Danko. „Nastanak urbanih naselja na otoku Krku“. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 17, 2, 1993.

Zeli , Danko. „O anti kom i srednjovjekovnom imenu grada i otoka Krka“. *Kr ki zbornik*, sv. 69, 2013.

Žic-Rokov, Ivan. „Gradske zidine i ulice u Krku“. *Kr ki zbornik*, 2, Krk: Povijesno društvo otoka Krka, 1971., str. 179-255.

Žile, Ivica. „Arheološki nalazi unutar perimetra povijesne jezgre Dubrovnika“, *Opuscula archaeologica*, 23-24, Zagreb, 2000., str. 337-343.

Žile, Ivica, ”Fortifikacijski sustavi u svjetlu recentnih arheoloških nalaza”, u: *Dubrovnik*, Dubrovnik, 2/1993., str. 19-28.

Žile, Ivica. „Naselje prije grada“. *Dubrovnik*, 4, Dubrovnik: 1997., str. 97-123.

Žile, Ivica. „Spolia i ostali nalazi skulpture i plastike u Dubrovniku do pojave romanike“, *Izdanja HAD-a*, 12, 1987., str. 175-188.